ƏDEBIET XRESTOMATIASЬ

ORTALAV
ORTA MƏKTEPTERDJŊ
7-KLASЬNA
ARNALOҶAN

QAZAQ
MEMLEKET BASPASЬ
ALMA-ATA 1938

ƏDEBIET XRESTOMATIASЬ

ORTALAU, ORTA MEKTEPTERDJN
7-KLASЬNA ARNALOJAN

QJRASTЬROJAN: ƏBJLEV D.

Qazaqьstan Oqu Qalq Komissariatь bekjtken.

БИБЛИОТЕКА
№ 496
Бугубаева Ж. Т.

QAZAQ MEMLEKET BASPASЬ—1938

Çauapть redaktor—YKENOV S., BASЬMOV X.
Texnikalьq redaktor—KUROCKIN P.
Çauapть korrektor—BATTIN Ç.

Цена 1 р. 15 к.
Переплет 30 коп.

Өndjrjske berjldj 14/VII-38-ç. basьluqa rəqsat etjldj 14/VIII-38-ç. Qazgosizdat № 386. Qazglavlit № 1855 Tiraç 14150 kəlemj 11½ в. t., 1 в/tabaqta 43700 Znak.

Qazgosizdattьn Alma-Ata qalasьndaqь 2-sandь baspa qanasь. Zakaz № 643

ABAI QÛNANBAEV

(1845—1904)

Ataqtь aqьn Abai 1845-çьlь, qazjrgj Cьqьs-Qazaqьstan oblьsьnda, Cьnqьstau audanьnda tuqan eken. Abaidьn tuqan çerj—çastьq өmjrjn—balalьq caqьn өtkjzgen ortasь—qaladan alьs tykpjr, qazaqcьlьqtьn qainaqan ortasь bolqan. Abaidьn ata tegj өz tүsьnda eldj bilep-tөstegen azulь, əldj, beldj, kyctj, jrj tүqьm bolqan. Qүnanbaidьn altь үlьnьn jcjndegj ziregj de, alqьrь da, pьsьqь da Abai bolqan. Sondьqtan da əkesj Qүnanbai Abaidь basqa balalarьnan kөrj artьq kөrgen, өzjne qol-qanat, ornьn basatьn, „taiaqьmdь ūstaitьn ūlьm" dep eseptegen. Ças kezjnen aq, Abaidь Semeidegj Axmet-Riza degennjn medjresesjne oquqa berjp, oqьtqan. Abai ol medresede bjrnece çьl oqьidь. Oqьp çyrgende, өz talabьmen arap, farsь, caqatai ədebietterjmen tanьsadь. Abai sol oqьp çyrgen uaqьtьnьn өzjnde mūsьlmandьqtьn soqьr zanьna, cjrjk djnnjn aldau-arbauьna cьrmalьp qala bermeidj, ol terең oilap, djnge, mūsьlmandьqqa sьn kөzjmen qaraidь. Sanaqa, aqьlqa salьp barlaidь, tekseredj. Oqьqan kjtaptarьnьn өzjn saralap, mazmүnьn tekserjp, ideiasьna kөz çjberedj. Ol kjtaptardьn nenj yiretkenjn bjluge tьrьsadь, өzjnce qortьndь çasap, baqa beredj; kөrjnjp tūrqan өreskel өtjrjkterjn, kөz boiaqьctarьn batьl mjneuge tьrьsadь. Eldegj nadan, pasьq moldalardь çete sьnap, olardьn „anqau elge aramza molda" ekendjkterjn betterjne basьp, sөgedj.

Abai medresede oqьp çyrgende, azdap orьsca da oqьp, orьs tjljn əçeptəujr bjljp alqan. Cьqьs elderjnjn ədebietjnen qabarь bar Abai orьs tjljn əçeptəujr bjljsjmen aq, orьs ədebietjne cūqьldanьp, onь yirene, teksere bastaidь,

Petrbordan Semeige çer audarьlьp kelgen Cernicevskilerdjn 80-çьldardaqь demokratiacьl çolьn çaqtaqan, orьs patcasьna qarsь kyreskenderdjn, kөrnektjlerjnjn bjrj Mixailispen tanьsadь. Sodan bьlai ekeuj dos boladь. Mixailis Abaidь orьs çana Batьs Evropa ədebietjmen çete tanьstьradь. Mixailispen tanьsqannan keijn Abaidьn ədebietke qūmarlьqь artadь. Mədenіettj aqьndardьn saltьna tysedj. Өlendj өner sanap, ədebietijk bjlj-

mjn terendetedj. Tvorcestvosьnьŋ qünarlь arnasь bastaladь. „Dyniege alqac kөzjmdj acqan Mixailis“ dep, Mixailispen tanьsudьŋ qortьndьsьn çasaidь.

Abaidьŋ ças caqь, albьrttьq, çigjttjk dөujrjnjŋ kөbj el өŋgjmesjne ainalьsumen, biljkke talasumen өtedj, sonьŋ saldarьnan boiьndaqь aqьndьq talanttьŋ çalьndь ças kөzjnde çazuqa kjrjsjp kete almaidь. Alaida, Abai, sol el өŋgjmesjnjŋ çuan ortasьnda çyrgen kөzjnde, qalqtan, qalqtьŋ bai өdebiettjk müralarьnan, auьz qaznalь asьl cьqarmalardь boiьna siqьza bjlgen.

Abai bjr sьpьra uaqьt el çümьsьmen ainalьsьp çyrjp, өlenge arnauls tyrde orta çasqa çetjŋkjrep qalqanda qana auьsadь.

Derkezjnde өleŋnjŋ, өnerdjŋ (mekteptj 13-14 çasьnda myl-de tastap ketken eken) soŋьna mьqtap tyse almaqan Abai, elde bolqan soŋ, qьrьq çasqa taianqan kezjnde qana üru talasьnan өbden tauь caqьlьp, taisalaqtap cьqьp, өner qumai bosqa өtken çastьq caqьn esjne tysjrjp өkjnedj:

Çasьmda qьlьm bar dep eskermedim,
Paidasьn kөre-bjle teksermedjm,
Tyspedj er çetken soŋ uьsьma
Qolьmdь mezgjljnen kec sermedjm...—

dep bjrjncjden өzjnjŋ ças өmjrjne өkjnjc aitsa, ekjncjden qalqqa, keijngj ças auьndarqa sender men sekjldj өkjnjcte qalmaŋdar, oqьŋdar, yirenjŋder, qaljm bolьŋdar, er çetken soŋ oqu qolqa tyspeidj dep ygjtteidj. Abai orьs өdebietjn, Evropa өdebietjn oquqa, yirenuge, kөp kyc çümsaqan. Өsrese, orьs өdebietj klassikterjn kөp oqьp, kөp jzdengen. Өdebiettj çanь syie kөp oqьqan, oqьqandarьnьŋ asьl cьrьndarьn paidalana boiьna saqtai bjlgen aqьn. Bjr qana kөrkem өdebiet emes, Abai tarix, filosofia, tabiqat qьlьmdarьn da oqьqan aqьn. Sondьqtan Abai өz zamanьndaqь basqadan ьiqь asqan, coqtьqь bijk, dynie tanuь keŋ, aumaqtь, ceber suretcj, mөdeniettj aqьn bolqan, eskj dynienjŋ tozqan zaŋьna, ker tartpalь keseldjgjne, azqaŋ өdetjne, cjrjk salt-sanasьna qarsь cьqьp, bar kycjmen өz zamanьndaqь çaŋalьqqa bastaqan, өnerge, bjljmge, eŋbekke, erjnbei jzdenuge, ainьmas dostьqqa caqьrqan aqьn. Münьŋ bөrj de Abaidьŋ orьs өdebietjn oqьqandьqьnan, qoqam türmьsьndaqь saiasi aqьmdar men tanьsa bastauьnan keljp cьqadь.Dyniedegj eŋ demokratiacьl ideiaqa bai orьs өdebietj Abaidь eskj feodaldьqtьŋ batpaqьna batьrmai, jlgerj çetekteidj. Oidьŋ, pjkjrdjŋ, sananьŋ aimaqьn keŋeitedj, өrjstetedj.

Abai, өdebiet maidanьna bas-aiaqь çiьrma çьldai eŋbek sjŋjredj. 20 çьl jcjnde qazaq өdebietj ycjn zor igjljktj js jstedj. Abai kөrkem өdebjettj bürьnqь çai sauьq ermegj, aul ermegj bolqan qadьrsьz qalpьnan cьqarьp, өleumet çümьsьna kyrdelj qüral bolarlьq, naqtь өserjn tigjzerljk keŋ өrjstj, bijk cьŋqa kөterdj. Bürьnqь maqnasьz maqtauqa, ia bjreudj dattauqa qana berjletjn sьŋar çaq, cйbar tjl, saiaz çyzetjn өleŋderdjŋ ornьna

Abai çaŋa, qьsqa, ьqcamdь, maqualь, tjlj myltjksjz sülu olaŋder ylgjsjn tuqьzdь. Qazaq өdebietjnde bjrjncj ret cьn magnasьndaqь lirikalь өleŋder çaŋьrьn çasadь.

Qazaq өdebietjne orьs klassikterjnjŋ өleŋderjnjŋ ylgjsjn өte ustalьqpen mjnsjz etjp engjzdj. Abai, orьs qalqьnьŋ ülь aqьndarь Puckinnjŋ, Lermontovtьŋ üsaq өleŋderjn, dastandarьn qazaqcaqa audarьp, qazaq qalqьn alqac orьs өdebietjmen tanьstьrdь. Syitjp, qazaq өdebietjnjŋ өrjsjn keŋeite, salalandьra otьrьp, tyr çaqьnan da, mazmün çaqьnan da belgjlj dөreçede terendetjp çaŋa өdebiet tuqьzdь, qazaq qalqьnьŋ tjljn paidaqa asьrьp, kөrkem өdebiet tjljnjŋ negjzjn çasadь.

Sondьqtan, Abaidь qazaqtьŋ çazba kөrkem өdebietjnjŋ atasь deimjz.

Abai өleŋderj өz zamanьnьŋ eskertkjcj siaqtь. Abai өleŋderj өz zamanьnьŋ beinesjn çetkjze kөrsetetjn aina, onьŋ qai өlenj bolsa da өleumettjk mөselege arnalьp çazьlqan. Belgjlj bjr mөselege aqьnnьŋ bergen baqasь, sьnь aitьlqan.

Abaidьŋ өtkjr tjlj—өz zamanьndaqь çeksürьn cenqümarlarqa, mansapcьldarqa, tөrecjlderge, paracьldarqa naizadai qadaldь, өmjrdegj qisьq-qьŋьrlьqtь, өdjlsjzdjktj, büzьqtьqtь aiausьz qattь mjnei otьrьp, qalqtь jlgerj çaŋalьqqa, өnerge, mөdeniet çolьna, eŋbek çolьna yndeidj.

Abai өlenge өte qattь sьn kөzjmen qaraqan, өleŋdj өte qьmbat baqalaqan. Abai, „jcj altьn, sьrtь kymjs sөz çaqsьsьn“ talap etken aqьn. Ol өleŋ turalь bьlai deidj:

„Өleŋ sөzdjŋ patcasь, sөz sarasь,
Qiьnnan qiьstьrar er danasь,
Tjlge çeŋjl, çyrekke çьlь tijp,
Tep-tegjs çümьr kelsjn ainalasь.
. . . . . .
Bөten sөzben bьlqansa sөz arasь,
Ol aqьnnьŋ bjljmsjz bicarasь“—

dep өleŋnіŋ qandai boluьna cart qoiadь. Bül carttь өz poeziasьnda Abai dөl orьndap cьqqan.

Abai qazaq өdebietjnjŋ tarixi maqtanь,—jrgesjn qalap, negjzjn salqan klassik aqьn. Abai өz dөujrjnjŋ өmjr cьndьqьn dürьs kөrsete bjlgen ülь aqьn. Qalqtь syigen aqьn,qalqtь jlgerj bastьruqa caqьrqan aqьn. Sondьqtan Abaidь qalqta syiedj, onьŋ cьqarmalarьn syisjne oqidь, çattap alьp aitadь, өnge salьp cьrqaidь. Orьs өdebietjnde ülь aqьn A. S. Puckinnjŋ alatьn ornь qandai bolsa, qazaq өdebietjnde aqьn Abaidьŋ da alatьn ornь sondai.

Patca ykmetjnjŋ tüsьnda Abai өleŋderj qalqqa tolьq tarai almaidь. Yitkenj, patca ykmetjmen bailardьŋ qьspaqьnda qorlьq kөrgen qazaq qalqьnьŋ bygjngjdei baspa orndarь çoq edj. Sondьqtan ol kezde Abai өleŋderj tek auьzca qana taralьp, bygjngjdei tolьq taramaqan edj.

Abai өleŋderj ülь Oktөbr Revolutsiasьnan keijn qana Lenin—Stalin partiasьnьŋ ült saiasatьnьŋ js çyzjne asuь arqasьnda qana çarьqqa cьqtь.

Abai өzjnjң өleңderjnde syijspencjljktj, өner-bjljmdf, cьndьqtь, ədjldjktj, dostьqtь, adamcьlьqtь eңbektj syidj, çьrladь. Abai qazaq qalqьnьң eskj çьrlarьn, maqaldarьn, aitьstarьnьң dastan çьrlarьn, cecenderdjң ylgjlj sөzderjnjң kөbjn çatqa bjletjn bolqan. Olardь tek bjljp qana qoimai, orьndь, kerektj çerlerjne çümsai bjletjn bolqan.

ATTЬN SЬNЬ

Coqpardai kekjlj bar, qamьs qülaq,
Qoi moiьndь, qoian çaq, bөken qabaq,
Auzь omьrtqa cьqьңqь, maida çaldь,
Oi çelkelj yңreigen bolsa saqaq.
Teke mйrьn, salpь erjn, йzьn tjstj,
Qabьrqalь, çotasь bolsa kyctj.
Oiьndь etj bөp-bөlek omьraulь,
Toiattaqan byrkjttei salqь tөstj.
Çuan, taqьr baqailь, çйmьr tйiaq,
Cьntaqь qabьrqadan türsa aulaq.
Çer soqьrь sjңjrlj, aiaqь tjk,
Çaurьnь etsjz, çalpaq, taqtaidai aq.
Keң sauьrlь, tar mьqьn qalbaqailь,
Aldь-artь bjrdei kelgen erge çailь,
Kylte qüirьq, qьl tybj ədj keljp,
Kөtendjgj cьqьңqь ala mailь.
Ürcьqь tөmen bjtken, caqpaq ettj,
Өzj sandь, dөngelek kelse kөttj,
Sьrtь qьsqa, bauьrь çazьq keljp,
Artь taltaq, ümasь ylpercektj.
Cjderljgj çuandau bota tjrsek,
Beine çel, tьm ekpjndj mjnjp çyrsek,
Ekj kөzjn tөңkerjp, qabьrqalap,
Beldeude tьnьc türsьn bailap kөrsek.
Tьqьlmai, әm syrjnbei çyrdek, kөsem,
Jek qaqьp, eljrjp çyrse әsem.
Capsa çyirjk, mjnse berjk, çuan-çuas,
Razь emen tap osьndai at mjnbesem.
Aiaңь tьmaqtь alcь kigjzgendei,
Kjsjnj bol-bol qaqьp çyrgjzgendei,
Capqan atqa çetkjzbes bөken çeljs
Ьza qьldьң qolьma bjr tigjzbei.

AҢCЬLЬQ TURALЬ

Qan sonarda byrkjtcj cьqadь aңqa,
Tastan tylkj tabьlar aңdьqanqa.
Çaqsь at pen tatu çoldas bjr qanjbet,
Ьңqailь ьqcam kijm aңcь adamqa.

Salaң etjp çolьqsa qaitqan jzj,
Saqadan sьmpьң etjp jz calqanda.
Byrkjtcj tau basьnda, qaqucь oida,
Jzdjң betjn tyzetjp aңdьqanda.
Tomaqasьn tartqanda bjr qьrьmnan,
Qran qüs kөzj kөrjp samqaqanda.
„Tөmen ücsam, tylkj өrlep qütьlar“ dep
Qandь kөz qaiqaң qaqьp cьqsa aspanqa.
Kөre-türa qaladь qacqan tylkj,
Qütьlmasьn bjlgen soң qür qacqanqa.
Auzьn acьp, qoqaqtap, tjsjn qairap,
O da talas qьladь cьbьn çanqa.
Qьzьq kөrer kөңildj bolsa aңcьlar,
Cabar çerj qaramai çьqьlqanqa.
Qrьq pьcaqpen qьrçьңdap türqan tylkj,
O daqь osal çau emes qьran paңqa.
Segjz naiza qolьnda kөz audarmai,
Batьr da aial qьlmaidь ertең taңqa.
Qanat qüirьq suьldap, ьsqьradь,
Kөkten qьran sorqalap qüiьlqanda.
Çarq-çürq etjp, ekeuj aiqasadь,
Çeke batьr cьqqandai qan maidanqa.
Bjreuj kөk, bjreuj çer taqьsь
Adam ycjn batьsьp qьzьl qanqa.
Qar appaq, byrkjt qara, tylkj qьzьl,
Üqsaidь qasa sülu comьlqanqa.
Qara cacьn kөterjp, ekj cьntaq,
O da bylk-bylk etpei me sipanqanda?!
Appaq et, qьp-qьzьl bet, çap-çalaңac,
Qara cac qьzьl çyzdj çasьrqanda.
Kyieuj er, qalьndьqь sülu bolьp,
Çana üqsatar tөsekte çolqasqanqa.
Art çaqьnan çaurьnь bylkjldeidj,
Qьran byktep astьna dәl basqanda.
Qüsь da iesjne qorazdanar,
Alpьs ekj ailalь tylkj alqanda.
„Yijrjmen yc toqьz“ dep çьmьңdap,
Çasь ylkender çanьna bailanqanda.
Sjlke kijp tьmaqtь, nasьbaidь
Bjr atasьn kөңjljң çailanqanda.
Taudan çide tergendei ala berse,
Bjr çasaisьң qümarьң tarqaqanda.
Kөkjrekte çamandьq ec niet çoq,
Aң boladь keңesjң qüs salqanda.
Ec kjmge zianь çoq, өzjm kөrgen,
Bjr qьzьq jsjm eken süm çalqanda.
Kөkjregj sezjmdj, kөңjlj oilьqa
Bәrj de anьq türmai ma oilanqanda?!

Ūqpasaŋ, ystjrt qarap, būlqaqtasaŋ,
Suretjn kөre almassьŋ kөp baqpasaŋ.
Kөleŋkesj tysedj kөkeijŋe,
Әr sөzjn bjr oilanьp salmaqtasaŋ.
Mūnь oqьsa, çjgjtter aŋcь oqьsьn,
Bjle almassьŋ qūs salьp, dәm tatpasaŋ.

MASQЙD ӘNGJMESJ

Cahardan bjr kyn Masqūd cьqtь tьsqa,
Bardь ma, kezj keljp bjr çūmьsqa?
Bjr ūrь bas sap tonap çatqan çerde,
Kez boldь bjr bicara cal baiqūsqa.
Cal baiqūs aiqailaidь attan salьp,
Aiьrьp alqan çan çoq onь barьp.
Kjm de bolsa bjr erljk qьlaiьn dep,
Masqūd ūctь ūrьqa ondailanьp.
Masqūdtь ūrь captь qьlьcpenen,
Tәujr aq çan saqtaptь çūmьspenen.
Esen-aman cal daqь qūtьlьptь,
Masqūdtan çau qacqan soŋ ūrьspenen.
Masqūdqa keldj әlgj cal kөzjn tjktep,
Kөrse, bastan aqьp tūr qan djrdektep.
Mūnьŋ qarьzьn men de өtep keteijncj,
Çjgjt qoi, er kөkjrek, çau çyrek dep.
— Ei, çjgjt, ne qьlsaŋ da er ekensjŋ!
Kөrgen soŋ erljgjŋnjŋ berekesjn.
Sebep bop menj açaldan sen aiьrdьŋ,
Maqan qьlqan qarьzьŋdь alla өtesjn!
Bai emen, batьr emen, xan emespjn,
Ataqtь artьq tuqan çan emespjn,
Sebep bolьp aiьrdьŋ menj açaldan,
Çaqsьlьqtь bjlmeitjn cal emespjn.
Men bjr cal dyniede çihan kezgen,
Ertеŋ tyste ketemjn cәrjŋjzden,
Erterek pәlen çerden tosьp tūrьp,
Alьp qal bjr bazarlьq, çanьm, bjzden.
Būl ycjn qьzьqpassьn, sen de bjr er,
Senj maqan kez qьlqan pәruardegar.
Bjr qūdaidьŋ xaqь ycjn men tjleimjn:
Qabьl kөr, sertjm ycjn qolьndь ber!
— „Ūrlqa çjbermedjm men namьstь,
Kjm būldar mūndai-mūndai qьlqan jstj?!
„Alla xaqь“ degen soŋ amal da çoq,
„Baraiьn“ dep uәqde aitьp qol qaqьstь.
Ol çerge erte tūrьp, çjgjt bardь,
Cal da ducar aldьnan bola qaldь.
Qolьnan ūstap alьp, ertjp barьp,

Dalada bjr būzьlqan tamqa apardь.
Barsa tamda bjr gyl bar solqьldaqan,
Basьnda yc çemjsj bar bьlqьldaqan:
Bjrj aq, bjrj qьzьl, bjrj sarь.
— „Taŋdap al, men bereijn bjrjn saqan.
Aqьn çesеŋ, aqьlьŋ çannan asar,
Sarьnь alsaŋ, dәuletjŋ sudai tasar.
Egerde qьzьl çemjs alьp çesen,
Ūrqacьda çan bolmas senen qacar“.
Ol çjgjt sөzjn ūqьp, tūra qaldь.
Kөzjn tөmen çjberjp az oilandь.
„Aq pen sarь ekeujn almaimьn“ dep
„Qьzьl çemjs çeimjn“ dep qolqa saldь.
—„Men beremjn, tanbaimьn, aita tūra.
Өkjnbesеŋ, tybjnde, çyre bara.
Aq pen sarь ekeujn almaqanьŋ
Mәnjsjn aitsaŋ qaiter, çanьm, sjrә?“
—„Men bolsam eger aqьn çemek dedjm.
Aqьldь boldьm elden bөlek dedjm,
Men aqьldь bjlemjn ne qьlsam da,
Menj aqьl bilese kerek dedjm.
Aqьldь çan tabьlmas maqan sьrlas,
Kөbjne tentek, kөp nadan moinьn būrmas.
Adam deritj bolmai ma qūsa tartьp,
Tūccь ūiqь ūiqtai almai tynde çatьp?
Eptep baqьp, eserge em taba almai,
Tәttj tamaq çei alman dәmjn tatьp.
Sarьnь çep men bolsam baidьŋ өzj,
Auzьnda tamam çannьŋ boldьm sөzj.
Pәlenceden bjr nәrse alsaq au dep,
Tjgjler çan bjtkennjŋ maqan kөzj.
Çūrt kynder, çūrttan artьq bailьq ycjn.
Būldaidь bjreu kycjn, bjreu tysjn,
Ne qьlsa da, nadandar almaqtь oilar,
Mal „antūrqan“ kyidjrjp eldjŋ jcjn.
Enbeksjz mal dәme etpek—qaibrcьlьq,
Aqьldь erge ar bolar ondai qьlьq.
Onь oilarlьq būl kynde adam bar ma?
Paida oilamai qьladь kjm tatulьq?
Bersеŋ qalar olarda nesj ardьŋ?
Bermesеŋ sen daqь it bjrge boldьŋ.
Ne өzjŋ it, nemese bar eljŋ it,
Dauasьz bjr pәlege mjne qaldьŋ?
Qьzьldь çesem, menj әiel syier,
Aramdьqqa çyrmese, ne çan kyier.
Ūrqacь da kөp çan qoi dosьm bolsa,
Dep edjm, bjr paidasь maqan tier.
Erkektjŋ erkek adam bolsa qasь,

mektepten tьs ec qaida cьoqarmai, kəpcjljkpen aralastьrmai, qatal tərtjpte ūstaqan. Sondьqtan Litseidegj oqьtucьlardьn kəbj patca nietjndegj eskjcjl adamdar bolqan. Alaida, oqucьlarqa tolьq bjlim, dūrьs tərbie berudj çaqtaqan oqьtucьlarda bolqan. Olar: A. P. Kunitsьn, A. I. Galic, D. I. De-Budri siaqtьlar. Būlar Puckinnjn tərbiesjne ylken əser ettj. Aqьn əzjnjn „1825-çьldьn 19 oktəbrjnde" degen əlenjnde būlardь qocamettep çazqan.

Kunitsьn əzjnjn sabaqьnda bostandьqtь, qūldьqqa qarsьnarazьlьqtь ygjtteitjn. Galic, Puckinnjn „Tsarskoe selonь eske tysjru" degen əlenjn çazdьruqa sebepcj bolqan, adamgercjljktj syigen, ədebiettj syigen, əzjnjn oqucьlarьn da syie bjlgen adam De-bodri fransuz ədebietjn oqьtucь, oqucьlar arasьna revolutsialьq ideianьn tarauьna çərdemcj bolqan çana əzj fransuz revolutsiasьnьn qairatkerj ataqtь Marattьn tuьsqanь edj.

Əzj men bjrge oqitьn I. I. Puccin, V. K. Kuxelbeker men tanьsqannan keijn, Puckinnjn bostandьq syigjctjgj, patca ykmetjnjn saiasatьna çana krepostnoi tərtjpke qarsьlьqь, narazьlьqь būrьnqьdan da artadь. Litseide oquьnьn sonqь çьlьnda Tsarskoe selodaqь gusar polkьnьn ofitserj Caadaevpen tanьsadь. Caadaev əz tūsьnьn oqьmьstьsь, bjljmpazь bolqan, patca ykmetjne narazь bolqan, onьn ykmet tərtjbjn qattь sьnaqan adam bolqan. Caadaevqa əzjnjn tjlektestjgjn aitьp çazqan belgjlj əlenj de bar.

Puckinnjn aqьndьqь litseide cьnьqьp qalьptandь. Puckinnjn litseide oqitьn çoldastarьnьn bjr sьpьrasь əlen çazatьn edj. Olar: Delvig, Kuxelbeker, Iakovlev, Karsakov, t. b. Solardьn qatьssьmen ədebiettjk çazba çurnaldar cьoqarьlucь edj. Ol çurnaldarqa Puckin yzdjksjz çazьp tūratьn edj. Çazьlqan əlenderj Puckinnjn ataqьn cьoqarьp, kelecekte jrj aqьn bolatьndьqьn kərsete bastadь. Karamzin, Çukovski, Batuckov, Vəzemski siaqtь kərnektj çazucьlarmen tanьstь.

1815-çьlь 8-ianvarda emtiqan bolqanda Puckin əzjnjn „Tsarskoe selodaqь ertegjler" degen əlenjn de oqьdь. Emtiqandь baiqauqa qart aqьn Derçavin de kelgen edj. Əlenj çūrttь tanьrqattь. Əlenjne syisjnjp, Derçavin Puckindj caqьrьp, qūcaqtap syimekcj boladь. Qart Derçavinnjn ūnatqanьna qoctanьp quanьcpen lepjrgen çyregjn toqtata almai Puckin cьoqa çəneljptj.

1817-çьlь Puckin oqudь bjtjrdj. Kəlleç sekretarlьq qьzmetjnjn ataqь berjldj. Bjraq, adam balasьnьn baqьttьlьqьn, erjktjljgjn çьrlaudь syigen, aqьndьq ənerdj syigen Puckin qьzmet qьlьp cen taquqa qūmarlanbadь. Qьzmetke selqos qaradь.

Litseidj bjtjrgen soң, Puckin Petrborqa keldj. Būl kezde dekabristerdjn çasьrьn ūiьmdarь qūrьla bastaqan edj. Puckin, Kuxelbekerlermen dostьqь būrьnqьdan da kyceie tysjp, çastar arasьnda dekabristerdjn pjkjrjn taratu ycjn ūiьmdastьrьlqan „Zelənaia Lampa" attь ədebiet ūiьmьna kjredj. Patca ykmetjne cancu bop tietjn „Bostandьq" (1817), „Caadaevqa" (1818), „Derevnə" (1819) əlenderjn çazadь çana Patca men əkjmderdj,

ykmet pen djndj açualaqan əldenece ūsaq, ətkjr əlenderjn—epigrammalarьn çazadь.

1820-çьlь „Ruslan men Ludmila" degen tūnqьc poemasьn çazьp bjtjredj. Būl cьoqarmasь qalqqa syikjmdj, ūqьmdь, ūnamdь tjlmen ceber çazьlqandьq—Puckinnjn abьroiьn, aqьndьq danqьn, qalqqa syikjmdjljgjn būrьnqьdan da arttьrdь. Serpjnj kyctj ças aqьnnьn atь qalqqa əigj boldь.

Adamgercjljktjn çьrcьsь, bostandьqtьn çьrcьsь bolqan aqьndь patca ykmetj syimedj, qudalai bastadь. Tezjnen, ia Sjbjrge ia Solovkjge çer audarmaq boldь. Patcaqa sezj əkjmdj dostastarь Karamzin men Çukovskidjn syiemelegendjgjnen, patcanьn qatal əmjrj çūmsanqьrap, Puckindj 1820-ç. Reseidjn ontystjgjndegj Ekaterinoslav qalasьna çer audaradь. Osьdan bьlai patca ykmetj Puckindj əle-əlgence qudalaumen boladь. Ontystjkte Puckin Raevski degen dosьna ūcьrap, sonьn kemegjmen Kavkazda, Qьrьmda boladь. Ontystjktjn, Kavkazdьn, Qьrьmnьn sūlu çaratьlьsь aqьndь asa syisjndjrjp, aqьndьqьn terbeidj, onьn ystjne aqьn osь ontystjkte çyrjp Anglianьn ataqtь aqьnь, Bajronnьn cьoqarmalarьmen tanьsadь. Bajron cьoqarmalarьn terendei tekserjp, Bajronca qūlactaidь. „Kavkaz tūtqьnь", „Baqca sarai fontanь" siaqtь jrj poemalarьn çazuqa oilanadь.

Ontystjkte Puckindj qaramaqьna çjbergen general Inzov Bessarabiadaqь Kicinev qalasьna auьsqandьqtan Puckin de sonda baradь. Bessarabiada Puckin çergjljktj qalqitьn tūrmьssьmen, ədebietj men, tarixьmen tanьsьp, ədebiettjk kəp materialdar çinaidь. „Sьqandar" attь poema çazudь oilanadь. „Poltava" poemasьna material çinaidь.

Puckin Kicinevte dekabristerdjn ontystjktegj ūiьmьnьn bassьsь Pestelmen tanьsadь. Pestel tənjregjndegj dekabrister arasьnda çyrjs-tūrьsta, qonaqta boladь. Puckinnjn patca ykmetjne, onьn tərtjbjne narazьlьqь būrьnqьdan da acьnьp, ydeidj. Patca ykmetjn, onьn əkjmderjn çūrt kəzjnce acьqtan-acьq səkken de uaqьttarь bolqan.

Ykmettjn baqlauьnda bolьp, qapalanqan aqьn ūzaq sūranular arqasьnda Kicinevten ketjp Odessaqa barьp tūrqan. Onda graf Vorontsovtьn qaramaqьnda bolqan. Odessada da aqьn ynemj ədebiet çūmьssьmen cūqьldandь. Ataqtь „Evgeni Onegin" degen əlen-romanьn çazuqa kjrjstj. Bjraq, patcanьn çana onьn sūm çendetterjnjn qatal tərtjbjne boi sūnbaitьn çalьndь aqьn Vorontsovpen keljse almadь.

Vorontsov Puckinnjn basqan-tūrqan jzjn andumen boldь. Puckindj çazьqsьz çazqьrьp, adamdьqьn çojьp, qorlamaq boldь. Puckin oqan bas imedj, taisalmai qarsь tūrdь. Qьzmetten de bezbek boldь, cet elge de ketpek boldь. Bjraq, oiьn orьndauqa yigermedj. Dekabrister qozqalьssьnьn dympujnen cocьnqan patca çana onьn Vorontsov sьqьldь çendetterj kəterjljs dauьlь bjr çailj bolqanca Puckindj sьltauьn tauьp, ekjncj ret çer audarьp, berjgjrek ūstaudь kəzdedj. Sonьn saldarьnan, Vorontsov-

tьn sūranuь men məljmdeuj boiьnca çana patcadan qolqa tysken Puckinnjn djndj mjnep çazqan qatьnьn pac bolqandьqьnan, Puckindj 1824-çьlь yielde qazjrgj Leningrat obьlsьna qaraitьn Mixailovskoe selosьna çer avdaradь. Onda cjrkeu bastьqь men politsianьn ynemj baqьlauьnda boladь.

Mixailovskide Puckin qalq əmrjn, auz ədebiettj, qalq tarixьn tekserumen cūqьldanadь. Carualarmen əngjmelesjp, qalq əlenderjn, ertekterdj çazьp aladь. Stepan Razin, Emelian Pugacov sьqьldь qalq geroilarь men, cūqьldanadь. Arina Radionovnanьn ertekterjn, əngjmelerjn būrьnqьdan da ьqtьiattap tьndaidь. „Sьqan" degen poemasьn çazьp bjtjredj. „Graf Nulin" attь poemasьn, „Boris Gadunov" attь tragediasьn çazadь. Tūrmьstь çete tekserjp tanu, cьqarmalarьnda tūrmьs məselelerjn qamti kərsetu, cьqarmalarьnьn çatьqtьqь, tysjnjktjljgj—Puckin cьqarmalarьnьn būl kezdegj bjr erekceljgj.

Aqьndьqь kemeletjne keljp, tolьqsьqan kezj edj. Aqьn cьqarmalarьnda əmjr məselelerjn cьn, dəl kərsetu çənjnde Anglianьn danьcpan dramaturgь Cekspirdj ylgj tūttь. Qalaida, cьqarmalarьnda əmjrdj cьn surettep kərsetudj qarastьrdь.

1825-çьldьn 14-dekabrjnde Petrborda Dekabrister kəterljlјsj boldь. Puckin aidauda bolqandьqtan kəterljlske qatьnasa almadь, Patca ykjmetj kəterjljstj kycpen basьp, bascьlarьn attь, astь, Sjbjrge çer audardь. Puckin dostarьnьn bū sьqьldь baqьtsьzdьqda ūcьraqandarьna jcjnen tьnьp, qattь kyizeldj.

1826-çьlь I-Nikolai Patca Puckinlj Mixailovskiden caqьrtьp alьp, būdan būlai aqьnqa erjk beretjnjn çana onьn cьqarmalarьna əzj senzur bolatьnьn aittь. Syite tūra patca əzjnjn çendetj Benkendorfqa Puckindj rūqsatsьz ec qaida cьqarmaudь tapsьrdь. Puckindj sarai aqьnь etpek boldь. Aqьn, patca tənіregjnde boluqa oibssa da, oilana kele patcanьn zūlьmdьq-kəlgirljkpen aitqanьn tez anqarьp, onьn ьnqaibna kənbedj. Aqьnnьn dostarь—dekabrister qiratьlsa da, Puckin moibmai, patcanьn degenjne kənbei, sarai aqьnь boludan bas tartqan soң, patca ykjmetj, qaitkende, Puckindj qorlap əltjrudjn amalьna kjrjstj. Puckinnjn de patca ykmetjne ьzasь ərci tystj. Sjbjrde aidaudaqь çoldastarьna alda baqьt kynjnjn bar ekenjn, ol kynnen zor ymjttj ekenjn aitьp, quat berjp qoltьqtap, əzjnjn ataqtь „Sjbjrge qai" (1827) əlenjn çazdь. Dekabrist çoldastarьna dostьqьnьn būrьnqьdai ekenjn aitьp „Arion" (1827) əlenjn çazdь. Patca ykjmetj tarapьnan qanca qudalanuda bolsa da, Puckin 30-çьldarda ataqtь jrj cьqarmalarь „Qarqanьn mətkesj", „Mьs salt attь", „Dubrovski", „Kapitan qьzь", ertekterj, t. b. çazdь.

1834-çьldan bьlai patca Puckindj kamer-iunker dəreçelj sarai qьzmetjne qoidь. Bəl qьzmet Puckinge tьm qolaisьz qьzmet edj. Patca Puckindj əz tənjregjne qьzmetke qoibp, onь səm çendetterjne qorlatudь, masqaralaudь kəzdegen edj. Patcanьn çendetterj Puckin turalь nece tyrlj ətrjk-əsekter taratьp, çanьn ulandьrdь. Çyregjn çaralaqan ətrjk-əsekke qorlanьp, qūsa bolqan aialь aqьn, patcanьn syijktj kərgen adamь—Gollandianьn Reseidegj elcjsj Gekkernnjn asьrandь balasь Dantestj duelge (çekpe-çekke) caqьrdь. Duelde Puckin auьr çaralanьp, 1837-çьlь 10-fevralda qaza taptь. Qorьqqan patca, ūlь aqьndь syigen qalqьnan çasьrьp çerledj. Puckinnjn çerlenujne kəpcjljktj qatьnastьrmadь. Aqьnnьn əljmj turalь gazetke de ecteme çazdьrmadь. Degenmen ūlь aqьnnьn əljmjne kyijngen qalqtьn qainaqan ьzasьn Puckinnjn jzjn basqan яль Lermontov „Aqьnnьn əljmjne" degen əzjnjn əlenjmen çьrlap, zalьm patca men onьn qol coqparь bolqan təbet-tərelerjn qalq aldьnda əckerelep berdj.

Puckindj əmjr boiь qudaladь, oqan ol moibmadь, çaqьn tartqьsь keljp caqьrqanda patcaqa ermeuj, danьcpan aqьndьqьn patcanьn asьl zat, altьn aqcasьna aibrbastamauь—onьn qalqьn syigendjgj; qalqьnan airьlqьsь kelmegendjgj; qalqqa çek kərjnjctj patcanь, onьn sūm tərtjbjn, qalqtь çaqtaqan ūlь aqьnnьn syimegendjgj. Sonьn ycjn qalqq—əlmes, əcpes cьqarma qaldьrqan ūlь aqьnьn ər uaqьtta qadjrleidj, ardaqtaidь.

Puckin çalqьz orьs qalqьnьn qana aqьnь emes, barlьq qalqtarqa ardaqtь aqьn. Yitkenj, ol, əzjnjn barlьq cьqarmalarьnda adamgercjljktj, ədjldjktj, bostandьqtь, dostьqtь—meirbandьqtь çьrlaqan; qūldьqqa, nadandьqqa qarsь tūrqan. Ol tek orьs tūrmьsnan qana çazьp qoiqan çoq, basqa qalqtar tūrmьsьnan da çazqan. Ol, ūlttь alalamaqan, qandaida bolsa, qalqtь baqalqan „Eskertkjc" degen elenjnde əzjnjn basqa qalqtarqa da ardaqtь ekenjn aitqan.

Puckin orьs ədebietjn kemeljne keltjrjp, kərkemdjk çaqьnan da, mazmūnь çaqьnan da meiljnce baibtqan. Onda kərkem ədebiet çanrьnьn bərj de bar. Onьn cьqarmalarь asqan danьcpandьq ceberljkpen çazьlqan qalqtьq cьqarmalar. Sondьqtan onьn cьqarmalarь əzjnen keijngj aqьndarqa, çazucьlarqa ylgj bolumen qatar bygjngj sovet çazucьlarьna da ylgj. Sovet çūrtcьlьqь, sovet çastarь Puckin cьqarmalarьn oqьp, yirenumen Puckin zamanьnьn çaibn tanьidь.

BEKETCJ

Kolleçdjn regstratorь,
Poctovoi stansianьn direktorь.
Knəz Vəzemskiі.

Beketcjlerdj kjm qarqap-sjlemeidj, olarmen kjm boqtaspaidь? Acu qьsqan minuttarda, beketcjlrdьn dūrьs çaqdai çasamaqanьn, toң mjnezdjljk, beiqamdjq etkenjn, paidasьz caqьm

1 Puckinnjn dəujrjnde temjr çol çoq edj; barlьq çolaucьlar poctovoi stansia qarauьndaqь atpen çyretjn. Poctovoi stansianь basqaratьn adam stansia qarauch (beketcj) dep atalьnatьn. Ol kezde barlьq cinovnikter on tərt razrədqa (topqa) bəljnetjn. Beketcj kolleç regstratorь dep atalatьn. Bəl en təmengj.

qьlьp çazu ycjn taqdьrlь caqьm kjtaвьn kjm talap etpeidj? Olardь marqūm podiacjlermen nemese Murman tonaucьlarьmen tendeьs[1] adam ataulьnьn qūzqьnь demeitjn adam вar ma? Solai bolsa da ədjl bolaibq, olardьn qal-çaibn çete вjluge tьrьsaibq, solai etsek, mymkjn, olar turalь edəujr dūrьs pjkjrge kelermjz.

Beketej kjm? Ol on tərtjncj toptьn aitulь pendesj. Өzjnjn qьzmet ataqьmen tek taiaq çeuden qana aulaq adam. Bjraq, daibm taiaq çemeidj dep aituqa da bolmaidь (mūnь oqu cьlarьmnьn өz tөreijgjne salamьn). Knəz Vəzemskidjn əzjlmen diktator dep ataqan kjsjsjnjn qьzmetj qandai? Naqьz katorgь emes pe? Ne kyndjz, ne tynde damьl kөrmeidj. Kөnjlsjz saparьnda çinalqan вykjl acu-ьzanьn өcjn çolaucьlar beketcjden aladь. Aua raib çaisьz, çol çaman, çemcjk toq moibn вoladь eken, at tartpaidь eken—mūnьn вərjne beketcj çazьqtь.

Çolaucь beketcjnjn mjskjn yijne engende, oqan dūspanьna qaraqandai qaraidь; kytpegen qonaqtan tez qūtьla alsa təujr, al, at вolmai qalsa?... Qūdai kөrsetpesjnl Onьn çer-çevjrjne çetjp вalaqattaudь, qoqanloqь çasaucьlьqtь atamanьzl Çauьnmen cacьnda onьn qoradan-qoraqa erjksjz çygjrjp çyrgenj; boranda, qantardьn qьlcьldaqan aiazьnda, sabьrsьz qonaqtьn aiqaibnan, symeндeujnen вjr minuttai qana tьnьs alu ycjn qoraqa qacadь.

General keledj. Qorqьp syldesj qalmaqan beketcj oqan sonqь ekj troika atьn beredj, onьn jcjnde caвarmandьq attar da qosa ketedj. General raqmet aitpastan çyrjp ketedj. Bes minuttan soq qonьrau estjledj... Ədegence вolmai, feldegr[2] kjrjp keljp, өzjnjn çol qaqazьn [3] stol ystjne laqtьradь. Osьnьn barlьqьn çaqsьlap baibptaibq, sonda, çek kөrudjn ornьna, olarqa cьnnan çanьmьz acitьn вoladь.

Taqь вjr-ekj səz aitaibn: çirma çьl jcjnde men Reseidjn tərt būrьcьn tygel araladьm; maqan poctovoi qara çoldardьn barlьqь derljk məljm; çemcjkterdjn вjrnece вuьnь maqan tanьs; men tystep tanьmaitьn, men jstes вolmaqan beketcj kem de kem; çolaucьlap çyrjp вaqьlaqandarьmdь taiauda вastьrmaqpьn; tek əzjrce aitatьnьm, beketcjler sosloviasь çənjndegj kөpcjljk pjkjrj terjs, əlвette. Osьncama çaman atqa ücьraqan beketcjler anьqьnda momьn, çaratьlьssьnan qocemetcjl, kөpcjljkke beijm, mansapqorlьq talap çaqьnan ədeptj çana asa kymjs qūmarlьqь çoq adamdar. Olardьn əngjmelerjnen (çolaucь mьrzalar mūnь orьnsьz mensjnвei çyr) qьzqьlьqtь çana өnegelj kөp nərselerdj вjluge вoladь.

Men вolsam, cьnьmdь aitaibn—beketcjlerdjn əngjmesjn altьncь tapqa çatatьn, ykmet çūmьsь men çyrgen cinovniktjn səzderjne aibrвastamaimьn.

Qūrmettj beketcjlerdjn jcjnde menjn dostarьm вar ekenjn osьdan op-onai baibmdauqa вoladь. Cьnьnda da, beketcjlerdjn вjrj ūmьtьlmastai вolьp esjmde qaldь. Bjr uaqьtta çaqdai ekeujmjzdj çaqьndastьrqan. Mjne, sol çənjnde men syijktj oqucьlar men əngjmeleskelj otьrmьn.

1816-çьlь, mai aibnьq jcjnde, *** gubjrnesjn basьp, osь kynj çoibьlьp ketken qara çolmen çyre qaldьm. Өzjm kjcj-gjrjm qьzmette edjm, aubspalь attar[1] men çyrjp, ekj at ycjn aqь tөlep otьrdьm. Osьnьq saldarьnan beketcjler menj qūrmettemeitjn. Өz pjkjrjmce mьnaqan pravam вar degendj kөвjnese men talas-kerjspen ərең alatьnmьn. Ças çana qьzвa вolqandьqьmnan beketcjnjn tөmendjk çana ьnçьqtьq jstep, maqan arnalьp qoibloqan troikenj barin (вai) tөrenjn arвasьna çeguge вergenjne aculanatьn edjm. Ylkenkjcjnj aibra вjletjn qūldьn, gubernator yijnde вerjletjn tamaqta menj cet qaqpai qьloqanьrada ūzaq uaqьt kөndjge almai çyrdjm. Osь kynj вūl ekeujnjn qai-qaisьsь вolsa da, resmi daqdьlь nərse sьqьldь. Cьnьnda çalpьqa qolailь: ūlьqtьqьna qarai çolьndь вjl, degen ereçenjn ornьna, aitalьq,—aqьlьna qarai çolьndь вjl, degen вasqa ereçe qoldanьla вastasa, ne вolar edj? Qandai kerjs-talastar tuar edj? Çana qьzmetcjler astь kjmnen вastap вerer edj? Degen men əngjmeme kөceijn.

— Kyn ьstьq edj. *** вeketjne yc caqьrьm qalqanda çanвьr tamcьlai вastadь, вjr minuttan soq qūibp ta çjвerdj. Ystj-basьm meiljnce su вoldь. Beketke keljsjmen вjrjncj əreketjm—kijmderjmdj auьstьrьp kiu, ekjncj əreketjm—cai sūrau вoldь. „Əl, Dunəl Samaur qoi, çana qaimaq alьp kel!“ dep dauьstadь beketcj. Osь səzder aitьlqanda qalqanьq arqь çaqьnan on tərt çastarqa kelgen qьz cьqa kelʻj de, auьz yige çygjrjp kettj. Qьzdьq sūlulьqь menj tanдandьrdь. „Būl senjn qьzьq ва?“ dep sūradьm beketcjden. „Qьzьm“ dep çauap qaibrdь өzjne өzjnjn kөnjlj tolqan pjcjnmen;—„ərj aqьldь, ərj tьndьrьmdь, ainьmai marqūm cecesjne tartqanda qoiqan“. Osьnь aitь da ol menjn çol qaqazьmdь kөcjrjp çaza вastadь. Men вolsam,

[1] *Diaktar men podiacjler*—dep eskj Reseidegj cinovnikterdj aitatьn. Puckinnjn „marqūm podiacjler“ dep çazuьnьn sөвөj; XIX-qasьrdьn вas kezjnde mūndai ataqtar çoq bolatьn. Diaktar men podiacjlerdjn paida-kynemdjgj çana paraqorlьqь soncalьq:—olardь enвekcj qalq talaucьlardan da вeter sūmrai kөrucj edj.

[2] *Feldegr*—əskeri cabarman. Cabarmandьq troikanь basqaqa вeruge вeketcjnjn pravosь çoq bolatьn; manьzdь asьqьs paket alьp kele çatqan cabarmannьn çegujne attardь sailap otьratьn.

[3] *Çol qaqaz*—çolaucьnьn familiasь men qьzmet ataqь çana çol çyrudegj maqsatь kөrsetjljp çazьlqan kyuəljk qaqazь.

[1] *Aubspalь attar*—dep вeket saibn aubstьrьlьp otьratьn qazьnaibq (poc tovoi) attardь aitatьn. Çolaucь ol attarqa aqь tөlep mjnetjn.

on tərtjncj razrədqa çatatьn. Sol seвeptj çolaucьlar (əsrese, pomeccikter, əsker adamdarь, taqьsьn taqьlar) вūl ūsaq cinovniktermen sjz-вjz deudj qoibp, çalcь qьzmetcjlerjne qalai səilese, olarqa da solai səileitjn.

Əngjmenjn basьna qoibloqan ekj çol өlendj, Puckin өzjnjn aqьn çana sьncь dosь, knəz P. A. Vəzemskidjn (1792—1878) өlenjnen alqan.

onьң mjskjn, degenmen ədemj mekenjne sən berjp tūrqan suretterdj qarauqa kjrjstjm. Suretterde—terjs çolqa salьnqan ūldьn tarixь kərsetjlgen eken. Bjrjncj surette qalpaqtь çana claprogtj[1] qadjrmendj cal tьnьcsьz ūlьn çolqa attandьrьp tūr, balasь onьң batasь men bjr qalta aqcasьn qabьldap alьp tūr. Ekjncj surette çjgjttjң terjs çolqa tysken mjnez-qūiqь aiqьn kərsetjlgen. Oi çalqan dostarmen ūiatsьz əielderdjң ortasьnda otьr. Odan soңqь surette ças basьnan çūrdai bolqan ças, ystjnde tozьqь çetken kəilek, basьnda yc qьrlь clapj, cocqa baqьp, cocqamen bjrge tamaq çep otьr; bet açarьnda tereң qapalьq pen opьq çeudjң belgjsj bar. Eң soңqь suretke balanьң əkesjne qaitьp keluj salьnqan; çarqьn cal, basьnda būrьnqь qalpaqь, ystjnde kədjmgj claprogj—balasьna qarai çygjrjp baradь. Būzьlqan ūlь, tjzerlep çygjnjp otьr; surettjң aldьңqь çaqьnda aspazcь semjz taiьncanь soiьp çatьr, çana balanьң aqasь qьzmetcjlerge būl quanьctьң sevevj çaiьnda əngjme aitьp tūr.

Ər surettjң astьnan əp-ədemj çazьlqan nemjs өleңderjn oqьdьm. Balzamindj[2] qūmralar men naqьc perde ūstalqan krovattar, çana sol kezdegj menjң ainalamda tūrqan basqa nərseler sьqьldь, surette kərgenderjmnjң bərj de əlj esjmde, өңj qūlpьrqan, çasь elulerge kelgen yi qoçasь, onьң oңьp ketken lentalarqa taqьlqan yc medalь, ūzьn kək syrtugj kəzjrgjdei kəz aldьmda.

Būrьnqь çemcjgjmmen esep-xisap çasasьp, oqan tijstj aqcanь tөlep bolqanьmca samauьrdь kөterjp Dunə da yige kjrdj. Kjckene qьlmaң qьz, maqan өzjnjң qattь əser etkenjn ekj ret qaraqanda aq baiqadь. Qьz ylken kөgjldjr kөzderjn syzdj, men onь sөzge sala bastadьm; Dunə, çaqsь-çamandь kөrjp qalqan qьz sьqьldь, ec bjr mydjrmesten çauap berjp otьrdь. Men qьzdьң əkesjne bjr staqan punьc[3] ūsьndьm. Dunəqa bjr cьnь aiaq cai berdjm, sonьmen yceujmjz, eçelden tanьs adamdardai aq, əngjmelese bastadьq.

Attardьң daiьn tūrqanьna edəujr uaqьt bolsa da, beketcjnjn çana onьң qьzьnьң qasьnan ketkjm kelmedj. Aqьrьnda, olarmen qoc aitьstьm, əkesj, „çol bolsьn dь“ aitьp yijnde qala berdj, qьzь menj arbaqa ceijn ūzatьp saldь. Senekke barqanda toqtai qaldьm da, qьzdьң betjnen syiuge rūqsat sūradьm: Dunə onьmdь qabьl aldь...

Syiumen cөqьldanqannan bergj syigenderjmdj sanai bersem, tolьp çatьr au, bjraq, mūndai çanqa çaqьmdь, ūzaq uaqьt esten ketpeitjn syiudj būdan būrьn tatьp kөrgen emespjn...

Arada bjrnece çьldar өttj, bjr çaqdailar bolьp, sol qara çolqa, sol ataqan çerlerge taqь kez boldьm. Sol kezdegj beketcj qьzь esjme tyse qoidь da, onь taqь da kөremjn

[1] *Claprog* —ystjne kietjn kijm.
[2] *Balzamin* — gyldj esjmdjk.
[3] *Punьc*—caraptьң bjr tyrj.

qoi, degen oi tysjp quanьp kettjm. Bjraq, kjm bjledj,—būrьnqь beketcj aubsqan bolar; Dunə kyieuge cьqьp ketken bolar, degen oi keldj Əlde bjrj bolmasa bjrj өlgen bolar, degen pjkjr de keldj. Syitjp, qaiqьlь sezjmmen beketke çaqьndadьm. Attar poctovoi yidjң aldьna keljp, toqtadь. Bөlmege kjrjsjmen, azqьn ūldьң tarixьn ьspattaqan suretterdj tanьi qoidьm; stol men krovat būrьnqь orьndarьnda tūr; bjraq, terezelerdegj gylder qūrьptь, çana ainaladaqь zattardьң barlьqь salaqtьq pen beiqamdьq belgjsjn kərsetjp tūr. Beketcj ton çamьlьp ūiqtap çatьr eken; men kelgen soң oianьp kettj; ornьnan tūrdь... Bөң Simon Bьirinnjң dəl өzj, bjraq, qalai qartaiьp qalqan! Oi menjң çol qaqazьmdь kөcjrjp aluqa ərekettenjp çyrgende, men onьң aq kjrgen saqal-cacьna, betjndegj əigjlj əçjmderjne bykjreigen beljne qarap otьrdьm; ainalasь yc-tөrt çьldьn jcjnde pьsьq, ciraq kjsjnjң qaudьraqan cal bolqanьna qattь taңdandьm. „Menj tanьdьң ba? Ekeujmjz eskj tanьspьz qoi?“ dep sūradьm. „Mymkjn, bolsaq bolarmьz, būl ylken çol; mūnda mьң san çolaucь boladь“, dep çauap berdj ol kөңjlsjz tyrde. „Dunə qьzьңnьң denj sau ma?“ dep sūradьm taqь da. Cal tūnçьrap qaldь. „Qūdai bjlsjn onь“ dedj. „Əlde kyieuge cьqьp pa edj?“ dedjm men. Cal menjң sūraqьmdь esjtpegen bolьp, çol qaqazьmdь kybjrlep oqi berdj. Men sūraqьmdь toqtatьp cai qainatudь tapsьrdьm. Qьzdьң taqdrьn bjluge asьq bolьp, tьnьcьm kete bastadь. Men endj carap jcsek, cal sөzge keler, dep ymjttendjm.

Oilaqanьm terjs bolmadь: cal ūsьnqan staqanьmnan bas tartqan çoq. Rom onьң kөңjljn çadьratqanьn baiqadьm. Aldьna ekjncj staqan barqanda ol sөzcең bolьp aldь; menj cьnnan esjne tysjrdjme, əjteujr men odan tөmendegj əngjmenj esjttjm; bөl əngjme sol kezde maqan kyctj əser etjp, kөңjljmdj qamьqtьrdь.

„E-e-e, sjz menjң Dunəmdj bjledj ekensjz qoi?—dep bastadь ol sөzjn.—Onь kjm bjlmedj deisjz? Ai, Dunə, Dunə, Dunə! Qьz aq edj au! Ol kezderde kjm kelse de, maqtamai qoimaucь edj, çamandau degen bolmaitьn. Kelgen xanьmdardьң bjrj oramal, bjrj sьrqa berjp keter edj. Çolaucь mьrzalar tyskj, nemese keckj tamaqtь çeleu qьlьp toqtap өter edj, al, anьqьnda olardьң esjl-dertj qьzdь anьqtap kərjp ketude bolatьn.

Qandai aculь barin kelse de, qьzdь kөrgende basьla qoiatьn da, menj men sьpaiь tyrde sөilese bastaitьn. Mьrza, nanasьz ba, cabarmandar men feldegrler Dunəmen çarьm saqattai sөilesucj edj. Qalqacьm barda yidjң sənj kjrjp tūrar edj, yidjң jcjn retteu bolsьn, as əzjrleu bolsьn, bərjn de tьndьrucь edj. Esalaң basьm, menjң quanьc cattьqьm ol kezde bjr de basьlmaucь edj. Dunə qalqacьmdь çanьmdai çaqsь kərjp, qūlьnьmdь əlpectemedjm be; çalqьz qьzdь məpelep ūstamadь deisjz be? Çoq olai emes, basqa tysken pəleden qūtьlu qiьn eken; taqdьrdьң çazuь ne bolsa, sonь bastan kecjredj ekensjn.

Bül çerde ol kərgen çəbjr-çapasьn aituqa kjrjstj. Büdan yc çьl bürьn, qьstьq bjr kecjnde beketcj çana knigaqa sьzьq tartьp, qьzь qalqanьq jcjnde өzjne kөilek tjgjp otьradь, sol kezde troika çekken cerkes bərjktj, saldat cineldj, bөkebai cəljge oranqan çolaucь yige kjrjp, at talap etedj. Bekette at qalmaqan eken. Çolaucь attьq çoqьn esjtkende beketcjge өkjreңdep, qamcьsьn yijre bastaidь. Bjraq, mündai uaqiqalarqa daqdьlanqan Dunə qalqadan tez cьqa keledj de, çolaucьqa qarap sьpaiь tyrde qonaqtьq tamaqqa zauqь bolmaspa eken? dep sūraidь. Dunənjq kərjnuj çolaucьqa daqdьdaqьdai əser etedj. Çolaucьnьq acuь tez basьla qoiadь, attardьq kelujn kytudj maqūl kərjp, өzjne tamaq əzjrletedj. Basьnan sulь bərkjn alьp, bөkebaiьn cecjp, cineljn sьpьrьp tastaqanda, çolaucьnьq ərj ças, ərj sьmbattь, qaramūrttь gusar[1] ekendjgj kərjnedj. Ol beketcjnjq yijne ornalasьp alqan soq, yi iesjmen çana onьq qьzьmen çaidarlanьp əngjmelese bastaidь. Keckj tamaq keledj. Sonьq arasьnca attarda qaitadь. Beketcj attardь çemdemei aq, çolaucьnьq kyrkecjk arbasьna çeguge çarlьq etedj. Bjraq, sьrttan yige kjrse, essjz, tyssjz, tekcenjq ystjnde çatqan çjgjttj kөredj. Onьq basь auьrьp, mazasьzdanьp çatьr eken. Būl qalde oqan çol çyruge bolmaitьn boldь. Amal necjkl beketcj çjgjtke tөsegjn bosatьp berdj de, ertenge ceijn çolaucь aiьqpasa, ertemen *** daqь dərgerge kjsj çjberuge ūiqardь.

Ertenjne gusardьq qalь nacarlai tysedj. Qasьndaqь adamь salt at pen qaladaqь dərgerge ketedj. Dunə sjrkege malьnqan oramalmen gusardьq basьn tanьp, qolьndaqь jsjn tjgjp, sonьq qasьnda otьradь. Auru, beketcj barda ьqqьldai tysjp, bjr auьz da səz qatpaidь, əitken men ekj cьnь aiaq kөfe jcedj çana ьqqьldap çatьp, өzjne tyskj tamaq əzjrletedj. Dunə onьq qasьnan ketpeidj. Çjgjt minut saiьn susьn suraidь, Dunə daiьn tūrqan limonattь kruçkamen berjp otьradь. Auru susьnqa ernjn tigjzjp kruçkanь qaitarqan saiьn, alda razь bolsьn aitatьnьn bjldjrjp, өzjnjq əlsjregen qolьmen Dunənьq qolьn qьsadь. Tyskj tamaq kezjnde dərger keledj. Ol aurudьq tamьrьn ūstap, onьmen nemjsce səilesedj, onan soq orьs tjljnde, auruqa tek qana tьnьctьq kerek ekendjgjn, ekj kynnen soq çol çyruge bolatьndьqьn aitadь. Gusar nauqasьn qaraqanь ycjn dərgerge çiьrma bes som beredj de, bjrge otьrьp as jcuge caqьradь; dərger maqūl kөredj; ekeuj de astь arandarь acьla soqadь, ekeuj bjr bөtelke carap jcjp, bjrjne bjrj ьrza bolьp qoc aitьsadь.

Arada taqь bjr kyn өtedj, gusar əbden aiьqadь. Ol tjptj kөnjldenjp alьp, bjr ese Dunəmen, bjr ese beketcjmen tьnbai əzjldesjp otьradь; ьsqьrьp ən saladь, kelgen çolaucьlarmen səilesedj, olardьq çol qaqazdarьn knigaqa tjrkeidj, sonьmen ol, aq kөnjl beketcjge əbden çaqadь, çaqqanь soncalьq, beketcj

[1] *Gusar*—sol kezdegj əsker adamьnьq ataqь.

ycjncj kynj taq erteq өzjnjq syijktj qonaqьn attandьrarda, onьq çolqa cьquьna edəujr qьnçьladь. Sol kynj çeksembj eken, Dunə tyskj namazdь (molitvanь) өteuge cjrkeuge barmaqcь bolьp çatadь. Gusardьq at-arbasь daiьn boladь. Nece kyn qonaq etjp silaqanь ycjn aqcanь aiamai berjp, beketcjmen qoctasadь; Dunəmen de qoc aitьsadь çana onь derevnenjq cetjndegj cjrkeuge deijn aparьp tastaiьn degendj aitadь. Dunə ne qьlarьn bjlmei anьrьp tūrьp qaladь. „Çanьm au, neden qorqьp tūrsьn? Ülьqtьqьna qūldьq,—bül kjsj qasqьr emes, senj çep qoimaidь, cjrkeuge ceijn bjrge bara qoi",—deidj əkesj. Dunə kyrkecjk arbaqa mjnjp, Gusardьq qasьna otьradь, qьzmetkerj өz ornьna qarqьp mjnjp, çemcjk ьsqьrьp çjbergende attar ala çөneledj.

Beketcj bicara, gusarmen bjrge arbaqa mjnuge Dunəqa neqьp rūqsat etkenjne, qalaica kөzj aqьp, gusardьq qulьqьn sezbei qalqandьqьna çana sol kezde qalaica aqьlьnan adasqanьna өzj de tysjne almaidь. Çarьm saqat өtpei aq çyregjq auzьna tьqьlьp, dyrsjldep ketedj; qauьp kyceiedj; çanь tөzbei, cjrkeuge өzj çөneledj. Cjrkeuge barsa, qalq tarap ketken eken, bjraq, Dunənj qoradan da, esjk aldьnan da kөre almaidь. Asьqьp cjrkeuge engen kezde, pop əltardan cьqьp kele çatadь; diacok camdardь өcjrjp çyredj, ekj kempjr būrьcta namaz oqьp tūradь, bjraq, Dunənj cjrkeuden de taba almaidь. Əkesj bicara əreq degende diacoktan qьzьnьq tyskj namazda bolqan—bolmaqanьn sūraidь.

Diacok, qьz bül çerde bolqan çoq dep çauap qaiьradь. Beketcj өljmen tjrjnjq arasьnda, qūr syldesjn syiretjp yijne qaitadь. Mymkjn Dunə çastьqtьq çeljgjmen kelesj beketke ceijn barьp qaitqьsь kelgen bolar, degen bjr ymjt boladь, yitkenj, sol bekette Dunənjq өkjl cecesj tūradь. Çanь çai tappai, ol, Dunə mjnjp ketken troikanьq qaituьn kytedj. Çemcjk kele qoimaidь. Aqьrьnda, kecke çemcjk mas bolьp, çalqьz keledj. „Dunə anau beketten gusarmen bjrge ərj qarai çөneldj..." — degen suьq qabardь ala keledj.

Cal өzjnjq qaiqьsьna tөze almaidь, qьzьnan cьn aiьrьlqanьn bjljsjmen aq, aldьnda ças aldamcь çatqan tөsekke—būda çatadь. Endj beketcj barlьq çaqdailardь esjne tysjre otьrьp, gusardьq auruь өtjrjk ekenjn bjledj. Cal bicara qьzьnьq kyijgjne cьdai almai, dөqbekcjp alas ūradь, onь S*** qa alьp ketedj de ornьna uaqьtca basqa bjreudj belgjleidj. Onь da gusarqa kelgen doxtor qarap,emdeidj. Dərgerdjq aituьnca çjgjttjq sap-sau ekendjgj çana onda aram oidьq barlьqь oqan sonda aq məljm bolqan, bjraq, ol çjgjttjq өmjrjnen qorqьp sьr bjldjrmegen doxtor osьnь aitьp, beketcjnj sendjredj. Nemjs cьnьn aittь ma, çoq өzjnjq tereqnen bolçaqьctьqьn kөrsetjp, qūr maqtanqьsь keldj me, ne bolsa da onьq sөzderj auru bicaraqa ec bjr em bolmaidь. Auruьnan əreq degende aiьqьp, cal S-nьq poctmeistjrjnen ekj aiqa dem alьs sūrap aladь, ec kjmge sь-

Dunənj sol kyijnde qaldьradь da, acudan denesj qalcьldap, calqa taianadь. „Saqan ne kerek osь? Kərjngen çerde menj qaraqcь sьqьldь andьp çyretjnjn ne? Çoq, menj bauьzdaqьn keljp çyr me? Ket aulaq!" deidj ol tjstenjp. Minski osьnь aitьp qarulь qolьmen caldь çaqasьnan aladь da; satьqa qarata iterjp çjberedj.

Cal pəterjne keledj. Dosь ystjnen caqьm ber degendj aitadь; bjraq, beketcj oilanьp tūrьp, qoldь bjr aq sjlteidj de, yijne qaituqa bel bailaidь. Ekj kynnen soŋ Petrburdan ezjnjŋ beketjne çəneledj. Yijne keljp, qaitadan qьzmetjne kjrjsedj. „Mjne, menjŋ Dunəmsjz tūrqanьma yc çьl boldь, sodan berj ol turalь ec bjr qabarьm çoq. Ɵlj me, tjrj me,—qūdai bjlsjn. Nendej macaqatqa ducar bolsa da, açap emes. Ol Dunədan būrьn da talaidь torqa tysjrgen sūm qoi, Dunə aldanqandardьŋ eŋ aqьrqьsь deimjsjz, bjr az ūstaidь da, tastap ketedj.

Petrburda cacь ūzьn, aqьlь qьsqalar tolьp çatьr, bygjn atlaspen barqьt kijp çyredj de, ertenjne qarasaŋ, kabaktьŋ çalaŋactarьmen bjrge kəce tazalap çyredj.

„Kej-keide: kjm bjledj, Dunə da osьlai macaqatqa ūcьrap çyrgen bolar,—dep oilanqanьnda, erjksjzden kynəker bolьp, oqan əljm tjleidj ekensjn..."

Beketcj dosьmnьŋ əŋgjmesj osьlai edj. Əŋgjmesjnjŋ araarasьnda ol kəzjnjŋ çasьn jrkjp, Dmitrievtjŋ ədemj Balladasьndaqь ьntalь Terenticke [1] ūsap, səndj tyrde kəz çasьn etegjmen syrtjp otьrdь.

Kəz çasьnьŋ cьquьna, azdap, jckjljk te sebep boldь. Yitkenj, ol ezjnjŋ əŋgjmesj aiaqtalqanca bes staqan punьctь çūtьp salqan edj. Bjraq, ne degenmen onьŋ kəz çasь kəŋljmdj qattь qamьqtьrdь. Qoc aitьsьp airьlьsqan soŋ da, men ūzaq uaqьt beketcj qarttь ūmьta almadьm, ūzaq uaqьt Dunə bicara çaiьnda oilap çyrdjm...

Çaqьnda taqь da sol çerden ətjp bara çatьp, dosьmdь eske tysjrdjm. Onьŋ basqarьp tūrqan beketj çoiьlqan eken. Menjŋ: „Beketcj qart tjrj me?" degen sūraqьma, ec kjm qanaqattanarlьq çauap bere almadь, tanьs çerdj kəryvge bel bailadьm da at çaldap N. poselkesjne qarai tarttьm.

Kyz uaqьtь edj. Sūp-sūr būlt aspandь byrkep keledj, çolçənekei taldardьŋ qьzьl-sarь çapraqtarьn ūcьrьp, çazьq daladan suьq çel samqadь. Men poselkege kyn batьp bara çatqanda çetjp, poctovoi yige keljp toqtadьm. Auz yige (osь arada bjr kezde menj Dunə bicara syigen edj) çuan qatьn cьqtь da, menjŋ sūraqьma—beketcj qarttьŋ elgenjne bjr çьldai bolqanьn, onьŋ yijne sьra tartucь kjrjp alqanьn, ezj sol sьra tartucьnьŋ əielj ekendjgjn aittь. Beker əure bolqanьna çana çetj somnьŋ bosqa cьqьn bolqanьna ekjndjm. „Ol neden əldj?" dep sūradьm, sьra tartucьnьŋ əieljnen. „Jckjljkten əldj, əkei" dedj əiel. „Ol qai çerge çerlendj?". „Sonau carbaqtьŋ tu-sьrtьndaqь mazartta çatqan bəibjcesjnjŋ qasьna çerlendj". „Menj sonьŋ molasьna cein bastap baruqa bolmas pa eken?„ „Nege bolmasьn, Əi, Vənka! Mьsьqpen oinauьŋ çeter. Barindj mazaratqa ertjp bar da, beketcinjŋ molasьn kərset".

Osь sezder aitьlqanda, kijmj çalba-çūlba, cikjl bet qisьq bala qasьma çygjrjp keljp, mazaratqa bastap çyrdj.

— Marqūmdь bjlucj me edjŋ?—dep sūradьm odan çol-çənekei.

— Bjlmegende ceʔ! Ol maqan sьrnai çonudь yiretken bolatьn. Ol kjsj (bicara imandь bolsьn!), kabaktan kele çatsa, bjz: „Ata-ata! Çaŋqaq!, dep artьna jlesucj edjk, ol bjzge çaŋqaq ylestjrjp keter edj. Ər daibm bjzben bolьp aq çyrgenj edj.

— Ərlj-berlj ətken çolaucьlar onь sūrai maʔ

— Bygjnde çolaucь az ətedj; keide bjren-saran zasidatel keledj, bjraq, onьŋ elgendermen jsj bolmaidь. Tek ətken çazda osь çerden bjr xanьm ətken edj, sol kjsj qana beketcj qart çaiьnda sūrap, onьŋ molasьna bardь.

— Qandai xanьm,—dep sūradьm, qūlaqьmdь tyrjp.

— Ədemj xanьm,—dep çauap berdj bala;—kjckene yc balasь, daiarcьsь bar çana qara məstek itj bar, altь at çegjlgen karetaqa mjnjp keldj, beketcj qarttьŋ elgendjgjn aitьp edjk, ol kjsj çьlap çjberdj çana balalarьna: „Tьnьc otьrьndar, men mazaratqa barьp kelemjn"—dedj. Men bastap baraiьn dep edjm, xanьm tūrьp: Çoldь ezjm bjlemjn" dedj. Maqan bes tiьn kymjs aqca berdj—sondai çaqsь xanьm eken!

Bjz mazaratqa keldjk, ainalasь ec nərsemen qorcalmaqan, çьlan çalaqandai çerde eken, ər çerde molaqa qadalqan aqac krester tūr. Ɵmjrjmde mūndai kəŋjlsjz mazarattь kərgen çoqpьn.

— Beketcj qarttьŋ molasь mьnau,—dedj bala, mьs obrazdь qara kres qadalqan təmpecjk qūmqa sekjrjp cьqьp.

— Xanьm dəl osь çerge keldj meʔ—dep sūradьm men.

— Keldj,—dedj Vənka.—Men oqan alьstan qarap tūrdьm. Osь, osь çerde ūzaq uaqьt çattь. Onan soŋ xanьm poselkege barьp, poptь caqьrьp aldь, oqan aqca berdj de, çyrjp kettj, maqan bes tiьn kymjs aqca berdj,—çaqsь xanьm eken!

Men de balaqa bes tiьn berdjm, sonьmen, ol çerge barqanьma da, çūmsalqan çetj somqa da endj ekjngenjm çoq.

«BEKETCJ» TURALЬ

Puckinnjŋ „Beketcj" degen əŋgjmesj de əte kyctj, kərkem surettj çazьlqan kəp eŋbegjnjŋ bjrj. Puckin būl əŋgjmesjnde XIX-qasьrdaqь ker tartpa Resei patcalьqьnьŋ çol qatnasьn, ondaqь cinovnikterdjŋ qьlmьstь zorlьqtarьn suretteidj. Poiьe

[1] *Ballada*—dep ol kezde qalqtьŋ qial ertegjlerjnjŋ çana djncjldjk senjmderjnjŋ sarьnьmen çьrlanatьn elenderdj aitatьn.

I. I. Dmitriev (1760—1837)—aqьn. Ɵte-mete ezjnjŋ mьsaldarьmen elenderj arqьlь çirtqa məljm bolqan kjsj. Terentic Dmitrievtjŋ „Otstavnoi vaxmistr" degen balladasьndaqь adam. Puckinnjŋ „ədemj ballada" dep otьrqanь əncejn sьqaq, yjtkenj, orьsca, qalqda çat stilde çazьlqan ballada, Dmitriev eьqarmalarьnьŋ eŋ bjr nacarь bolucь edj.

çolь bolmai, qara çolmen at aidaucьlar qürьlqan kezdegj cinovnikterdjn adamcьlьqqa çanaspaitьn qьlьqtarьn mazaqtap, mьsqьldaidь. Ylken cinovnik sьmaqtardьn at aidau beketjndegj türucьlardь çonsjz bьlaqattap ürьp, zəbjrleitjnjn, syite çyre olardьn aram oilarьn kөpcjljk aldьna acьp saladь.

Dunə sekjldj talai syikjmdj kynəsjz ças qьzdardьn cinovnikter tarapьnan qorlanьp, sürausьz çoqalьp kete baruьn, onьn tuqan əkesj zarilep, türmьstьn auьrlьqьnan kөcede qanqьratьnьn çan tyrcjgerljktei aianьctь etjp kөz aldьmьzqa tartadь. Oqucьlar, өte surettj, kyctj çazьlqan çerlerjnen ylgj alьp, paidalana bjlulerj kerek.

A. P. CEXOV

(1860-1904)

Anton Pavlovic Cexov 1860-çьlь 17-ianvarda, Taganrog qalasьnda tudь.

A. P. Cexov Taganrogta, jrj өndjrjstj ortalьqtan qaqaberjsteu qalada, meccandar ortasьnda tuьp өsedj. A. P. Cexov üsaq - tyiek lavkanьn kontor qьzmetjnde qьzmet jsteidj. A. P. Cexovtьn ülь atasь Certkov degen pomecciktjn krepostnoi caruasь (qülь) bolqan. 1861-çьlqь reformadan edəujr bürьn ol өzjn өzj krepostnoilьqtan yc çarьm mьn som aqcaqa satьp alqan, graf imeniesjnjn upravlәiuccij bolьp qьzmet etken. Çazucьnьn өz əkesj P. E. Cexov, suknoсь səudegerdjn qьzь Evgeni Iakovlevna Morozovaqa yilenjp, Taganrogta өz kycjmen sauda jstegen. Altь balasь bolqan. Solardьn bjrj bolacaq çazucь— Antoca edj. Çazucьnьn əkesj P. E. Cexovtьn, өzjnjn de, ədebietpen əuestjgj bar eken. Ol, əsjrese, Koltsovtьn cьqarmalarьn oqidь eken.

A. P. Cexov en əuelj (1867-çьldan bastap) grek - cjrkeu mektebjnde, onan son (1869-çьldan bastap) çergjljktj gimnaziada oqidь. A. P. Cexovtьn bala kezjndegj ermegj, ünatatьnь balьq aulau, kyldjrgj əngjme, spektakjlder bolqan. Teatrqa qümarlьqь erte bastaladь. Cexov gimnaziadaqь kezjnde Taganrog teatrьna çij barьp türqan. K. P. Cexovtьn uaqьtьnьn kөbj oquqa, cjrkeudjn mjndettj çarapazanьna (penie), əkesjnjn sauda çümьsьna çümsalьp, bülardan tek qana gimnazianьn soңqь klastarьnda oqьqanda, əkesj saudasьn toqtatьp 1876-çьlь Məskeuge kөcjp ketkesjn qana qütьla bastaidь. Əkesj A. P. Cexovtь gimnazianь bjtjrjp cьqu ycjn Taganrogqa qaldьrьp ketedj. Bül uaqьtta A. P. Cexov türmьsьna kerektj qara;attь repititorlьqpen өzj tabadь. 1879-çьlь A. P. Cexov gimnazianь bjtjrjp Məskeudegj yijne keledj, Məskeu universitetjnjn meditsina fakultetjne tysedj, onь 1884-çьlь bjtjredj.

A. P. Cexov gimnaziada oqьp çyrgen kynderjnen bastap aq kөrkem ədebietke, teatrqa əues boladь, sol kezdjn өzjnde aq onьn cьqarmalarь tyrlj iumoristjk çurnaldarda basьla bastaidь. A, P. Cexov teatrqa arnaulь cьqarmalar çazuqa da kjrjsedj.

A. P. Cexovtьn en bjrjncj əngjmesj „Strekoza" çurnalьna 1880-çьlь basьlьp cьqadь. Ol əngjmenjn taqьrьbь „Don pomeccigj Stepan Vladimirovic N-nьn oqьmьstь kərcjsj, doktor Fridrixqa çazqan qatь" deljngen.

1880-1881-çьldar ylken piesa çazadь, studenttjk çьldarьnьn bərjnde ol kərkem ədebietke yzdjksjz cūqьldanadь, ər tyrlj çasьrьn ittarmen ūsaq əngjme, felietondar çazadь, olarь nəticelj cьqadь. A. P. Cexovtьn əkesj Gavrilov degen kupetstjn sauda skladьnda kontorcik bop qьzmet jstep, qaraçatqa mūqtaç boladь, yi jcjne, əkesjne çərdemdesu ycjn A. P. Cexov qьzmet jsteidj.

II

A. P. Cexov 1884-çьlь Məskeu universitetjnjn meditsina fakultetjn bjtjrgennen keijn çazucьlьq çūmьsьmen qatar dərjgerljk çūmьsьn da jsteidj. Sol çьldьn çazьnda Voskresenski selenjnde, zemski vrac bop jsteidj. Bjraq, dərgerljkten kərj çazucьlьqqa kəp berjledj. Js çyzjnde negjzgj çūmьsь çazucьlьq boladь. Alaida, Cexov ylken çazucь bolqanda da dərjgerljk çūmьsьna ər qacan sanalь qarap, dūrьs baqalaqan, ol əzjn de çazucь jcjndegj dərger dep esepteitjn. „Dərgerljk qьlьmьmen cūqьldanu menjn ədebiet enbekterjme ylken əser ettj, ol menjn baqьlau, zertteu jsterjmdj əlde qaida alqa bastьrdь... Dərgerljk jsjne çaqьndьqьm, tanьstьqьm arqasьnda kəp qatalьqtardan aulaq boluьma tura keledj"—deidj. A. P. Cexov, əzjnjn 1899-çьlь çazqan avtobiografialьq ocerkjnde. Universitettj bjtjrjp cьqatьn çьlьnda Cexovtьn erterekte çazьlqan ūsaq əngjmelerj çeke çinaq bop basьlьp cьqadь, sodan bьlai qarai ədebiet çūmьsьna belsene kjrjsedj, 1885-çьlь „Çarqьncaq" („Oskolka") çurnalьmen çana basqa iumoristjk çurnaldarqa qatьnasa otьrьp „Peterbor Gazetj' ne bjrnece ūsaq əngjmelerj bastьrьlьp tūradь. „Ūlь çolda" degen piesasьn çazьp bjtjredj, bjraq, senzura saqьnaqa cьqaruqa rūqsat etpeidj. 1886-çьlь „Cubar əngjmeler" attь çinaqь basьlьp cьqadь. Osь çьldarda A. P Cexov Suvorinmen tanьsьp, „Çaqa caq" („Novoe Vremə") gazetjnde qьzmet jsteidj, gazette ūzaq uaqьt jsteidj, Cexovtьn ol gazette belsene jstegen kezj 1886-1887-çьldarь, sodan bьlai 1893-çьlqa deijn ol gazetke qatьnasьn yzbeidj. Ças Cexovtь Suvorinmen tanьstьrqan D.V. Grigorievic qart Cexov turalь qatьnda „Barьp tūrqan talanttь çazucь, ədebiettjn çaqa, ças ūrpaqtarьnьn jcjnde moiьnь ozьq cьqqan, carьqtap cьnqa kəterjlgen" dep çazqan.

Sonьmen, 1886-çьlь Cexovtьn tvorcestvosьnьn çaqa dəujrj bastaladь. 1886-çьldan 1889-çьldarqa deijn Cexovtьn çazucьlьq baqьtь aiqьn acьla bastaidь, ədebiette ezjnjn erekce ornьn ala bastaidь. Būl kezde Cexov novellalarьn kərkemdjk çaqьnan carьqtatьp meiljnce terendete tysedj, Cexovtьn ədebiettjk būl

çanьrь onьn iumorlьq ūsaq əngjmelerjmen bjte qainasьp damidь, erjsteidj. Cexov „Novoe Vremənьn" çūmьsьna sьn kəzjmen mjnei qaraidь. Sonьmen qatar onьn ken aumaqtь çazucьlarьmen tanьstьqь kəbeidj, olar Cexovtьn ylken talant ekenjn tanidь. Cexovtьn tvorcestvosьnьn erkendeujne, terendei tysujne yn bergender Grigorievic, D. G. Korolenko, dramaturgiasьnьn atasь Ostrovskiler boladь.

Būlardьn qatьna çazqan bjr çauap qatьnda Cexov: „Eger sjzder laiьqtь, tandauь kesek çurnalisterdjn arasьnan orьn tapsanьzdar men jrj cьqarmalar çazar edjm... „Novoe Vremənьn" tar auqьmьnan keijn kesek nərseler çazuqa menjn qolьmnan keledj eken dep oilauqa tura keledj", deidj (23-fevral 1886-çьl). Bjraq ta, Cexov onьmen toqtap qalmaidь, sol baqьtta jstei de bastaidь. „Severni Vestnik" çurnalьnda Cexovtьn ylken povestj „Dala" (1888-çьlь), onan keijn „Ottar" degen çana basqa əngjmelerj basьlьp cьqadь.

1887-çьl Məskeude, Korc teatrьnda „Ivanova" attь peiessasьn qoiadь, bjraq, onьsь oncama dərjptj bop cьqpaidь. 1889-çьlь sol piesasь Peterburgtaqь Aleksandr teatrьnda qaita qoiьlqanda ūnamdь bop cьqadь. 1888-çьlь „Aiu" attь piesasь qoiьladь.

1891-1892-çьldarь dereunede bolqan acarcьlьq Cexovtь qoqam cūmьsьna aralastьrdь. Ol acьqqandarqa çərdem çinau, solarqa arnap çinaqtar cьqaru cūmьsьna qatьsadь. 1892-çьlь derevnede dərger bolьp jstep, oba auruьna qarsь kyresu caralarьn çyrgjzedj. Sol derevnede Cexov mektepter, tas çoldar salu sьqьldь, derevnenjn mədeni-qoqamdьq cūmьstarьna da belsene qatьsadь.

1894-çьldan 1897-çьlqa deijn Cexov bjr sьrьa çerlerde — Qьrьmda, Batьs Evropada, Lev Tolstoi tūrqan Iasnaia Polənada, Kavkazda bolьp, 1897-1898-çьldarda den saulьqь nacarlaqan soq cet elge emdenuge baradь.

Būl saparlarьnda qoqam əmjrjnjn nece aluan sьrlarьn kəzben kərjp, əbden ūqqan Cexov əzjnjn alqan əserjn cьqarmalarьnda tamaca etjp kərsettj. Sol çьldarь Cexov, ədebiette erekce kəzge tystj.

Povester men novellalardь kəp çazqan Cexov, dramaturgiaqa da aralasa bastaidь. Onьn „Caika", „Dədə Vanə", „Tuьsqan yc qьz", „Cie baqcasь" degen piesalarь orьs dramaturgiasь men teatrьnьn tamaca qaznasь esepteledj.

Cexov orьs ədebietjnjn en zor qairatkerjnjn bjrj. Onь Lev Tolstoi, Maksim Gorki sьqьldь ūlь çazucьlar asa ūnatьp, qūrmetteitjn edj.

1902-çьlь A. M. Gorki qьlьm Akademiasьnьn qūrmettj mycesjne sailanqanda, patca ykmetj onьn sailanuьn bekjtpegen. Gorkidjn sailanuьn bekjtpegenge narazьlьq bjldjru retjnde A.P.Cexov əzjnjn akademik ataqьnan bezjngen edj.

Ərinej, Cexovtьn əleumettjk-ekonomikalьq kəz qarasь çalpь demokratialьq cenberjnde qana boldь. Bjraq, Cexovtьn alqan baqьtь əzjnjn cьqarmalarьnda meiljnce terең kərsetjledj.

Cexov az sözge kөp maqna sidьra bjletjn, ьzaq әngjme әdlarlьq ylken temanь qьzьqtь, mazmūndь etjp, ьqcam kөlemdi povest, novella tyrjmen beretjn kөrkem sөzdjң tamaca cebe'j. Misalь, roman mazmūnь bar „Futlәrdaqь adam" degen cьqarmasьn ьqcam qana povset tyrjnde çazьp, әmjrge paidasь çoq, qoian çyrek-qorqaq, kerj ketken yrei adamnьң obrazьn kөrtsetkөn. Qalq caruacьlьqьnьң өrkendeujne kedergj çasaqьsь kelgen qas kynemderdj ьspattaqanda, Stalin çoldas Cexovtьң osь cьqarmasьnьң geroiь Belikovtь misalqa keltjrgen edj.

Cexov өzjnjң çazucьlьq cūmьsьn XIX-qasьrdьң 80 çyldarьnan bastadь. Revolutsiaqa caqьrqan çazucь bolmaqanmen өzjnjң barlьq cьqarmalarьnda revolutsiadan būrьnqь Reseidegj әldjnjң әlsjzdj zәbjrlegenjn, patca ykjmetjnjң jsjnjң cjrjktjgjn, onьң cinovnikterjnjң çauьzdьq soraqьlьqtarьn, krestiandardьң pomeccikterden kөrgen qorcьlьq-qianattarьn cьndьqpen suretep kөrsete bjlgen çana bolacaq өmjrde Reseide baqьttь tūrmьs ornaitьnьna sengen çazucь.

Cexov 1904-çyldьң 2-yieljnde Germaniadaqь Bedeneite kurortьnda kөkrek aurubnan qaitьs boldь.

FUTLӘRDAQЬ ADAM

Prokofi starostanьң Mironositski selosьnьң cetjndegj saraiьna keljp, kecjkken aңcьlar ornalastь. Olar ekeu qana edj: onьn bjrj mal doktorь Ivan Ivanovic, ekjncjsj gimnazia oqьtucьsь Burkin. Ivan Ivanovictjң familiasь qos qabattasqan — Cimca Gimalaiski degen familia edj çana oqan tjptj keljspeitjndj; sondьqtan, bykjl gubernada cūrt onь өzjnjң çana әkesjnjң atьmen qana ataitьn; ol qalanьң çanьndaqь çyqь zavodьnda tūratьn edj; qazjr mūnda aң aulap, taza auamen dem alьp qaituqa kelgen.

Al, endj, gimnazia oqьtucьsь Burkin bolsa, ol qacanda çazdьn kynj P. graftarda qonaqtap çatatьn çana būl çerdegj elge kөpten өz adamьndai bolьp ketken kjsj edj.

Būlar әlj ūiqtamaqan edj. Ūzьn boiь, ūzьn mūrttь çana arьqtau kelgen cal Ivan Ivanovic sьrtqь esjk aldьnda trubka tartьp otьrdь; oqan ai sәulesj tysjp tūrdь, Burkin pjcen ystjnde çatqandьqtan, qaraңqьda kөzge kөrjnbeitjn edj.

Būlar әr tyrlj әngjmeler aitьp otьrdь. Sonьң jcjnde starostanьң әielj Maura өzj denj sau çana estj adam, өmjr boiь tuqan selosьnan ec qaida cьqьp kөrmegen, ec uaqьtta qalanь da, temjr çoldь da kөrmegen çana soңqь on çyldьn jcjnde әr uaqьtta pec artьnda qana otьratьn bolьp, kөcege tek tynde qana cьqьp çyretjn bolqandьqьn әngjme etjstj.

— Mūnda taң qalarьqtai ne bar? — dedj Burkin, qabьqьna kjrjp ketuge tьrьsatьn caian, ne ulitka siaqtь daracьl tabiqattь adam dar būl dyniede az emes. Mymkjn, būl atavizm [1]) qūbьlьsь cьqar, iaqni adam balasьnьң alqacqь atalarь qoqamdьq çәndjk bolmai, өz jnjnde çalqьz tjrcjljk etetjn zamanqa qaita barucьlьq cьqar, ne, mymkjn, būl, adam xarakterjnjң kөp tyrlerjnjң bjrj me, kjm bjledj? Men tabiqatcь emespjn, sondьqtan būl mәselelerdj qozqau menjң jsjm emes; men tek Maura siaqtь adamdardьң sirek kezdesetjn qūbьlьs emes ekendjgjn aitqьm keledj. E, mjne, alьstan jzdeudjң qaçetj çoq; būdan ekj ai būrьn bjzdjң qalamьzda Belikov degen bjreu өldj; ol menjң çoldasьm, Grek tjljnjң oqьtucьsь edj. Ol kjsjnj sjz, әrine, esjtken çoqsьz. Onьң mьnadai erekceljgj bar edj: qacanda, tjptj, aua raiь өte çaqsь bolqan kynde de, ol aiaqьna galoc kijp, qolьna qol catьr ūstap çana ystjne maqtalь çьlь pәlto kijip cьqatьn. Onьң qol catьrьnьң da cexolь [1], saqatьnьң sūr zamctan jstegen cexolь bolatьn çana qarьndactьң ūcьn cьqaru ycjn bәkjsjn cьqarьp alqanda, onьsь da kjckene cexoldьң jcjnde çatatьn; onьң bet auzь da cexoldьң jcjnde tūrqandai bolьp kөrjnetjn; yitkenj onь ol әr uaqьt kөterjp qoiqan çaqasьnьң jcjne tьqьp çyretjn. Ol qara kөzjldjrjk çana fufaika kijp, qūlaqtarьna maqta tьqьp çana izvozcikke mjngende kyimesjn kөterjp qoi dep būiьratьn. Qьsqasьnan aitqanda, būl adamda, әr uaqьt өzjn qaptauьcqa oranьp aluqa ūmtьlucьlьq; өzjne sьrttan tietjn әserlerden qorqaitьndai futlәr siaqtь nәrse çasap aluqa tьrьsqandьq baiqalatьn edj. Naqtьlьq onьң sezjmjn qьtьqtaitьn, qorqьtatьn çana әr uaqьt өzjn өzj tьnьcsьzdьqta ūstaitьn edj çana өzjnjң osь çyreksjzdjgjn, osь kyngjnj çaratpaitьndьqьn aqtau ycjn be, әiteujr ol qacan da өtkendegjnj çana ec uaqьtta tjptj bolmaqan nәrselerdj maqtaitьn edj; өzj oqьtьp çyrgen eskj zamannьn tjlderj de, negjzjnde ol ycjn, cьn өmjrden qacьp tьqьlatьn sol galoc pen qol catьr siaqtь bolatьn.

— Pa, qandai yndj, qandai әdemj grek tjlj! — deitjn ol tәttj tjlmen; çana өzjnjң osь sөzderjne dәlel esebjnde keltjrgendei bolьp, bjr kөzjn qьsьp, bjr sausaqьn cocaita berjp, Antropos! [2] deitjn.

Belikov өzjnjң fjkjrjn de futlәr jcjne tьqьp qoiuqa tьrьsatьn Oqan, tek bjr nәrsege rūqsat etpeu turasьnda çazьlqan tsirkulәr [3] men maqalalar anьq tysjnjktj bolatьn. Tsirkulәrda, oqucьlarqa keckj saqat toqьzdan soң kөcege cьquqa rūqsat etjlmeidj deljngen bolsa, būl oqan acьq, anьq bolatьn; rūqsat etjlmedj —bjttj. Onьң kөz qarasьnca rūqsat etjlu de, erjk berjlu de qacanda kymәndjk elementj, tolьq aitьlmaqandьq, tūmandьq, çasьrьnьp tūratьn bolьp kөrjnetjn. Qalada drama kruçogьn, ne kjtapqana, ne caiqana acuqa rūqsat berjlgende, ol basьn caiqap, çailap qana:

---

[1] *Atavizm* — typ atasьna tartu.

[1] *Cexol* — nәrsenjң qabь, misalь, cabadannьң qabь, saqattьң qabь.
[2] *Antropos* — kjsj.
[3] *Tsirkulәr* — bйitьq.

— Ol ərine, solaiьn solai da, münьn bərj de çaqsь, bjraq, osьlardan bjrdeme cьqьp ketpesjn, — deitjn.

Ereçelerdj büzucьlьqtar, olardan ər tyrlj taiьp ketucjljkter, bürьlьp ketucjljkter, ol qatьsatьn js emes siaqtь bolsa da, onь qaiqьqa tysjretjn edj. Eger çoldastardьn bjreuj molebenge (namazqa) kecjgjp qalsa, nemese gimnazisterdjn bjr qьlьqtarь turasьnda qabar tijp qalsa, ne kecke taman klasьь basqaratьn damanьn ofitsermen çyrgenjn bjreu kərgen bolsa, onda ol tьnьcsьzdanьp, ər uaqьt, büdan bjrdeme cьqьp ketpegei edj deitjn. Pedagogikalьq sovetterde ol bjzdj, өzjnjn saqtьqьmen, cybəlengjctjgjmen çana өzjnjn, er balalar men əiel balalar oqitьn gimnazialarda çastar өzderjn çaman üstaidь, klasstarda өte aiqailap ketedj, ai, nacalstvonьn qülaqьna tijp qalmasa çarar edj, ai, büdan bjrdeme cьqьp ketpese çarar edj—ekjncj klasstan Petrovtь, tərtjncjden Egorovtь cьqarьp çjbersek qaiter edj, onda өte çaqsь bolar edj degen, taza-futlərlьq fjkjrlerjmen ezjp tastaitьn edj. Aqtьqьnda ne? Өzjnjn uhleuj, çьlauьmen өzjnjn, kyzennjn betjnjn kjckeneljgjndei, quarqan kjckene betjndegj qara kəzjldjrjgjmen, ol bjzdjn bərjmjzdjn ystjmjzden basatьn edj de, bjz onьn aitqanьna kənjp, Petrov pen Egorovqa tərtjp çənjnde balldь[1] kem qoiьp, tütqьnda otьrqьzьp, aqtьqьnda keljp, mektepten cьqarьp çjberetjnbjz. Onьn bjzdjn, pəterlerjmjzdj aralap çyretjn bjr tan qalarlьqtai ədetj bar edj. Oqьtucьnьn yijne keledj de, bjrdemenj qarap kərgjsj kelgendei bolьp, yndemesten otьrьp aladь. Osьlaica yndemesten bjr-ekj saqat otьradь da, ketedj. Onьnca bül „çoldastarmen çaqsь qatьnas saqtap türu" bolatьn; bjzge keljp, otьrьp ketjp çyru oqan qiьn nərse bolsa kerek çana ol tek qana onь өzjnjn çoldastьq mjndetjm dep eseptegennen, bjzge keljp çyrgen bolu kerek. Bjz oqьtucьlar odan qorqatьn edjk. Tjptj direktor da odan qorqatьn edj. Mjne, ne qьlasьz, bjzdjn oqьtucьlarьmьzdьn bərj de oilь, өte dürьs, Turgenev pen Cedrinnen tərbie alqan, qalq bola türsa da, osь ər uaqьt galoc kijp, qol catьr üstap çyretjn adam, bykjl gimnazianь tygeljnen on bes çьl qolьnda üstap türdь! Gimnazian ne? Bykjl qalanь qolьna üstap türdь. Bjzdjn damalarьmьz, ol bjljp qalar dep qorqьp, sembj kynder yide spektakler çasamaitьn edj; moldalar da ol bar çerde skromni as çep, karta oinauqa qьsьlmaitьn edj. Belikov siaqtь adamdardьn əserlerjmen soqqь on-onbes çьldьn jcjnde bjzdjn qalamьzda çürt ne bolsa sonan qorqatьn boldь. Qattь səileu, qat çjberu, tanьsu, kjtap oqu, kedeilerge çərdem beru, qat tanьtu, taqь sondailardь jsteuden qorqatьn boldь....

Ivan Ivanovic, bjrdemenj aitqьsь keljp, çөteljp çjberdj; bjraq, əuelj trubkasьn tartьp çjberjp, aiqa qaradь da, sonsoң barьp sozьp bьlai dedj:

[1] *Ball* — oquqa qoiьlatьn baqa.

— Ja, Oilь, dürьs adamdar, Turgenevtj, Cedrindj, ər tyrlj Boklderdj,[1] taqь basqalardь oqidь, al, mjne, baqьndь qoi, kəndj qoi... Ol mjne, osьlai.

— Belikov te men türqan yide türdь—dep Burkin əngjmesjn aita berdj: — bjr ctaçda, esjkterjmjz qarama - qarsь, bjrjmjzdj bjrjmjz çij kərjp türatьnbьz; sondьqtan, men onьn yi türmьsьn bjletjnmjn. Yijnde de sol kyi: xalat, qalpaq, çabulь tereze, qaqpaqtarь sьrmalь aqacpen çauьp qoiqan esjk, tolьp çatqan tyrlj rüqsat etjlmeuler, cekteuler çana oi, büdan bjrdeme cьqьp ketpese çarar edjler! Postni astь çeu ziandь, skoromnidj (ettj tamaqtь) çeuge bolmaidь, yitkenj, mymkjn, çürt Belikov oraza tütpaidь der dep ol sibr maibmen sudak çeitjn—bül postni da emes, bjraq, onь skoromni dep te aituqa bolmaidь. Çürt ol turasьnda çaman oilar dep ol əiel qьzmetcj üstamaitьn, alpьs çasqa kelgen cal Afanasi povardь üstaitьn; bül өzj aibqpastan jcjp çyretjn, esj dürьs emes adam bolatьn; өzj bjr kezde dencik bolьp jstep, qalai bolsa solai as ta pjsjre bjletjn. Osь Afanasi ekj qolьn aldьna krestep üstap, ədette esjk aldьnda türucь edj çana auьr kyrsjnjp, qacan da aitatьnь:

— Mündailar osь kynj kөbeidj qoi! — deitjn.

Belikovtьn üibqtaitьn yij çəcjk siaqtь kjckentai, krovatь cьmьldьqtь bolucь edj. Uiqьqa çatarda ol kərpesjn byrkenjp alatьn edj; ьstьq, dem aluqa qiьn bolatьn edj; çabьq esjktj çel soqьp, pectjn jcj gulep türatьndь; as yiden uhlegen, çamandьq qabarьn bjldjretjn dьbьstar esjtjletjndj...

Kərpe astьnda, sondьqtan oqan qorqьnьc kjretjndj. Ol, bjrdeme cьqьp ketpese çarar edj, Afanasi onь bauьzdap qoimasa bolar edj, yige ürь tyspegei edj—dep qorqatьn; sonsoң tynjmen əlde qandai tys kərjp, tənerten gimnaziaqa bjrge çyrjp kele çatqanьmьzda, ol səilemeitjn, qäp-qu bolatьn çana baraiьn dep kele çatqan adamь kөp, gimnaziadan onьn qorqatьndьqь, oqan ol gimnazianьn ünamsьz ekendjgj, tabiqatь çalqьzdьqtь syietjn oqan menjmen qatar çyrydjn, auьr ekendjgj, kərjnjp türatьn.

— Bjzde, klastarda aiqai өte kөp boladь—dedj ol, өzjnjn auьr sezjmjne dəlel jzdegendei bolьp—bül tjptj bjr nərsege de üqsas emes,—dedj taqь.

Tap osь grek tjljnjn oqьtucьsь, tap osь futlərlь adam, nanasьz ba, yilene çazdap qaldь.

Ivan Ivanovic tezjnen saraiqa qarai bürьlьp qarap:

—Oinap aitasьz qoi!—dedj.

—Ia, tan qalarlьq js bolsa da, yilene çazdap qaldь. Bjzge tarix pen geografiadan çana oqьtucь taqaiьndaqan; ol Kobalenko Mixail Sabbic degen bjr xoxol edj. Ol çalqьz kelgen çoq Varenka degen apasьmen kelgen edj. Өzj ças, üzьn boilь edj çana çyzjne qaraqanda aq, çuan dauьstь ekendjgj kərjnjp türatьndь; dürьsьnda da dauьsь bөckeden cьqqandat: bu-bu-bu-

[1] *Bokl* (1821-1862)—anglijanьn çazucьsь.

lap cьqatьn edj... Endj, apasь bolsa, ol onca ças emes, otьz camasьna kelgen kjsj edj; bjraq, bül da üzьn boilь, sьmbattь, qara qastь, qьzьl bettj—qьsqasьnan aitqanda, qьz emes marmelad edj; çana өzj өte acьq u-cu kөterjp, ər dəijm malorus romanstarьn çьrlap, xa-xa-xa-lap kyljp çyretjn. Bjrdeme bola qalsa, ol xa-xa-xa! dep dauьstь kylkjge tysjp ketetjn. Bjzdjn Kobalenkolarmen bjrjncj dürьs tanьsuьmьz direktordьn tuqan kynjnjn toiьnda boldь. Tuqan kynnjn toiьna da mjndetjm dep keletjn, qatan çyzdj, tьmьrsьq selqos pedagogtardьn arasьnda ke:-netten kөbjk jcjnen çana Afroditanьn[1] cьqqanьn kөre qaldьq: ekj qolьn çambasьna jrep çyrjp, xa-xa-lap kyljp, çьrlap, bileidj-Barьmen berjljp „Viut vitrьnь" çьrladь, sonson taqь bjr roman stь çьrladь, odan keijn taqь çьrlap, bərjmjzdj de, tjptj, Belikovtь da, balqьttь. Belikov onьn çanьnan barьp otьrьp, təttj kyljmsjrep:

— Malorus tjlj, өzjnjn nəzjktjgj çana syikjmdjljgj çənjnde eskj grek tjljne üqsaidь,—dedj.

Bül səz qьzqa ünap kettj de, Gadəc yiezjnde өzjnjn xutorь barlьqьn, xutorda mamasьnьn türatьndьqьn çana onda qandai grucalardьn, qauьndardьn çana qabaqtardьn barlьqьn, cьnьmen sendjre əngjme ete bastadь. Xoxoldarda as qabaqtь qabaqtar, qabaqtardь cinoktar dep ataidь çana olarda borctь kjckene qana qьzьl çana kөkcjl zattarmen pjsjredj „sondai tətti, sondai tətti boladь, tjptj aitarqa çoq!"

Bjz tьndap, tьndap otьrqamьz, bjr uaqьtta kenetten bərjmjzge de bjr oi kele qaldь.

— Osьlardь yilendjrsek çaqsь bolar edj,—dedj çailap qana maqan direktordьn əielj.

Neljkten ekenjn bjlmeimjn, Belikovtьn əielj çoq ekendjgj sol arada bərjmjzdjn de esjmjzge tyse qaldь; bjzge endj, onьn өmjrjndegj osьndai manьzdь detaldь osь kynge deijn baiqamai kөzge tysjrmei kelgendjgjmjz, ersj bolьp kөrjndj. Al, endj onьn əielge kөz qarasь qandai, mündai manьzdь məselenj ol өzj ycjn qalai cecedj? Bül məsele bjzdj bürьn myldem qьzьqtьrmaitьn; mymkjn bjz, aua raiь qandai bolsa da, aiaqьna galoc kijp, cьmьldьq jcjnde üiqtap çyretjn adam syie aladь dep oilamaqan cьqarmьz.

— Onьn qьrьqtan asqanьna kөp boldь, al, anau bolsa otьzda...—dep tysjndjrdj өz fjkjrjn direktordьn əielj.—Mnjnce, ol oqan cьqar edj.

Bjzdjn provintsiada jc pьsqandьqtan ne jstelmeidj, qanca kereksjz, orьnsьz jster jsteledj! Sonьn bərj kerek nərsenjn myldem jstelmeitjndjgjnen. Mjne, aitalьq, osь Belikovtь yilendjrudjn bjzge keregj ne edj, onь yilengen kjsj dep tjptj oilauqa da bolmaitьn edi qoi! Direktordьn əielj, inspektordьn əielj çana barlьq gimnazia damalarь, kenetten өmjr maqsatьn tapqandai bolьp, tjrjle bastadь, tjptj çaqsьlanьp açarlanьp ta ketjstj. Direktordьn əielj teatrda loça aladь; qarasaq, onьn loçasьnda veer üstap, çarqьn çyzdj, baxьttь Varenka otьradь; kjp-kjckentai, yiden qьsqacpen suьrьp alqandai bolьp, imijp Belikov otьradь. Men sauьq kecjn çasamaqpьn, al, damalar türьp Belikov pen Varenkanь sөzsjz caqьrudь talap etedj. Qьsqasьnan aitqanda, macina jske kjrjstj. Varenka kyieuge tiuden qacpaitьn bolьp cьqtь. Jnjsjnjn qolьnda türu onca kөnjldj emes edj; kyn üzaqьna bjrjmen bjrj talasьp üiьsumen bolatьndь. Mjne, sjzge bjr stsena: kөce boiьmen üzьn boilь nən Kovalenko keledj; ystjnde kestelj kөilegj bar; kekjlj furaçkasьnьn astьnan cьqьp mandaiьna tysken; bjr qolьnda bjr packa kjtap, ekjncj qolьnda bütaqtь çuan taiaq. Artьnda, kjtap qoitьqtap, apasь keledj.

— Sen Mixailik, münь oqьqan çoqsьn qoi!—dep talasadь ol aiqailap. Men aitam, qarqanam, münь sen myldem oqьqan çoqsьn!

— Men saqan oqьdьm deimjn!—dep oqan Kovalenko aiqailaidь, taiaqьmen trotuardь dyrjldetjp.

— Ai, qüdaiьm ai, Mincik! Nege sen aculanasьn, bjzdjn əngjmemjz prinsiptj əngjme qoi.

— Oqьdьm dejim men saqan!—deidj Kovalenko bürьnqьdan da qattьraq etjp.

Al, endj, yide cet bjreu bar bolsa aq, arpalьsu bastaladь. Mündai türmьs, camasь, toidьrqan bolu kerek, өz bürьcьm bolsьn deitjn bolsa kerek, onьn ystjne çastь da eske alu kerek qoi; münda tandap çatuqa uaqьt çoq, kjmge de bolsa, tjptj grek tjljnjn oqьtucьsьna da bolsa, tiersjn. Dürьsьnda da, bjzdjn qьzdarьmьzdьn kөbj ycjn kjmge tise de əiteujr tise bolqanь. Qalai bolqan men de, Varenka bjzdjn Belikovьmьzqa acьqtan-acьq ьnqai bjldjre bastadь.

Al, endj, Belikov ce? Ol Kovalenkoqa da bjzge kelgenjndei etjp barьp çyrdj. Ol yndemei otьradь da, Varenka oqan „Viut vitrьnь" çьrlaidь, ne oilanьp, өzjnjn qara kөzderjmen Belikovqa qarap otьradь, nemese kytpegen çerden kyljp —xa-xa-xa!-laidь.

Syispendjk jsjnde, əsjrese, yilenu jsinde, sendjrudjn rəlj ylken boladь. Çürttьn bərj—çoldastar da, damalar da—yilenu kerek, tjrcjljkte oqan yilenuden basqa ec nərse qalqan çoq, —dep Belikovtь sendjre bastadь; bjz bərjmjz de oqan qüttь bolsьn aitьp, ylkendjk çyzben, yilenu degen өte manьzdь qadam degen siaqtь, ər tyrlj beipjl sөzderdj aitьp çyrdjk; onьn ystjne Varenka „ket ərj" kjsj emes, ədemj kjsj edj; statski sovetniktjn qьzь, xutorь bar çana münьn bərjnen de, ol Belikovqa cьn nietjmen çaqsь qaraqan bjrjncj əiel edj; sondьqtan onьn basь ainalьp, aqьrьnda ol maqan dürьsьnda da yilenu kerek eken degen qortьndьqa keldj.

[1]. *Afrodita*—eskj zamandaqь grekterdjn ertegjsjnce tenjz kөbjgjnen çaralьptьmьs deljngen kөrk qüdaiь.

— Mjne tap osь kezde onьn galocь men qol catьrьn tartьp ala qoiu kerek edj—dedj Ivan Ivanovic.

— Bjlesjz be, būl mymkjn bolmai cьqtь. Ol ezjnjn stolьnьn ystjne Varenkanьn portretjn qoidь da, maqan keljp çyrjp, Varenka turasьnda, semialь tärmьs çenjnde, yilenudjn manьzdь qadam ekendjgj turasьnda angjme soqьp çyrdj; Kovalenkolarqa da kep barьp çyrdj; bjraq, tūrmьsьn zerredei de ezgertpedj. Qaita yilenuge cecjlgendjk oqan auru aserjn tigjzgendei boldь, ol çydep, quarьp, ezjnjn futlarьnьn jcjne terenjrek kjrjp ketkendei boldь.

— Varvara Sabicna maqan ūnaidь,—deitjndj ol maqan, alsjzdeu etjp qisaita ezu tartьp kyljmsjrep:—çana men ar kjmge de yilenudjn kerek ekendjgjn bjlemjn, bjraq... osьnьn berj qalai da bjr kenet bolqan narse boldь... Oilanьnqьrau kerek.

— Mūnda oilanatьn ne bar?—deimjn men oqan.—Yilenjnjz, sonьmen berj bjttj.

— Çoq, yilenu—manьzdь qadam, auelj bolacaqtaqь mjndetterdj, çauaptьlьqtь elcep qarau kerek... Sonьnan bjrdeme cьqьp ketjp çyrmesjn. Būl maselenjn menj tьnьcsьzdandьrub sondai, menjn osь kynde tyn ūiqьm çoq. Çana cьnьmdь aitsam, men qorqamьn: olardьn, jnjsj men ekeujnjn oi-fjkjrlerj bjr tyrlj, olardьn angjmelerj bjr tyrlj çana xarakterj de tьm batьl. Yilenersjn de, sonson kjm bjledj, bjr angjmege basьn qalar.

Syitjp, ol qьzdь aittьrmadь, bjrden bjrge kecjktjre berdj; direktordьn aielj men bjzdjn basqa damalardьn mьqtap ьzalarьn keltjrdj; bolacaqtaqь mjndettermen çauaptьlьqtь elcep çyrdj de qoidь, çana sonьmen qatar, kyn saiьn dese bolqandai, Varenkamen bjrge qьdьruda boldь; mymkjn, ol ezjnjn ornьndaqь kjsjge solai etu kerek dep te oilaqan cьqar; semialь tūrmьs çenjnde seilesu ycjn, maqan da keljp-ketjp, çyrdj.

Eger kenetten orasan mьqtь çançal cьqpaqan bolsa, ьxtimal, tyвjnde keljp ol qьzdь aittьrar edj de, jc pьsqandьqtan, jsteitjn js bolmaqandьqtan kerektjgj çoq, aqьmaqtьq yilenulerdjn bjreuj orьndalqan bolar edj. Varenkanьn jnjsj Kovalenko bjr dep tanьsqan kynnen bastap aq Belikovtь çaratpai kettj.

— Men tysjnbeimjn—deitjndj ol bjzge ьibqtarьn keterjp,—men tysjnbeimjn, qalai senderdjn osь piskaldь, osь çirenjctj çyzdj keterjp çyretjnderjndj. Ai, mьrzalar ai, qalai sender mūnda tjrcljk etjp tūra alasьndar?! Sjzde atmosfera adam tūncьqarlьq, aram atmosfera. Sjzder pedagogsьzdar ma, oqьtucьlarsьz ba? Sjzder cen qūmarlar, sjzderdjkj qьlьm ordasь emes, tәçjm etudj kerek qьlatьn upravo. Senderden politsia budkasьndaqьdai sasьq ijs cьqьp tūr. Çoq, tubsqandar, sendermen azdap tūramьn da, ezjmnjn xutorьma barьp, caian aulap, kjckene xoxoldardь oqьtamьn. Ketemjn, sender qala berjnder osьnda, ezjnjzdjn iudanьzben, çarьlьp ketsjn de ol.

Ne bolmasa ol, kezjnen ças cьqqanca, bjrde çuan daubspen, bjrde sьnsьqan çjnjcke daubspen, xa-xa-lap ūzaq kyljp, ekj qolьn çaiьp çjberjp, menen sūraitьn:

— Ol mende nege otьradь? Oqan ne kerek? Otьradь da, qaraidь.

Ol tjptj Belikovqa „glitai[1] aboç[2] pauk" atta qoiqan. Sondьqtan, onьn apasь Varenka „aboç paukqa" tigelj çyr dep aitudan bjzdjn qacatьnьmьz da tysjnjktj edj. Bjrde direktordьn aielj, apandь Belikov siaqtь çūrttьn bərj silaitьn ylken adamqa berse çaqsь bolar edj, dep oqan qūlaq qaqьs etkende, qabaqьn tyijp çjberjp bьlai degen edj:

— Būl menjn jsjm emes. Meilj ol gadiukaqa cьqsa da erkj, men kjsjnjn çūmьstarьna qatьsudь çaratpaimьn.

Endj ar çaqьnьn ne bolqanьn tьndanьz. Bjr tentek karri katura çasaqan: galoc, balaqьn tyrgen calbar kijp, ystjne qol catьr ūstap, Belikov çyrjp keledj; onьmen bjrge qoltьqtasьp Varenka keledj; karrikaturanьn temengj çaqьnda „qacьq Antropos" dep çazьlqan. Tysjnesjz be, suret keremet dəl salьnqan. Suretcj çūmьstь bjr tyn qana jstemegen bolu kerek; yitkenj, er balalar oqitьn çana qьz balalar oqitьn gimnazialar dьn oqьtucьlarь, seminarianьn oqьtucьlarь, cinovnikter—berj de bjr-bjr danadan alqan. Belikov ta bjreujn alqan. Karrikatura oqan ete auьr əser ettj.

Bjz berjmjz yiden cьqtьq—būl dəl bjrjncj mai kynj, çeksembj kynj edj; bjz berjmjz, oqьtucьlar men gimnazister, gimnazianьn aldьnda çolьqьsatьn bolьp kyn būrьn carttasьp, sonson qosьlьsьp berjmjz bjrge çaiau qalanьn sьrtьndaqь roccaqa baratьn bolqanbьz—cьqtьq, onьn tysj sūp-sūr, qara būlttan da tynerjnkj.

— Qandai çaman, çauьz adamdar bar!—dedj de ol, erjnderj djrjldep kettj.

Men onь tjptj aiap ta kettjm. Çyrjp kelemjz, bjr uaqьtta, qarasanьz, velosipedpen ьzqьlьp Kovalenko keledj, onьn artьnan Varenka keledj, o da velosipedke mjngen, qьzarqan, carcaqan, bjraq, kenjldj, quanьctь.

— Bjz jlgerj asьp ketemjz!—dedj ol aiqailap. Kyn sondai çaqsь, sondai çaqsь, tjptj adam aitqьsьz!

Syitip, ekeuj ozьp çyre berdj. Menjn Belikovьmnьn çasьl tysj aqqa ainalьp kettj çana esj ketjp ol qatьp qalqandai boldь. Toqtap, maqan qarap tūrdь...

— Rūqsat etjnjz, būl nemene?—dep sūradь ol.—Əlde menj kezjm aldadь ma? Gimnazianьn oqьtucьlarь men aielderge velosipedke mjnjp çyru aiьp narse emes pe?

— Onьn ne aiьвь bar?—dedjm men.—Meilj, qьdьrьp çyre bersjn.

---

[1] *Glitai*—kulak, овьг.
[2] *Aвоç*—iaki.

— Ol qalai?—dep aqьrdь ol menjң camdanвaqanьma taң qalьp.—Sjz ne aitasьz?

Onьң taңьrqauь sondai boldь, jlgerj вarqьsь kelmei, yijne qaitьp kettj.

Ekjncj kyñj ol ьlqi tьnьcsьzdanьp, qoldarьn uqalap, oqtьnoqtьn selk etjp qalьp çyrdj; çyzjne qaraqanda, oqan çaqsь emes ekendjgj вjljnjp tūradь. Sabaqtan da ketjp qaldь; būl өmjrjnde bolqan вjrjncj osьndai uaqiqa edj. Tyskj asьn da çemedj. Kecke qarai, sьrtta aua raiь çьlь вola tūrsada çьlьraq kijnjp alьp, syiretjljp Kovalenkolarqa kettj. Varenka yide çoq edj, ol tek jnjsjnjң qana ystjnen cьqtь.

— Otьrьnьz, вaqьnucьlьqpen өtjnemjn!—dedj Kovalenko salqьndьqpen çana qabaqьn tyijp; betj ūiqьdan jsjngen edj onьң; ol, tyskj astan keijn dem alьp, çaңa qana tūrqan edj çana өte kөnjlsjz edj.

— Men sjzderge, jcjmdegjnj aitьp, cerjmdj tarqatqalь keldjm. Maqan өte-auьr. Bjr paskviiənt[1] mazaq etjp menj çana taqь da вjz ekeumjzge çaqьn вjr kjsjnj suretke salьp qoiulь. Menjң ecвjr kynamnьң çoq ekendjgjne sjzdj sendjrjp өtuge өzjmnjң вorьcьm dep вjlem... Mūndai mazaqqa menjң өz tarapьmnan ecвjr sebep bolqan çoq,—qaita men ynemj өzjmdj tolьq dūrьs kjsjdei ūstap çyrdjm.

Kovalenko tomsьraiьp, yndemei otьrdь. Belikov azdap kyttj de qaiqьlь dauьspen çailap sөzjn aita вerdj.

— Menjң sjzge būdan basqa da aitatьn вjr sөzjm bar. Men çūmьstь kөpten jsteimjn, sjz oqan tek çaңa qana kjrjsjp otьrsьz. Çasь ylken çoldas esebjnde men sjzge saq bolьңьz dep aitudь mjndetjm dep вjlemjn. Sjz velosipedke mjnjp qьdьrьp çyresjz; mūndai kөnjl kөteru çastardьң tөrвtesj ycjn myldem ūiat nөrse.

— Sebebj?—dep sūradь Kovalenko çuan dauьspen.

— Mūnь tysjndjrjp çatudьң keregj bar ma, Mixail Sabвic, būl вьlai da tysjnjktj emes pe? Oqьtucьsь velosipedke mjnjp çyretjn bolsa, oqucьlar ne jstemeidj? Olarqa tөbesjmen çyru qana qaladь-qoi. Tserkulөrmen būqan rūqsat etjlmegennen keijn, mūnь jsteuge çaramaidь. Rūqsat çoq eken—çaramaidь. Kece men cocьp kettjm! Sjzdjң apaңьzdь kөrgende menjң kөzjm qaraiьp kettj. Velosipedke mjnjp çyrgen әiel bolsьn, qьz bolsьn—būl adam aitqьsьz nөrse qoi!?

— Sjzge osь ne kerek?

— Maqan keregj tek вjr nөrse—sjzdj, Mixail Sabвic, saqtandьru. Sjz ças adamsьz, bolacaqьңьz aldьңьzda, өzjңjzdj çaqsь çana өte saq ūstauьңьz kerek; al, endj, sjz onь jstemeisjz. Sjz kestelj kөilek kijp çyresjz, ynemj kөcede вjr kjtaptar alьp çyresjz, al endj, qazjr taqь mьnau velosiped. Sjzdjң çana sjzdjң apaңьzdьң velosipedke mjnjp çyretjndjkterjnjz turasьnda direktor вjljp qoidь, sonsoң ol popecitelge [1] çetedj... Mūnda ne çaqsьlьq bar?

— Men çana menjң apam velosipedke mjnjң sairan etjp çyretjn bolsaq, onda ec kjmnjң de çūmьsь çoq!—dedj de Kovalenko, tysj qьzьl tarttь.—Kjmde-kjm menjң yi jcjmnjң, semiamьnь jsjne kjrjsetjn bolsa, men ol kjsjnjң çьnьn qaqьp çjвeremjn.

Belikov вozarьp kettj de, tūra keldj.

— Eger sjz menjmen osьndai tonmen sөilesetjn bolsaңьz, onda men әngjmenj qьsqartamьn,—dedj ol.—Çana men sjzden өtjnemjn, ec uaqьtta menjң kөzjmce nacalstvo turasьnda mūndai sөzdj aitpauьңьzdь. Sjz ykmet adamdarьn silauьңьz kerek.

— Men ykmet adamdarь turasьnda çaman sөz aittьm ba?—dep sūradь Kovalenko, oqan acumen qarap.—Alda riza bolsьn, menj tьnьctьqta qaldьrьңьz. Men adal adammьn, sjz siaqtь mьrzamen sөileskjm kelmeidj. Men fiskaldardь çaratpaimьn.

Belikov abьrçьp qipaqtap, betjnde cocьqandьq kөrjnjp, tez kijne bastadь.

— Tjlesenjz nenj aita berujnjzge boladь,—dedj ol, aldьnqь yiden basqьctьn alaңcasьna cьqa berjp.—Menjң mjndetjm sjzge eskertu: mymkjn, вjzdj вjreu esjtken cьqar, вjzdjң әngjmemjzdj çūrt өzgece ainaldьrьp çjвermes ycjn çana būdan вjrdeme cьqьp ketpes ycjn, men вjzdjң әngjmemjzdjң maңьzь... onьң negjzderjn direktor mьrzaqa baiandauьm kerek. Mūnь jsteu menjң mjndetjm.

— Baiandau!? Bar, baianda!

Kovalenko onь çaqasьnьң sьrtьnan ūstap aldь da iterjp çjвerdj. Belikov, galocьn dyrjldete, basqьctan tөmen domalap kettj. Basqьc вijk çana tjk edj, вjraq, ol tөmenge aman domalap barьp tystj; tūrьp, өzjnjң mūrnьn ūstap kөrdj, kөzjldjrjk sauma eken? dep baiqadь. Dəl onьң basqьctan domalap kele çatqanьnda çanьnda ekj dama bar, Varenka kjrjp keldj; olar tөmende tūrьp, qarap tūrdь; Belikovqa būdan çaman ec nөrse çoq edj. Mazaq bolqannan, moinьn yzjp, ekj aiaqьn sьndьrьp alqan çaqsь bolqandai bolьp kөrjndj; qazjr endj mūnь вykjl qala вjledj, būl direktorqa, popecitelge çetedj,—ai, būdan вjrdeme cьqьp ketpese çarar edj!—taqь karrikatura salьp, mūnьң вərjnjң aiaqьnda әngjmenj otstavkaqa cьq degen būirьq berjp вjtjredj qoi... Qūlaudan tūrqan kezde Varenka onь tanьp, onьң kylkj tyrjne, ezjlgen pəltosьna, galocьna qarap, jstjң mənjsjne tysjnвei, onь aвaisьzda өzj qūlap kettj dep tysjnjp, cьdai almai, вykjl yidj basьna kөtere

—Xa-xa-xa!-lap kyldj.

Osь çaңqьrьqqan, sozьlqan „xa-xa-xa“ men bərj de вjttj: qūdalьq ta, Belikvtьn çer вetjnde tjrcjljk etuj de. Ol endj Varenka aitqan sөzderden ec nөrse esjtpedj, ec nөrsenj kөrmedj.

[1] *Paskviiənt*—өsekcj.

[1] *Popecietəl*—вəl çerde popecitel oqu okrjgjnjң bastьqь degen maqnada.

Yijne qaitьp barьp ol eң aldьmen stoldьң ystjndegj portrettj alьp tastadь, sonsoң barьp çattь da, qaitadan endj türmadь.

Yc kynnen keijn maqan Afanasi kejp, doktorqa çjberu kerek bolmas pa eken, yitkenj, baringe bjrdeme bolьp çatьr, dep süradь. Men Belikovqa keldjm. Ol cьmьldьq jcjnde, kөrpege oranьp yndemei çatьr eken; bjrdeme sürasaң ol ia ne çoq, deidj, basqa ecbjr dьbьs cьqarmaidь. Ol çatьr, çanьnda tynerjp, qabaqtarьn tyijp, auьr kyrsjnjp Afanasi çyr; büdan araqtьң ijsj qabaqtan cьqqandai anqьp tür.

Bjr aidan keijn Belikov өldj. Onь bjz bөrjmjz, iaqnі ekj gimnazia men seminaria bolьp, çerledjk. Qazjr, өljk tabьtьnda çatqanda, onьң çyzj syikjmdj, tjptj cat edj; өzjn endj өmjrde jcjnen cьqpaibn futlөrqa salqanqa quanqan siaqtь edj. Ia, ol өz idealьna çettj! Sonьң qürmetjne bolqandai, sol kynj kyn bültь, çanbьrlь edj de, bjz bөrjmjz galoc kijp, qol catьr üstap cьqqan edjk. Çerleude Varenka da boldь. Өljktj tabьttan kөrge tysjrerde ol azdap çьlap aldь. Men xoxol әielderjnjn, ne tek çьlaitьnьn, ne tek qana kyletjnjn baiqadьm, өrj-sөrj kөңil kyij olarda bolmaidь.

Cьnьmdь aitaibn, Belikov siaqtь adamdardь çerleu өte kөnjldj boladь. Molanьң basьnan qaitьp kele çatqanьmьzda, bjzdjn bөrjmjzdjn de enjmjz çabьrqanqь edj; bül kөnjldjljk sezjmdj — ylkender yiden bjr çaqqa ketjp, baiaqь bala kynjmjzdegj bjzderdjn bau jcjnde bjrer saqat erkjndjkke batьp çyrgenjmjzdegjge üqsaqan sezjmdj, ec kjmnjn de sьrtqa cьqarqьsь kelmedj. Ai, erkjndjk, erkjndjk! Onьң mymkjndjgjne azqantai da bolsa senjmjnjn өz aq çanqa qanat beredj, dürьs emes pe?

Mola basьnan ezgjljk kөnjlde qaittьq. Bjraq bjr çetjden artьq uaqьt өtken çoq, өmjr baiaqьsьnca, qatan çyzdj, taldьrqьc, mənsjz, tserkulərmen tolьq rüqsat ta etjlmegen, etjlmei de qoiblmaqan bolьp çyre berdj, bürьnqьdan artьq bolmadь; dürьsьnda da, Belikovtь çerledjk, bjraq sondai futlərlь adamdardьң әlde de qancasь qaldь çana әlj qancasь boladь!

— Mjne әnjme sonda!—dedj de Ivan Ivanovic, trubkasьn tarttь.

— Әlde de olardьң qancasь boladь!—dedj taqь Burkin.

Gimnazianьң oqьtucьsь saraidan cьqtь. Bül orta boilь, çuan, basь çap-çaltьr qasqa edj, qara saqalь beljne çeter-çetpes adam edj; onь men bjrge sьrtqa ekj it cьqtь.

Aidь qaracь, aidь!—dedj ol, çoqarь qarap.

Tyn ortasь edj. Oң çaqta bykjl selo kөrjnjp türdь; üzьn kөce albsqa, bes caqьrьmdai çerge, sozьlьp çattь. Tjrj çannьң bөrj de tьnьc çana terең üiqьqa batьp çattь; qozqalьs ta, dьbьs ta çoq; çaratьlьsta mündai tьnьctьqtьң bolub mymkjn dep tjptj sengjң kelmeidj. Ailь tynde selonьң yilerj, yijlgen pjcenderj, üiqtaqan terekterj bar, keң kөcesjn kөrgenjnde çanьna tьnьctьq kjredj: өzjnjn osь tьnьctьqьnda, enbekten, uaibmnan, qaiqьdan tyn kөleңkelerjne tьqьlьp, ol momьn, qaiqьlь, ədemj boladь

çana çüldьzdar da oqan çaqsь qaraqandai bolьp kөrjnedj, çer çyzjnde endj çauьzdьq çoq, bөrj de çaqsь bolqandai boladь. Qalanьң sol çaq cetjnen dalalьq bastalatьn edj; ol gorizontqa; çete alьs kөrjnjp türdь; osь dalanьң ai səulesj tөgjlgen bykjl kendjgjnde ec bjr qozqalьs ta, dьbьs ta sezjlmedj.

— Mjne, әnjme sonda!—dedj qaitadan Ivan Ivanovic.—Bjzdjn qaladan, tьncuda, tarlьqta türьp, kereksjz qaqazdar çazьp, vint oinap çyrgenjmjz futlər emes pe? Bjzdjn bykjl өmjrjmjzdj, өnkei bostan-bos çyretjn çygensjzderdj aqmaq çana erjkken әielderdjn ortasьnda өtkjzjp, olarqa әr tyrlj bos sөzderdj aitьp olardan sonь өzjmjz tьndap çyretjnjmjz ne—bül futlər emes pe? Tjlesenjz men sjzge өte өnegelj bjr әnjme aitьp bereijn.

Çoq, üiqtaitьn uaqьt boldь!—dedj Burkin,

— Erteң aitarsьz!

Ekeuj de saraiqa kjrjp, pjcen ystjne barьp çattь. Ekeuj de. qьmtalьsьp, üiqьqa kete bergende, kenetten çeңildep basqan qadamnьң dьbьsь estjldj: tup-tup...saraiqa çaqьn çerde bjreu çyrdj, azqana çyredj de, toqtaidь; bjr minuttan keijn taqь: tup-tup... Itter abalai bastadь.

— Büi çyrgen Maura,—dedj Burkin

— Çyrjs basьldь.

Çalqandьqtь kөrjp, estjp çyru,—dedj Ivan Iovanovic. ekjncj çaqьna audarьlьp çatьp:—sol çalqandьqtь kөterjp çyrgendjgjn ycjn senjң өzjndj aqmaq dep ataidь; zəbjrdj, kemjtudj bastan asьru, өzjnnjn adal, erkjn adamdardьң çaqьnda ekendjgjndj acьq aita almau, өzjnnjn өtjrjk aitьp, kyljmdeujn, osьnьң bөrjn bjr kesek nan, çьlь bürьc, baqasь bjr tibndьq bjr kjckene cinovnik ycjn jstep çyrujn,—çoq, büdan әrj bülaica tjrcjljk etu mymkjn emes!

— Sjzdjn mьnauьnьz, Ivan Ivanovic, basqa operadan boldь,—dedj oqьtucь.—Keljnjz üiqtalьq.

On minut camasьnan keijn Burkin üiqtap qaldь. Ivan Ivanovic bjr çaqьnan ekjncj çaqьna audarьlьp tysjp kyrsjnjp bjr az çattь da, sonsoң türьp taqь qaita sьrtqa cьqtь; esjk aldьna barьp otьrьp, trubkasьn tarttь.

«FUTLƏRDAQЬ ADAM» TURALЬ

Anton Pavlovic Cexov „futlərdaqь adam" әngjmesjnde Belikov sьiaqtь qoian çyrek, qubs qurai, ec nərsege beijmsjz adamdь suretteidj. Dürьs өmjr syre almaqan, өmjr ycjn kyrese almaqan, tüibqqa qamalqan, adasqan, beicara, sorlь adamnьң, qoqamqa qara tibndьq qaçetj çoq artьq ziandь adamnьң obьrazьn berdj. Qoqamqa ondai kereksjz artьq adamnьң өmjrjnen өljmjn artьq köredj, Belikov sol qalt-qült etujmen, tabansьzdьqьmen, qoian çyrektjgjnen өmjr ycjn kyrese bjlmeucjljgjnen өljp tьnьc taptь. Onьң tjrcjljgjnde qaradan-qarap çyrjp tyrcjge beretjn, cocьna beretjn tysj өlgende qana tьnьctьq saia taptь. Anton

Pavlovic bül çerjn adam aitqьssьz jrj ceberljkpen bere bjlgen.

Belikovtьn tipj—samoderçavianьn qatal qaharьnan auьr reçimjnen, qьspaq zaqьnan tuqan tip.

Өmjr soqpaqьnan adasьp, adamcьlьq sanasьnьn saqьlauьn bjtep, kөzsjz kөrdei qaraqqьqa qamap, aqьlьn opiumdaqan, ulandьrqan kapitalistjk qürьlьs. Futlөrqa qamaqan, qarqьlь tazьdai qaqsьlatьp qoiqan, aqьrьnda qalt-qült etjp өltjrgen—sol kyngj kapitalistjk stroi.

Belikovtar өmjr syrjp tjrj çyruge tijstj emes. Onьn өluj zaqdь. Ol өmjr zaqь, өmjr ycjn kyres zaqь. Өmjr syru—өmjr ycjn kyresu. Kyrese bjlmegen, kyres qolьnan kelmeitjn Belikovqa өljmnen basqa çol çoq.

Өmjr ycjn qaulap өsjp kele çatqan kyres tolqьnь Belikovtьn qaracьqьn su tybjne batьrdь. Ondailardьn barьnan çoqьn çaqsь kөrdj.

„Futlөrdaqь adam" Cexovtьn ataqtь, qündь, tarixi өqgjmelerjnjn bjrj. Tjljnde asqan ceberljk bar, oqiqasь onan da qьzьq cьqarma.

MAKSIM GORKI

(1868—1936)

Proletariat tabьnьn ülь çazucьsь Maksim Gөrki (cьn atь Aleksei Maksimovic Peckov) Niçni-Novogorotta (qazjrgj Gorki qalasьnda) tuqan. Onьn өsken ortasь sol kezdegj damьp kele çatqan kapitalizmnjn dympujne cьdamai çütap bara çatqan qol өnercjlerj men qala kustarlarь bolqan. Tөrt çasьnda әkeden, çetj çasьnda ceceden çetjm qalьp, Gorki qart atasьnьn qolьnda bolqan. Qart atasь caruacьlьqьnьn tapcьlьqьnan Maksim Gorkidj mektepte oqьta almai, segjz çasьnan bastap Gorki әr kjmge malailьqqa çaldanqan. Syitjp, bolacaq ülь çazucьnьn balalьq caqь türmьstьn çoqcьlьq çaqdailarьnda өtken. Gorkidjn balalьq caqь ystem taptan cьqqan L. Tolstoi siaqtь çazucьlardьn uaibmsьz, „baqьttь" balalьqьna üqsamaidь. Gorkidjn өsken ortasь „qaranqь qaircьlьq өmjr". Bül turalь oqucьnь Gorki „Balalьq", „Kjsj esjgjnde" çana basqa әngjmelerjnde tanьstьrqan. Mündai türmьs Gorkidj ças kynnen aq ezjlgen adamdь aiaitьn etjp, ezuge dücpan etjp, adam ycjn, adamnьn azattьqь ycjn kyresetjn etjp, qoqamdьq türmьstьn auьr çaqdailarьn өzgertu çolьna qairat etetjn qaharman etjp tәrbieleidj.

Gorki oqьmaqan kjsj, mektepte ne barь bes ai qana oqьptь, Bes aidan keijn cecek auruьna ücьraidь da mektepten cьqьp ketedj. Nauqasьnan çazьlqasьn tamaq asьrau ycjn malailьqqa çaldanadь.

Gorki qara çümьsqa erte kjrjstj. Mektepte oqьp çyrgen uaqьtta aq yi jcjne çәrdem kөrsetu ycjn sabaqtan qolь bosaqan uaqьttarda yi-yiden eskj-üsqь cyberek, qaqaz siaqtьlardь çinap satatьn bolqan. Al, on çastan bastap malailьqqa 'çyrdj, „kjsj esjgjnde" boldь.

Bolacaq ülь çazucь müqtaçdьqtьn zarь өtkendjkten aiaq kijm magazinjnde qol bala, sьzucьqa cөkjrt boladь; as pjsjrucjge çәrdemcj, temjr çolda kyzetcj bolьp ta jsteidj, paroxodta ьdьs tazalaucь boladь; çyk tasucь, nan pjsjrucj boladь, qьsqasь onьn jstemegen çümьsь bolmaidь.

Bül auьr beinette өtken çastьq өmjrj Gorkige proletariat türmьsь men tanьsьp, proletariattьn neljkten ezjljp kelgenjn bj-

luge ylken sebep boldь. Revolutsialьq marksizm ideialarьnьn dürьstьqьn Gorki kjtaptь kөp oquь arqьlь teoria çaqьnan bjr bjise, өzjnjn türmьsьndaqь tәçribesjnen, praktikadan ekjncjlei bjldj. „Menj marksizmge, kjtaptan kөrj, Qazan qalasьndaqь nan pjsjrucj Semenov kөbjrek yirettj“ dep Gorki tegjn çazqan emes.

Gorkidjn kөp bjljm aluьna onьn kjtaptь kөp oqьqanь da zor sebep boldь. Tynj boiь sьqьraiqan cьraqtь çaqьp alьp qoçaiьnьnan çasьrьp kjtap oqumen bolqan. Gorki kjtap oqьqanь ycjn qoçaiьndarьnan talai ret taiaq çegen: taiaqqa çьqьlьp, auruqanaqa tysken uaqьttarь da bolqan.

„Kjtap oqьp otьrьp talai çьladьm; auьr çümьspen ezjljp, çәbjrlengen çaman bala kynjmde aq, өskesjn, qalьqqa çөrdem berem, olarqa adal qьzmet etem—dep men өzjme өzjm sert bergenmjn“,—deucj edj Gorki. Cьnьnda bül sertjn ol js çyzjnde orьndadь.

On altь çasar bala kynjnde Gorki universitetke tyspek bolьp Qazanqa baradь. Bjraq, onьsь bos ymjt bolьp cьqtь, yitkenj, universitetke tysjp oqu ycjn ylken daiьndьq çana ol kezde aqca kerek edj. Al, Gorkide münьn ekeuj de çoq edj. Münьn esesjne Gorki Qazanda studentterdjn revolutsialьq kruçoktarьna aralastь, Revolutsialьq kruçoktar Gorkidjn markscьldьq kөz qarasьnьn qürьluьna ylken sebepcj boldь. Bjraq, Gorkidjn çalьndaqan revolutsialьq talantь intelligentterdjn aitьstarьmen qanaqattanbadь.

Revolutsionerlerdjn tapsьruь boiьnca carualar arasьnda ygjt çyrgjzuge Gorki Edjl (Volga) boiьndaqь bjr posөlkege barьp türdь. Sonda revolutsialьq jster jstedj. Gorkidjn proletariat çolьndaqь kyresjne sol posөlkedegj kulaktar qarsь cьqьp, onь өltjrmekcj boladь.

Kecjkpei Gorki Reseidj kezuge kjrjstj. Edjl boiьn, Don boiьn, Ukrainanь, Bessarabianь, Qьrьmdь, Kavkazdь araladь. Kyzetcj bolьp, temjr çol masterskoiьna kjrjp çümьs jstedj, kөp adam men tanьstь, tap tartьsь çөnjnde kөp material çinadь. Keijn ol mөljmetter çazucьnьn tolьp çatqan cьqarmalarьna material boldь.

Gorkidjn әdebi enbegj 1892-çьldan bastaldь. Sol çьlь „Kavkaz“ degen gazette „Makar Cudra“ degen әngjmesj basьldь. Gorkidjn әuelgj kezdegj әdebiet çөnjndegj çөrdemcjsj V. G. Korolenko boldь.

1894-ç. Gorki „Celkac“ degen ylken әngjmesjn çazdь. Bül әngjme „Orьs bailьqь“ degen qalqcьldar çurnalьnda basьlьp cьqtь. Al, 1898-çьlь Gorkidjn enbekterj çeke-çeke kjtapca bolьp cьqtь. 1898-çьl. „Foma Gordeev“ degen üzaq әngjmesj basьlьp cьqtь. Bül әngjmede ol kezdegj ekonomika çөnjnen ystem tap bolqan kupesterdjn saiasat çөnjnen de ystem boluqa ümtьlqandьqь anьq surettelgen.

Onь oqьqan kjsj әngjmenjn mazmünь kjmge qarsь ekenjn op-onai aq tysjnedj. Tjlj çenjl. Әngjmenjn bas geroiь Foma bur-

çuazialьq kөsjp ielik atmosferada tüncьqьp, өzjnjn bailьqьnan өzjnjn әleumetjk ortasьnьn çancuьnan qütьlmaq bolady. Bjraq, degenjne çete almai bunt çasaidь. Әngjmenjn aiaqь çalqьz cьqqan Fomanьn tyk jstei almaqandьqьn kөrsetedj.

Ol kjtaptь oqьqan sol kezdegj Niçegorod qalasьndaqь Bugrov degen bjr kupes:—„Bül zalaldь kjtap. Kjtap bjzdjn sosiaqa qarsь çьzьlqan. Sondьqtan, ondailardьn çazucьlarьn Sibirge, alьsqa, en cetke aidau kerek“,—dep baqalaqan.

Sol çьldarь Gorki dramaturgiaqa kjrjsedj, onьn әuelgj piesalarь „Meccandar“ (1902-ç.) çana „Na dne“ (1902-ç.) Moskeu teatrьnda qoiьlьp, kөrucjlerge kөp әser etken.

Gorki revolutsia çümьsьna, qoqamdьq çümьstarqa yzdjksjz aralasьp otьradь. Patca ykmetj Gorkidj qudalaidь, oqtьn-oqtьn qamauqa aladь,çer audaradь.Patca ykmetj onь 1889, 1898, 1901-çьldarь abaqtьqa qamaidь, çer a udaradь. Ol politsianьn anduьnan köz acpaidь. Senzura enbekterjn baqьlaumen boladь.

1902-çьlь Gorki akademiaqa myce bolьp sailanqanda II-Nikolai „Gorki saiasi senjmsjz adam“—dep sailaudь büzdьrdь. Bül turalь II-Nikolai oqu ministrjne bьlai dep çazqan:. Men bül oqiqaqa өte rençjdjm, sjzge menin büirьqьm boiьnca Gorkidin sailanqandьqь büzьldь“—dep çarialau tapsьrьladь Akademia bül büirьqtь tezden orьndap, sailaudь büzdь. Korolenko men Cexov büqan narazьlьq retjnde arьz berjp. Akademiadan cьqtь.

1900-çьlda Gorki orьs sotsial-demokratiasьnan Lenin „Iskrasьnьn“ manьndaqь tobьna qosьldь.

Gorkidin qoqamdьq saiasi qьzьmetj 1901-çьlqь revolutsianьn uaqьtьnda etek alьp kenjdj.

1905-ç. ianvardьn aldьnda tөnjp türqan qьrqьndь boldьrmaimьn dep Gorki kөp әreket ettj. „Qandь çeksembj“-den keijn Gorki 9-ianvar uaqiqalarь turalь proklamatsia çazьp taratь, patcanь çana onьn ykmetjn aiьptadь; Reseidjn barlьq azamattarьn samoderçaviaqa qarsь dereu kyctj kyreske caqьrdь. Bül çümьsь ycjn patca ykmetj Gorkidj tütqьnqa alьp, Petropavl krepostьna qamadь. Reseidjn çana cet elderdjn jlgergj qatarlь qoqam qьzmetkerlerj bjldjrgen narazьlьqtьn dympujne cьdamai patca ykmetj Gorkidj bosattь.

1905-çьldьn aiaqьnda Gorki „Çana өmjr“ degen bjrjncj әckere bolcevikтjk gazet cьqara bastadь. Gazettjn basqarucьsь Lenin boldь. Bül gazetke Gorki „Meccandar turalь belgjler j“ basьp, burçuazialьq intelligentsianьn revolutsiaqa qarsьlьqьn әckereledj. Dekabr kynderjnde Gorki Moskeudegj çaraqtь kөterjljstj üiьmdastьruqa qatьstь.

1901-çьldьn bas kezjnde Gorki emigratsia çasap, cet memleketterge kettj. Ol cet memleketterde proletarlьq revolutsialьq qozqalьstь surettegen cьqar malarьn çazdь („Ana“. degen roman çana„Dücpandar“ degen piesa).Partianьn tapsьruь boiьnca Gorki revolutsianьn keregjne aqca çinau ycjn Amerikaqa bardь Amerikanьn türmьsьmen tanьsqannan keijn „Sarь albastьnьn qalasь“

degen өcerk, taqь basqa cьqarmalarьnda çazdь. Bül cьqarmalarьn da çazucь qanalucь Büqaranьn qan-səljn sьqьp alьp otьrqan burçuazia qalasьnьn obrazьn aiqьndap kөrsettj.burçuazianьn qulьq-sümdьqьn çalaqactap өckereledj. Fransianьn burçuziasь Nikolai Roma novtьn ykmetjne qarьz berjp,onьn revolustiaqa qarsь kyresjne çөrdem etken uaqьtta Gorki „Өte өsem Fransia“ degen өtkjr pamflet çazьp reaksiacьl patca ykmetjmen odaqtasqan fransia burçuaziasьn jske alqьsьz ettj.

Çazucьlardьn kөpcjljgj revolutsiadan bezjp, revolutsianьn dөcpandarьna berjljp ketken reaksia çьldarьnda da Gorki aumastan çөmьscь tabьnьn, proletarlьq revolutsianьn çaqьnda qaldь.

1907-çьlь Gorki sotsial-demokratianьn Londonda bolqan siezjne qatьstь. Bөl siez uaqtьnda ol Leninmen çaqьndasьp, ajrьlmaitьn dos boldь.

Gorki өz talantьmen Reseidjn çana çer çyzjnjn revoulsialьq qozqalsьna tigjzgen paidasьn Lenin çete baqaladь. Keide, Lenin dostьq çөnjmen Gorkidj sьnqa da aldь, onьn saiasi өsaq qatelerjn kөrsettj, materialistjk kөz qarastan bürьlьnqьraqan çerlerjn eskertjp otьrdь. Münьmen qatar Vladimir Ilic Gorkimen dəjim aqьldasьp, tyrlj çanalьq turalь pjkjr alьsьp otьrdь.

Lunacarski—„Proletariat belletristika bөljmjn acьp, onь Gorkige tapьsram“—dep çөba çasaqanda Lenin asa quanqan. Bjraq, өsaq gazet çөmьsь Aleksei Maksimovictin jrj çümьstarьna kedergj bola kөrmesjn, eger kedergj bolmaitьn bolsa, bөdan, partia gazetjne adam aitqьsьz ylken paida bolar edj —dep çazqan Lenin.

Gorki bolceviktjk organdarqa at salьsqan („Zvezda“, „Prosveccenia“). Sol kezde Gorki kjckentai qalalardьn meccandarьnьn türmьsьn aiqьn suretteitjn cьqarmalarьn çazdь. („Okurov qalacьqь“ 1901-ç., „Matvei Koçemәkinnjn өmjrj“, 1911-ç.)

Soңqь kezderde Gorkidjn den saulьqь kenetten nacarlanqandьqtan, Leninnjn aituьmen Italiaqa ketedj, Lenin Gorkige mьnadai qat çazqan:„Sjzdjn kөkjregjnjzden qan tysip otьr, sjz sonda da ketpei otьrsьz! Bөl өiat, paidasьz. Evropanьn çaqsь sanatoriasьnda emdelesjz, syitjp çөmьstь yc ret artьq jsteisjz... Barьnьz, emdeljp çazьlьnьz. Qasarmanьz, sjzden өtjnem“.

Cet memleketterde Gorki jrj kөrkem cьqarmalar çazuqa kjrjstj. Kupes täqьmьnьn tarixьnan „Artomonovtardьn jsj“ (1925-çьlь) degen ylken әngjme çazdь Bөl әngjme burçuazia „jsjnjn“ sөzsjz qiraitьnьn ьspattaidь. „Kilim Samgin өmjrj“ (1920—1936-ç. ç.) yc tom. Bөl cьqarmada revolutsiadan bөrьnqь bjrnece ondaqan çьldar jcjndegj mədeni çana saiasi türmьstьn qortьndьsьn suretteidj.

Kapitalizm dyniesj Gorkige nece tyrlj өsekter tandь. Gorkidjn Italiadan ketujn talap ettj. Gorki bүqan—„burçuazianьn maqabbaitь adal çazucьqa, sotsialiske өte ylken zəbjr bolar edj“ dep çauap berdj.

1928-ç. Gorki SSSR-qa qaittь; kelgennen keijn nauqastьqьna, çasьnьn ülqaiqandьqьna qaramastan sotsialistjk qürьlьstьn qainap çatqan çөmьsьna belsene qatьstь. 1932-çьlь Gorki-SSSR delegatsiasьna bas bolьp, Batьs Evropaqa (üiьmdastьrucьlardьn bjrj өzj bolqan), soqьsqa qarsь kongresske barmaq boldь. Bjraq, qorqaq burçuazia Gorkidj Gollandiaqa cjbermedj. Syitse de, Gorkidjn dausь, sөzj, sovet baspa sөzj arqьlь çer çyzj proletarlarьna estjljp, revolutsialьq өser berdj.

Өzjnin cьqarmalarьnda Gorki mədeni revolutsianь da qoldaдь. Enbekke çana kөz qaras ornatu çolьnda kyrestj, texnikanь mengerudj, qьlьmi çana tabьstarqa çetudj, çana adam tərbielep cьqarudь nasiqat qьldь. Gorki әr dəjim tap dücpandarьnьn bar ekenjn eskertjp, onьn çauьzdьqьn acьp otьruqa caqьrdь. Tap dücpanь çөnjnde çazucь mьnadai anьq formulirovka berdj „Qaruьn tastap dücpan berjlmese, onь qürtu kerek“.

Gorki ycj-qibrь çoq kөp redaktorlьq çümьstar atqardь. SSSR-dьn barlьq çümьscь, kolxozcь ças çazucьlarьna üstaz bolьp, ylgj kөrsettj, yirettj: SSSR-dьn çazucьlarьn üiьmdastьrьp,Sovet çazucьlarь soiuzьnьn predsedatelj boldь.

Kommunis partiasьnьn kөsemj ülь Stalin Gorkidj leninge baqalap, leninge qürmetteidj: 1928-çьlь Gorkidin әdebi iubileij çer çyzj proletarlarьnьn „Ylken toib“ bolьp өtkjzjldj.

Gorki 1936-çьlь qaitьs boldь. Onь qalq çaularь ulap өltjrdj. Gorkidjn өlgen azalь kynj çer çyzj proletarlarь oqan qattь qaiqьrdь. Gorkidjn cьqarmalarьn qalьn enbekcj bürьnqьdan da artьq syijp oqitьn boldь.

Gorkidjn erte kezde, 90-çьldarda çazqan cьqarmalarьnьn („Makar Cudra“,„Izegjl kempjr“, „Celkac“, „Malva“, „Sünqar çьrь“ t, в.) barlьqь bjr baqьtta çazьlqan әngjmeler.

Bül cьqarmalardьn bərjnde de bostandьq syigjc kyctj, er adamdardьn qorqaq, meckei, mencjkcjlderge qarsь qoibьlьp suretteigenjn kөremjz. Dəl osь retpen çazьlqan әngjmenjn bjrj „Celkac“.

Münda, bjr çaqьnan, ürь, maskynem, әleumettjk tegj çөnjnen Lumpen-proletar, enbektjk өmjrden cьqьp qalqan, өzjnjn tabьmen bailanьsьn yzgen „çalan aiaq“ Celkac,—ekjncj çaqьnan, derevnəsьnan kəsjp jzdep ketken Gavrila deitjn carua çjgjt suretteljp kөrsetjlgen.

Gavrila meckei: ol aqca ycjn qülaqьn kestjruge, qьlmьs çasauqa, kjsj өltruge daibn. Celkac mündai mencjkcjldjk, meckeiljktj bjlmeidj. Celkac Gavrilanьn jsjne өte rençidj: „Aqcaqa bola, osьlai ьqьlьq atuqa bola ma? Aqmaq! Meckei itter! ... Bes tinqa arьn satadь!... Men ürьmьn bykjl bauьrlastan airьlqan qanqьbaspьn, biraq, ec uaqьt mündai meckei, өzjn ümьtuqa çetetjn arsьz bolmaimьn“—dep tәkəbbarsidь.

Gavrilanьn ideialdarь men talaptarь mylk kөbeituden—yicjk salьp aludan, attь, sibrlь boludan aspaidь.

Gorki 1895-ç. „Sünqar çьrьn“, 1901-ç, „Dauьlpaz çьrьn“. 1906—1908-çьldarda „Anaпь“ çazdь.

1905-ç. revolutsia dauьlьnьn bjr kezenjn suretteitjn cьqarma „Dauьlpaz".

Çaratьlьs qцbьlьstarьnan alьnqan allegorialьq obrazdar ar qьlь Gorki 1905-çьl revolutsianьn dauьlьn sipattaidь. Qanalqan bцqaralar kyreske kœterjldj. „Bцlьttar, barqan saiьn qarauьtьp, barqan saiьn tœmendep, tenjzge tenulj"—reaksiacьl kycterdjn ezuj kyceiulj. Bjraq, „bцlttar kynnjn kœzjn basa almaidь" kelecektegj çaqsьlьqtь qaranqьlai almaidь. Tenjzdjn ystjnde carьqtap çyrgen bцl Dauьlpaz revolutsianьn qabarcьsь.

Al, çцmьscь tabьnьn revolutsialьq kycjn menzeitjn (kœrsetetjn) Dauьlpaz dauьldь quanьcpen qarsь alsa, caqalalar, yirekter, qцtandar dauьldan qorqadь; bцlar ьnqьldaidь, alas цradь, „Semjz denelerjn qцzdarqa tьqьp çasьrmaq" boladь.

Bцlardьn çaqsь tцrmьstarьna, daqdьlь ədet-qцrьptarьna, œmjrlerjne qauьp tцqьzatьn Dauьlpaz „Dauьl kyctjrek soqsьn!" —degen çalьndь цranmen, yndeumen tьnadь.

Dauьlpazdьn tjlj kœrkem, œte œserlj, sergektj kœrsetetjn epitetter: „dauьlpaz carьqtap qalqtap çyr", metaforlar: „tolqьndar çьrlaidь da, bileidj de", „mjne, çel tolqьndardь qora-qopsььmen, kyc qцcaqьmen qausьrmalap tцr", teneuler: „Dauьlpaz qara naizaqaiqa цsaqan", „bцlttardь oqca tesjp œtedj" deidj. Revolutsialьq kyctjn ydeujn, revolutsialьq tolqьnnьn çoqarь capcuьn kœrsetedj.

„Dauьlpaz"—„Sцnqar çьrь" siaqtь tœrtjptj—ritmmen, bytjndei œleqmen çazьlqan derljk. Bцl ritmdjljktj sœilemderdj qatarlastьrьp çarьstьra qцru arqьlь kyceitedj.

CELKAC

Canнan qarauьtqan onтystjk kœk aspan ьlailanьp tцr; ьssь kynnjn kœzj çasьldanqan tenjzge, beine bjr çцqa sцr perdeden qaraqandai qarap tцr. Eskekterdjn esujnen, paroxodtar bentterjnjn ainaluьnan, kjckene gabanda ersjlj-qarsьlь çyrjp çan-çaqqa tarap çatqan tyrjk çelken qaiьqtarьmen basqa kemelerdjn œtkjr tœsterjnjn oisьratьp salqan jzderjnen onьn sœulesj suqa mylde tyspeidj dese bolqandai. Ainalasь granitpen kœmkerjlgen tenjz tolqьndarь orasan auьr salmaqtardan çancьlьp tцr; ol salmaqtar tolqьndardьn œrkecterjnen çьlçьp ketedj. Tolqьndar kemelerdjn borttarьna da soqьladь, çaqaqa da soqьladь, kyrsjnedj; kœbjktenjp ər tyrlj cœp-calam men ьlastanadь.

Iakor cьnçьrlarьnьn sьldьrь, çyk vagondarьn tjrkegendegj saldьr, tas çolqa bjr çaqtan qцlap çaqtan qanьltьrlardьn saldьr-gyldjrj, aqactьn dynkjlj, arbakecterdjn arbalarьnьn ciqьlь, paroxodtardьn bjrde cьnqьrьp qцlaq çarqan; bjrde çuan dauьs pen anraqan ьsqьruь, çykcjlerdjn, matrostardьn, tamoç soldattarьnьn aiqailarь,—osь dьbьstardьn barlьqь qosьlьp enbek kynjnjn qцlaq çarqan kyctj muzikasь bolьp cьqadь. Bцl dauьstar kœterjle talьqsьp gaban ystjn çauьp tцr. Bцlarqa çerden bjrjnen son bjrj çana dauьstar tolqьndarь qosьlьp, keide kymjiçj dauьs pen dyrsjldep ainaladaqьnьn bœrjn solqьldatadь keide yzjp alqandai accь dauьspen cьnьldap candaq ьssь aua nь çьrtadь.

Granit, temjr, aqac, gabannьn çolь, kemeler, adamdar—osьlardьn barlьqь qosьlьp Merkurige [1] arnalqan maqtau kyidjn kyctj dьbьstarьn çūtu men bolьp çatьr. Al, mūnьn jcjnde œren estjljp tūrqan adam dauьstarь œrj œlsjz, œrj aianьctь. Œueljnde osь dauьstardь tuqьzqan adamdardьn œzderj de œrj bicara, œrj aianьctь. Yitkenj, can-can, alba-çūlba, arqalarьndaqь tovarlardьn salmaqьnan imie byktelgen denelerj bцltьldap bjrese onda, bjrese mūnda, bjrese bцrqьraqan candaqqa, bjrese ьssьqa, çavьrlaqan dauьsqa tьnьmsьz çygjrjp comьp çyr. Ainala qamaqan temjr dœulermen, taudai bolьp yijlgen tovarlarmen, sartьldap çatqan vagondarmen, qьsqasь ainalalarьndaqь œzderj çasaqan barlьq zattarmen salьstьrqanda adamdar çermen çeksen, qalderj œte aianьctь nacar. Adamdardь œzderj çasap cьqarqan nœrseler qцl etken, adamdьqtan aiьrqan.

Buьmen tцrqan auьr paroxodtar ьsqьradь, gyrjldeidi, auьr kyrsjnedj; paroxodtardan cьqqan œrbjr dauьstan sцr, candaq basqan, kemelerdjn qoimalarьn œzderjnjn qцldьq enbegjnjn çemjsterjmen toltьrьp çorqalap çyrgen adamdardь mazaq etkendjk sezjledj.

Arqalarьna salьp mьndaqan bцt astьqtь, sol astьqtan bjrnece qadaq alьp œz qцrsaqtarьn qanaqattandьru ycjn kemelerdjn temjr qцrsaqtarьna tasьqan çykcjlerdj kœrgende çьlap çjbergendeisjn. Alba-çūlba, qara terge tysken, carcaqandьqtan, cudan, anьzaqtan œte moiьp topastanqan adamdar men qatar kynge caqьlьsьp çarqьldaqan jrj-jrj macinalar, osь adamdardьn œzderj çasaqan macinalar, tybjnde barьp çalqьz bumen qana emes, osь çasaucь adamdardьn bцlcьq etterjmen, qanьmen qozqalьsqa tysetjn macinalar. Bцl qatarlastьruda qaiьrьmsьz mazaqtьn bytjn bjr poemasь bar.

Cu kœterjljnkj. Candaq qolqanь bjtep, kœzdj çep baradь. Anьzaq denenj kyidjrjp carcatьp tцr. Syitjp, ainaladaqьnьn barlьqь qinalьp, taqattan aiьrьlьp, bjr цlь apat bolьp soquqa, çarьlьp ketuge, syitjp, auanь tazarlьp dem aludь çenjldetuge taqau siaqtь, çerde tьnьctьq ornatpaqcь. Al, mьna can, qцlaqtь bjtjretjn, adamnьn jcjn pьsьtьp çьndandьrьp çjberuge taqau cu çoiьlatьn siaqtь. Sonda qalada, aspanda, tenjzde tьnьctьq raqat ornaitьn siaqtь. . . Qonьrau daqpa-daqtap on ekj ret soqtь. Çez qonьraudьn aqьrqь dauьsь basьlqanda enbektjn çьndь muzikasь da bəsendei bastadь, bjrnece minutterden keijn narazьlьq kynkjlge ainaldь. Endj adamnьn dauьsь, tenjzdjn sьldьrь anьqьraq estjle bastadь. Bцl tyskj tamaqtьn uaqьtь edj.

[1] *Merkuri*—bataqь zamandaqь rimlяndardьn sauda qцdajь.

Çykcjler qьzmetterjn tastaı berjp, pristannьn jcjne bьtьrap çaqьn lapkelerden tamaqtarьn alьsьp, qorqannьn jcjndegj çykterdjn kөleŋkesjne tьqьlьp otьrьp, tamaqtarьn jce bastaqanda, aralarьna Gricka Celkac kjrjp keldj. Quqьn kөrgen qart qasqьgaban adamdarьna eçelden mөljm maskynem, eptj, baukespe ürь. Ol çalaŋ aiaq, calbarь çьrtьq, çalanbas, kjr-kjr cьt kөlektjn çaqasь çьrtьlьp, omьrauь anqlьp, kynge kyigen qara-qьzьl tөsj, ьrçьqan tөs syiekterj kөrjnjp tür. Sabalaq burьl cacьnan, qürьsqan, өtkjr, sүstь betjnen onьŋ çaŋa qana üiqьdan өtürьp kelgendjgj kөrjnjp tür. Bjr çaq mürtьna salam çabьsqan. Ekjncj cьqcьtьna, saqalьna taqь bjr salam çabьsqan. Çөkenjŋ çasьl çarьraqьmen qülaqьn tьqqan. Bijk, arьq, qabsaqai, üzьn boilь Celkac tastьŋ ystjmen, aqьrьn aiaŋdap, moinьn sozьŋqьrap, өtkjr kөzjn çan-çaqьna tastap, subq kөk kөzderj çarqьldap, çykcjlerdjŋ arasьnan bjreudj jzdegendei boldь; onьŋ üzьn burьl mürtь, mьsьqtьŋ mürtьndai qьbьrlap, qozqalьp türdь.

Ekj qolьn artьna üstap, üzьn-üzьn, buьltьq sausaqtarьn uqalap keledj. Dөl өzjndei çьrtьq kijmdj adamdardьŋ qalьŋ ortasьnda da qarcьqa pjcjndj Celkac bjr tөbe bolьp, anadaidan kөzge tysedj. Өzjnjŋ dөldep basqan aiaq alьsь, çai qaraqanda çatьq, sabьrlь çyrjsj, bjraq, jcjnen ottai qaulaqan, qьraqь, sol өzjne üsaqan qьran qüstьŋ ücqanьn eske tysjredj. Jcjne kөmjr toltьrьlqan teŋ-teŋ korzinkanьŋ kөleŋkesjnde çatqan bjr top çykcjlerdjŋ qatarьna kelgende, bjr çalpaq, çyzj topas, moinь tьrnalьp çaralanqan, çaŋa qana taiaq çegen sьqьldь ças çjgjt türa keljp, Celkac pen qatarlasьp aiaŋdap kybjrlep sөilesjp bara çatьp aitte:

— Kemeden ekj teŋ bүl çoqaldь, jzdep çyr.

— Al?—dep Celkac qasьndaqьnьŋ bas-aiaqьna qaradь.

— Ne bolsьn? Jzdep çyr.

— Menj sүrastьrqan cьqar, tabьsьp bersjn dep? Sonan soŋ, Celkac dobroflottьŋ ylken kjletjne çьmiьp kөz saldь.

— Ket әrjl—dedj çjgjtke.

Çoldasь kerj qaitte.

— Ei, türa tүr! Senj kjm әdemjlep çjbergen? Qaracь, betauzьndь, qalai әdjmjlep büzqan. Mickanj kөrdjŋ be?

Çoldastarьna qarai çyre berjp:

— Kөpten kөrgenjm çoq—dep aiqailadь. Celkac jlgerj aiaŋdadь. Çolьqqan çannьŋ bөrj men, eçelgj dos, eskj tambrca sөilesetjn çarqьn çyzdj, өtkjr tjldj Celkac, bygjn olai emes, rençulj, sүraqan sөzge ьzqarlь daubspen çauaptь keite qaibradь.

Abaisьzda, yijlgen çyktjŋ ar çaqьnan kyzetcj soldat, qocqьl, caŋ basqan kijmj bar, әskeri çandarca kijngen, cьqa keljp, Celkactьŋ aldьn qorcap türa qalьp, kel, degen pjcjnmen, sol qolь men qançarьn üstap, oŋ qolь men Celkactьŋ çaqasьn üstauqa ьnqailanьp:

— Toqta, qaida barasьn?—dedj.

Celkac, bjr qadamdai cegjnjp, kөzjn acьp qadalta qaradь da subq pjcjnmen çьmidь.

Soldat, çümsaq,maida tyrjn qaharlь tyrge salamьn dep betjn kөmpitjp edj, betj dөp-dөngelek, kyp-kyreŋ boldь; qabaqьn qana qimьldatьp, kөzjn adьraitqanda, bjr tyrlj adam kylerljk tyrge tystj.

— Pristandь baspa, bassaŋ qabьrqaŋdь qiratamьn—dep әlde qacan aitqamьn! Taqь keldjŋ be?—dep qarauьlcь zərlendj.

Aman ba Semonьc! Bjz kөrjspegelj kөp zaman boldь qoi—dep Celkac çaibnca amandasьp qolьn sozdь:

— Meilj, çyz çьl kөrjspesemde! Bar! Bar! dei tүrsada soldat Celkactьŋ üsьnqan qolьn aldь.

— Mьna bjr sөzdj ait: sen Mickanь kөrmedjŋ be?—dedj Celkac qьsqactai qolmen, Semonьctьŋ qolьn qattь qьsьp.

— Mickasь kjm? Micka degendj bjlmeimjn. Ket endj tuqan, әitpese kjlet bastьqь kөrer, sonan soŋ js çaman bolar...

— Anada, menjmen bjrge „Kөstromada" qьzmet qьlqan sarь dep Celkac өzjnjkjn aita berdj.

— Menjmen bjrge ürlьq qьlatüqьn desençj! Onь auruqanaca әketken, senjŋ Mickaŋnьŋ aiaqьn coiьn kesek basьp qiratqan.

Ket endj, men saqan әlj aqьl aitьp türmьn, әitpese çelkelep cьqaram.

— Bөse! Çaŋa Mickanь bjlmeimjn dөp edjŋ; endj bjldjŋ, sen nege aculanьp türsьŋ, Simonьc?

— Qoi, sen menj ainaldьrma, ket!

Kyzetcj aculana bastadь. Çan-çaqьna çaltaqtap, Celkactьn qьcqac qolьnan qolьn bosatpaq bolьp çülqьnьp qaradь. Celkac çailap, qadala qarap, mürtьmen çьmiьp kyljp, qolьn bosatpai sөzjn sөilei berdj.

— Sen menj asьqtьrma, men senjmen qana әngjmeleskjm keledj, sonan soŋ ketemjn, qalai türasьŋ? Qatьn balaŋ aman ba?—Kөzjn oinaqcьtьp, tjsjn aqsitьp qattь kyldj.—Men sjzdjkjne qonaqqa barmaq bolьp qamdansam da, uaqьtьm bolmai çyr, jcjp ketjp çyrmjn—dedj.

— Çaraidь, çaraidь, sen onь qoi! Sen qalçьndama, qu syiek aibastь! Men cьraqьm, cьnьnda... Әlde sen yi-yige kjrjp, kөcede talauqa ailanьstьŋ ba?

— Nege? Senjŋ әne çerdegj mylkjnde, ekeujmjzge өmjr boiьmьzqa çetedj. Qüdai aqьna, Semonьc çetedj! Sen tьnda, taqьda ekj çerden manufaktura qaqtьŋ ba? Baiqa Semonьc. Saq bol! Qolqa tysjp qalma!

Celkactьŋ sөzjne kyijp ketjp, Semonьctьŋ bar denesj selkildep, tykjrjgj cacьrap, bjrdeŋe aitpaq boldь.

Celkac, onьŋ qolьn qoia berjp, gabannьŋ qaqpasьna qarai basa aiaŋdadь. Kyzetcj talqan bolьp boqtap, artьnan erjŋkjredj.

Celkactьŋ kөŋilj acьlьp, ьsqьrьp әn salьp, ekj qolьn calbardьŋ qaltasьna salьp, çai adamdai asьqpai aiaŋdap, çan-çaqьndaqьlarmen qalçьŋdap çyrjp kettj. Çykcjler de Celkacqa qalçьŋdap çatьsь...

— Grica senj ykmet qandai qorqap çyr?! dep asьn jcjp alqan вjr çykcj aiqailap qalçьndadь.

— Ras, men çalaq aiaq; mьna Semonьc menjm aiaqьmdь qorqaidь; aiaqьn вjrdemege tjlgjzjp alar dep вaqьp kele çatqanьn kərmeisjq вe?—dedj Celkac. Qaqpadan cьqarda ekj soldat Celkactьq ө çer, вū çerjn sipalap qaradь da kəcege qarai nūqьp çjвerdj.

Celkac çoldan өtjp qaвaqtьq esjgjnjq aldьndaqь kjckene orьndьqqa otьrdь.

Pristannьq qapqasьnan çyktj arвalar tjzjljp, gyrjldep, caqdatьp, cьqa вastadь. Bos arвalь вerçaвailar qarsь kezdesjp çatьr. Pristanda du, qoiu caq aspanqa kəterjlgen.

Būl caqdanqan duda Celkac əçeptəujr kəterjljp qaldь. Aldьnda az eqвek, kəp erljk tjleitūqьn mal, olça kyljmsjrep kytjp tūrqandai вoldь. Ondai өnerj вarlьqьna kəzj çetedj. Kəzjn sьqьraitьp ertengj ystj вasь tyzeljp, qaltada aqcasь mol sairandaitūqьn qьzьqьn oilap, sonan soq oiьna Micka çoldasь tysjp, aiaqь sьnвasa вygjn tynde kerekke çaraitūqьn edj au dep qamьqьp, mūnьq вərj çalqьz qolьmnan kelmeidj dep kyqkjldep nalьdь. Tyn qalai вolar eken? dep aspanqa çana kəcege qaradь.

Altь qadamdai aldьnda, çoldьq çaqasьnda orьndьqqa arqasьn syiep ças вala çjgjt otьr; kək cūвar kəilegj вar, calвarь da sondai, aiaqьnda caвata; çьrtьq, kyreq qalpaqь вar. Çanьnda kjckene dorвamen tūtqasь çoq oraqь çatьr. Balanьq çauьrьnь çalpaq, syiegj tūtas, вetj totьqqan—çarьlqan, ylken kək kəzdj, çьlь cьraimen Celkacqa qarap otьr.

Celkac tjsjn ьrçitьp, tjljn cьqarьp, kəzjn вaqьraitьp вalaqa qarai qaldь.

Bala, вasьnda ūqьnвai kəzjn çьpьlьqtatьp, sonan soq, qarqьldap kyljp çjвerdj de—Ai qu!—dedj de, ornьnan çьlçьp Celkactьq qasьna keljp dorвasь men oraqьn өz çanьna qoidь.

— E, tuqan, çaqsь aq gulait etken ekensjn?—dep Celkactьq calвarьnan tarttь.

— Ondai-ondaidьq, вalaqai, вolьp ketkenj ras!—dep Celkac kəljmsjrep moinьna aldь.

Kərgen çerden aq kənjl, ças çjgjt Celkacqa ūnap kettj, calqьmen çyrsjq вe? la! Bjr caqьrьm capsaq вjr tiьn alasьq, js nacar! Qalq kəp.

— Actar syiretjljp keljp, вaqanь вūzdь, qaitersjn? Kuвanqa [1] вarsaq alpьs tiьn təleucj edj, ol çaraidь!! Būrьn yc tenge, tərt tenge, вes tenge de вolucь edj—deidj!...

— Būrьn вa, вūrьn orьs çjgjtjn kərgende yc tenge təleucj edj, mūnan on caqtь çьl вūrьn, mende osь jspen ailanьsqamьn. Beketke keljp men—orьs çjgjtjmjn!—desen вoldь! Olai-вūlai qarap, tamacalap kəredj de yc tenge al!—deidj. Qanca tūrsaq meiljn!

[1] *Kuвan*—Kavkazdaqь qalanьn atь.

Bala, вasьnda Celkactьq səzjne auьzь anqiьp tandanqan pjcjn men tьndap, aqьrьnda өtjrjk aitьp otьrqanьn вjljp: ernjn cьlp etkjzdjde saqьldap kyldj. Celkac miьqьnan kyljp salqьn pjcjn kərsetken вoldь.

— Ai qu, cьn səilep otьrqan kjsj sekjldj; men senjp вaramьn ...

— Çoq, qūdai aqьna. Būrьn onda...

— Al, men nenj aittьm? Mende onda būrьnqь вolqandь...

— Çolьq вolsьn!—dep вala qolьn sjltedj. Etjkcjmjsjn? Əlde, tjgjncjmjsjq sen!

— Men вe! dep qaita sūrap Celkac—men вalьqcьmьn—dedj.

— Balьqcь! Qara sen! Ne ūstaisьq, вalьq pa?

Nege, вjr вalьq вola ma? Mūndaqь вalьqcьlar tek вalьqta aulamaidь, kəвjnese, suqa ketkenderdj, eskj iakjrlerdj, suqa вatqan kemelerdj—вərjn aulaidь; osьlarqa laiьq qarmaq вar.

— Ьsqьrt, ьsqьrt! Sondai вalьqcьlardьq өzderj ycjn aitqan өlenj cьqar, mьnau өleq;

Bjz audь qūrqaq çaqaqa çaiamьz.
Sarailarqa kjletterge!

— Sen ondaidь kərdjq вe!—dep Celkac sūradь, çana вetjne qarap, kelemeçdegen pjcjnmen kyldj.

— Çoq, qaidan kəreijn! Estjgenjm вar.

Ūnatasьq вa?

— Olardь ma? Nesj вar! Çaqsь çjgjtter, azat, ьqtiarlь çandar.

— Saqan вostandьq nege kerek? Əlde вostandьqtь syiesjq вe?

— Nege syimeijn? Өzjne өzjq qoça; qaida вarsaq da, ne jstesең de ьqtiar өzjnde... onan ərj ne kerek. Bjraq, tyzu çyre вjl. Çelkendj вasьp tūrqan tas çoq. Qьdьra вer, tek qūdaidь ūmьtpa!

Celkac çaratpai—tu!—dep tykjrjp, вalaqa sьrt вerdj.

— Mьna, kəzjrgj menjq çūmьsьm—dep вala səilei вastadь. Menjq əkem өlgen soq, malьmьz az; cecem kərj, çerjmjz eskjrjp вoldь, endj maqan ne qьlu kerek? Өmjr syru kerek. Qalai? Məljm emes. Bjreudjq qьzьn alsam çaraidь. Dynie ai, qьzьna encj вerjp cьqarmaidь au!... Çoq, qaiьn atam çaman adəm, ec nərse вermes. Men onda вjr çьlca qorlьqta çyrermjn, qandai js! Uai—çyz, çyz elu tenge qolьma tysse au; men caruamdь qazjr aiaqьnan tūrqьzar edjm, Antivke kərjmdj kərseter edjm! Meilj, Maria[1] cьqsьn, cьqвasьn, keregj çoq! Qūdaiqa cykjr, qalada qьz kəp; men əвden azat вolamьn. Əne sonda! — dep çjgjt kyrsjndj.

— Endj kycjk kyieu вolqannan вasqa js çoq. Keide oilaimьn Kuвanqa вarsam, ekj çyz tenge qaqьp alsam! Oi... əne sonda... ai, ai; onan js cьqpaidь... Al kycjk kyieu вolamьn... men, qanqьrqan kedei... caruamdь tyzetu çoq! Oi—вoi!

Balanьq kycjk kyieu вolqьsь kelmeidj aq. Betjn qaiqь вasьp kettj. Qattь tynerjp çerge qaraqanda, Celkactьq kənjlj вaladan qaitьp qalsa da:

[1] *Maria*—qalьndьqь.

— Endj qaida barasьŋ?—dep sūradь.

— Qaida barasьŋ deisjŋ be?—ərine, yige baramьn,

— Uai, jnjm onьŋ maqan məljm emes... əlde Tyrkiaqa baratūqьn cьqarsьn...

— Tyrkiaqa!... Qai xristian Tyrkiaqa baradь? Tauьp aittьn au—dedj.

— Ai, sen bjr aqьmaq ekensjŋ!—dep Celkac terjs qarap kettj Būl çolь, endj būqan auьz sөz de qatpaspьn dep sert ettj. Mьnau, derevnənьŋ denj sau, ças çjgjtj Celkactьŋ kөŋjljndegj bjr nөrsenj oiatьp çjbergendei boldь.

Çyregjnjŋ tykpjrjnde būqьp çatqan qaiqь tjrjljp, bygjn tynde jstemek jsjn oilauьna bөget boldь.

Sөgjs alьp qalqan çjgjt mьŋqьldap, kөzjnjŋ astьmen qarap betj būrtiьp, auьzь kympijp, qisьq kөzderjn çьpьlьqtap, bicaratьq pjcjnge tystj. Ol, mьna ūzьn mūrtpen sөileskende, sөzj bьlaica tez yzjljp sөgjljp qalarmьn dep oilaqan çoq edj.

Ol, sūmpaiь qaitьp oqan kөŋjl bөlmedj. Ol oiqa ketjp, ьsqьrьp salqan ənjne aiaqьn aiaqьna soqьp otьr. Çjgjt, estjgen sөgjsj ycjn oraiьn tauьp ecjn almaq bolьp otьr.

— Ei, balьqcь! Sen, daiьm jcjp çyresjŋ?—dei bergende, balьqcь betjne çalt qarap:

—Tьŋda, cikj! Bygjn tynde menjmen bjrge qьzmet qьlasьn ba? Ait capcaŋ?—dedj.

Ne çūmьs qьlamьz?dep senbei sūradь, çjgjt.

— Ne çūmьs!... Men ne būiьrsam, sonь jsteisjŋ. Balьq aulai mьz; qaibq esesjn...

— Olai bolsa, nesj bar? Çaraidь. Bjraq, saqan erjp bjr bəlege jljgjp qalmasam, sen dьm qaraŋqьssn...

Celkacьŋ keudesjne ot tyskendei boldь. Ьzqarlь dauьspen kybjrlep:

— Sen bjlmegen soŋ, bьlcьldama. Men, mьnau toqpaqtai çūdьrьqpen basьŋa bersem, basьŋnьŋ jcj səulelenedj... dedj.

Ornьnan ūcьp tyre keljp, sol qolьmen mūrtьn ciratьp, on q ılьnьŋ çūdьrьqьn tyijp, kөzj ottai çanьp tūrdь.

Çjgjt, cocьp kettj. Capcaŋ çan-çaqьna qarap, çьpьlьqtap kjrpjgjn kyndjzgj ykjce qaqьp, ornьnan tūradь. Bjrjnjŋ bjrj basьnan aiaqьna deijn qarasьp çьm-çьrt tūrьstь.

— Al, dedj Celkac. Өzjn qorlaqan çjgjttjŋ tjljne kyijp kettj. Sөilesken saiьn, kemsjnjp, çijrkenetūqьn. Endj kyncjljk qьsьp kettj. Acьq kөk kөzjn, denjnjŋ saulьqьn, totьqqan betjn, nьq syiegjn kyndedj. Baraiьn dese, derebnəsj bar. Yij bar. Bai qaibь bar; tjptj, balanьŋ otken kynjn, aldьndaqь tjleujn, bərjn kyndedj. Celkacpen salьstьrqanda bjr aqmaq, oqan da bostandьq kerek; onьŋ baqasьn bjlse eken au, qacanda bolsa adamqa accь tietūqьn nərse; bjr qor adamnьŋ sen syigendj o da syietūqьn bolьp, sen çijrkengennen o da çijrkenetūqьn bolьp cьqqanь.

Çjgjt, Celkacqa qaradь, onь ezjne qoça sьqьldь kөrdj.

— Men... qacьp tūrqanьm çoq, jzdegenjm qьzmet, maqan bərj bjr, tek qьzmet tabьlsa bolqanь. Menjŋ aitaiьn degenjm, sen çūmьscь adamqa ūqsamaisьn... çьrtьqьŋ ətө kөbeijp ketjptj. ... Mūndai tyr, ər adamda boladь; qūdai bjledj, talai maskynemdj kөrgen cьqarmьn, bjraq, sen sьqьldь emes.

— Çaraidь! Çaraidь! Riza boldьŋ ba?—dep çūmsaqtau cьraimen Celkac sūradь.

— Men be? Aida! Daiьnmьn! Qaqьndь ait.

— Qaqь qьzmetke qarai boladь; qandai qьzmet bolar eken, qarmaqqa jljnuge qarai. Bestj de alьp qalarsьŋ, ūqtьŋ ba?

Sөz aqcaqa ainalqan soŋ, krestiannьŋ balasь, acьq dəldegjsj keldj. Çjgjttjŋ kөŋjljne senjmsjzdjk kjrjp:

— Būl menjŋ qolьm emes, aqa, menjŋ qolьma çasьl qana tise eken—dedj. Celkac balanьŋ oŋ çambasьna mjngenjn bjljp:

— Sөzdj qoi! Çyr tamaq jceljk—dep traktirge taman aiaŋdadь. Ekeuj, qatar, kөcede aiaŋdap keledj. Celkac qoçaiьn sekjldenjp kөrkeijp mūrtьn ciratьp, bala өmjrjne daiar qьzmetkerce moiьndap, bjraq, senbei, qorqьŋqьrap keledj.

— Senjŋ atьŋ kjm—dep Celkac sūradь.

— Gavrila—dep çauap qaitardь.

Olar, kjr-kjr, sasьq traktirge kelgen soŋ Celkac bufetcjge keljp, çaicьlьqtaqь mensjnbeucjljk qalьppen yi adamь sьqьldь tyrmen, bjr bөtelke araq, sorpa, quьrdaq, cai... sūraqan nərselerjn eseptep „nesiege" dedj, bufetcik basьn izedj. Qoçaiьnnьŋ dalba kijmj, zalьm tyrjne qaramai, mūncalьq abьroiьn çana senjmjn kөrjp Gavrilanьŋ kөŋjlj toiьp, qoçaiьnьn ardaqtauqa ainaldь.

— Al, astь jcjp otьrьp sөilesemjz; sen az uaqьt otьra tūr, men bjr çerge barьp keleijn dep, Celkac cьqьp kettj.

Gavrila ainala qarasa, traktir podvalda eken; jcjnjŋ bərj qaraŋqь. Adamdь qaqaltatūqьn ulь əuege tolqan. Araqtьŋ isj, temekjnjŋ tytjnj. Qaramai siaqtь isj auьr zattardьŋ isj. Gavrilaqa qarsь stolda bjr mas, matros kijmjn kigen adam otьr: çiren saqaiьn, qalpьnca qaramaimen, kөmjr tūtьp qaiьp; ol bjrese ciqьldap tamaqь çabьsьp, bjrese өlceusjz barqьrap, ortasьnan yzjlgen өlenjn aitьp, ən salqan bolьp otьr: onьŋ orьs emes ekenj anьq kөrjnjp tūr.

Onьŋ artьnda kijmderj çьrtьq, cactarь qara, betterj kynge kyigen maldavanьŋ ekj çastau qьzь, kөterjŋkj accь, mas dauьspen, mastьŋ ənjn salьp otьr.

Qaraŋqьtykbjrde cac saqaiь dudardai, betj çancьlqan, aqьrьpbaqьrqan mas bjreuler kөrjnedj.

Gavrilaqa çalqьzdьq bjljndj; qoçaiьn capcaŋ kelse eken dep tjlei bastadь. Traktirdьŋ jcjndegj dauьstar qosьlьp bjr tyrlj zor qaiuannьŋ өkjrgen-baqьrqanь sьqьldandь. Nece aluan ynj bar, tas qabьrqadan qьsьlьp, çyzjp çarьp cьqьp çatqandai. Gavrila denesjn mas qьlatūqьn udь sorьp, sondьqtan, basь ainalьp kөzj qarauьtьp bara çatqandai bolьp, qaiter ekemjn dep cocьnьp traktirqa ainala qaradь.

Syitjp otьrqanda, Celkac keldj. Olarda jcjp, çep səilese bastaqanda, ycjncj rymkede aq Gavrila mas bola bastadь, o da kəsjljp, qoçaiьnnьn kənjljn kəteretjn səz tauьp aitpaqcь bolьp, qamdanьp — qòçaiьn degen çaqsь, bjr enbegjn kərmei türьp, müncalьq təttj tamaqtarmen silap çatьr — dedj. Səz budaqьmen keljp alqьmьna tьqьlьp, bjraq, auzьnan cьqarda, bьtьrap, basь qüralmaidь; tjlj cüqьl auьrlap kettj.

Celkac oqan qarap kyljmsjrep aittь:

— Ai, bolьp qalqan ekensjn! — Bes aq rymke! Çümьstь qaitьp jsteisjn?

— Dos! — dep Gavrilanьn tjlj kyrmeljp qorqьp — men senj ardaqtaimьn, məselen, bülai! Kel syieijn... — dedj.

Çarar, çarar, mə, taqьda qaq — dedj.

Gavrila qaqьp salqan soq sondai qalqa keldj; yidjn jcjndegj nərselerdjn bərj kəzjnde caiqalьp kəcjp türdь. Bül çaisьz, mazasьz tijp, çyregjn kəterdj. Onьn betj mastьqpen masairap, bjr nərse aitpaq bolьp zorlansa, tjlj kyrmeljp, qür ernj sьlpьldap menjreijp otьrьp aldь. Celkac oqan qadala qarap, beine esjne bjr nərse tyskendei bolьp, mürtьn ciratьp kyljmsjrep tür edj.

Traktir mastardьn aiqaiьmen kyçjldedj. Mas matros etbetjnen ysteldj basьp, üiьqtaptь.

Celkac tyre keljp:

— Al, çyreljk — dedj.

Gavrila, ümtьlьp türmaq boldьda türa almadь... boqtap, mastardьn maqnasьz kylkjsjmen kyldj.

— Əketken eken! dedj de Celkac Gavrilaqa qarsь otьra berdj.

Gavrila aqьlsьz kəzjmen Celkacqa qarap, bet aldь qarqьldap kyljp çatьr. Ol oqan qadala qarap, oilanьp otьrdь. Gavrilanьn taqdьrь Celkactьn qolьnda. Onь papirostьn qaqazьndai qalai bykteimjn desede qolьnan keledj. Qaita onaltьp krestian qalpьna tysjrsede erkj bar; adamqa əmjrj çyrgenjne raqattanьp Celkac oiladь: mьnau ças çjgjt, qüdaidьn maqan arnaqan carabьn əmjrjnde de jce almьs dep bjr ese oiladь; bjrese çastьqьna çanь acьdь. Mazaqtap kyldj de, men sьqьldь bjreudjn qolьna tysedj au dep aiadь. Aqьrьnda əkesj, iaki qoçasь sьqьldanqan sezjm çenjp, çastь aiadь; bjr çaqьnan kerek te. Celkac, Gavrilanь qoltьqьnan syiep, tjzesj men artьnan itermelep, traktirdan cьqarьp, qorqandaqь otьnnьn kəleqkesjne çatqьzdь. Qasьna otьrьp, temekj tarttь. Gavrila, azьraq caiqaqtap, kyçjldep barьp üiqtap kettj.

II

Eskekterdj ьqqailap çatqan Gavrilaqa—boldьn ba? dedj Celkac.

— Qazjr! Qülaqь qisaiьp qalьptь. Eskekpen soqьp çjbereijn be?—dedj Gavrila.

— Çoq - çoq! Bittei dьbьs cьqarma? Qoiьqmen qattь bassan ornьna barar.

Bjr kemenjq qüirьqьna bailaqan qaibqqa, ekeuj otьrьp aqьrьn çьlçьdь. Sьqьrlaqan kemelerde taqtai tolьp tür. Bjr çerde tyrjk kemesj tür; çartь çygj tysjrjlgen, çartьsьnda qürma aqacь; mendal aqacь; çuan kiparis aqacь.

Tyn qaranqь; aspanda çьlçьp kəcjp çatqan qara bülttar. Tenjz qap-qara, çьm-çьrt; qoiu mai sьqьldь, dьmqьl accь isj anqьp, kemege, çaqaqa soqqan dьbьs sьlqьldaqan kylkjdei qülaqqa çьlь tiedj; qaibqtь aqьrьn terbetedj. Tenjzdjn çaqalaubnda kemenjn yckjr bastarь əuage sozьlьp basьndaqь çarьqtar çarqьrap, səulesj suqa tysjp, tolqьnqa sarь tap salьp qara barqьttai tenjzdjn tysjne çarasьp tür. Tenjz kyndjzgj qьzmetten carcaqan enbekcjlerdei, təttj üiqьqa tysken.

— Çyreljk!—dedj, Gavrila eskegjn suqa salьp.

— Çaraidь!—dep Celkac, qaibqtьn qüirьqьmen qasьndaqь kemenj qattь iterjp çjberjp, kemelerdjn arasьmen çьlьsьp çəneldj. Qaibqtь qozqap çjbergende sudьn betj acьq çasьl tartьp çelge qarsь çyrgen süludьn moinьndaqь torqьn oramaldai sozьldь.

— E, basьn qalai! Auьra ma? dep çьlь səzben süradь, Celkac.

— Çənsjz, coiьndai zьnьldap tür... Qazjr sulaimьn, dedj Gavrila.

— Nege! Mə, sen mьnaumen jcjndj sula, qazjr çaqsь bolьp ketesjn dep bətelkenj üsьndь.

— Solai ma? A qüdai, saqtai kər!—dedj Gavrila.

Aqьrьn sьlqьldatьp çütqanь estjljp tür.

Ai sen ne, quanьp kettjn be? Bolar!—dep, Celkac toqtattь.

Qaibq, qaltьldap kemelerdjn arasь men çьlçьp baradь. Kemelerden cüqьl sьtьlьp cьqqanda, cetj-qibrь çoq çarqьraqan tenjz, acьlьp kettj. Kək dalaqa cьqqanda taudai qara bülttar sudan cьqьp aspanqa kəterjljp çatьr: çasьl sarьmen kəmkerjlgen tenjzdjn jc pьstьratьn tysjn qara bülttьn kəleqkesj basьp türdь. Bjrjnjn artьnan bjrj çьlьsьp, bjrde qosьlьp, bjrde acьlьp bjrjn-bjrj qubp, əlsjn-əlj tyrjn büzьp, qap-qara bült tynerjp ketkende açaldь eske saladь. Beine, çaqada qalьn tobь bar, bərj basьn qosqan, adamnьn kəzjne qьzьqtь, kənjljne arman tuqьzatьn sansьz çüldьzdardь üiqьlь tenjzdjn ystjnde oinamastai qьlaibq desken sьqьldanadь.

— Tenjz çaqsьma?—dep süradь Celkac.

— Çaman emes! Tek münьn ystj, qaubptь qoi—dep Gavrila çauap qaibrdь. Bjr qalьptь kyctj, eskegjn tarta berdj. Özьn eskekpen esken saibn, sarala taqta sozьlьp erjp keledj.

— Qorqьnьctь! Ai, aqmaq! dep mьsqьldap, kyldj Celkac.

Ol ürь, denjzdj syietjn. Onьn aculь tabiqatь, əserlenuge toimaidь, bül qara denjzge qarauqa çalьqpaidь. Өzjnjn ete sülu dep tanьqan nərsesjne mьna sьqьldь çauap alqanьna Celkac camdandь. Artta otьrьp qaibqtьn qüirьqьmen sudь tjljp, aldьna qarap, barqьttai tenjzde qanca çyrse de çalьqpaitьn ojcjnde boldь.

Teŋjzde çyrgende onьŋ kənjljne çümsaq, çьlь sezjm keljp, kənjlj acьlьp, tjrcjljktegj qara pьqьlь azdap tazarqandaj boldь. Sondьqtan arьqca baqalap, өzjn su ystjnde təujr dep bjletün qьn. Ol bül kyidj baqalaitьn edj. Bül kyide üzaq qaludь tjleitjedj. Bül kyide өmjr turalь oilar, өmjrdjŋ өzj: bjrjncj—qattьlь, qьn, ekjncj—baqasьn çoiatьn edj.

— Oibai au, balьq üstaitьn çabdьqtarьmьz qaida?—dep sasqalaqtap, çan-çaqьna qaradь, Gavrila.

Celkac cjmjrkenjp—çabdьq münda, menjŋ qasьmda— dedj.

Celkac, balaqa өtjrjk aitqanьna üialdь. Çana,—oilap otьrqan təttj qialьn büzьp çjbergenjne ьza bolьp, acu çyregjn өrtep alqьmьna tьqьlьp ьzqarlь dauьspen, Gavrilaqa aittь:

— Sen, qazjr qalai otьrsaŋ, solai qana otьr: өzjne tijssjz jske kjrjspe! Eskek esuge çaldaqanmьn, eskegjndj bjl. Eger səilei bersen, çaman boladь, üqtьŋ ba?

Bjr minut qaibq caiqaqtap, toqtap qaldь. Eskek suda çatьr. Gavrila orьndьqьnda qalbaqtap otьr.

— Es!—dedj Celkac.

Qattь aqьrqan dauьs əuenj çaŋqьrqtьrdь. Gavrila eskektj qattь sjltep eskende, qaibq cocьp ketkendei sudь çara sьldьrlata aqьp çөneldj.

— Bjr qalppen es!.

Celkac eskektj qolьnan bosatpai, kөzjn Gavrilanьŋ solqьn betjne tjktep qadap, kormadan tyre keldj. Bygjljp, alqa qarai enkeijp capqalь türqan mьsьqqa üsadь. Tjsjnjŋ saqьldaqanь çana bjr syiek siaqtь bjr nərsenj qьtьrlatqanь estjldj.

— Aqьrqan kjm? degen, subq dauьs sap ete tystj.

— Es, albastь! Eskektj'aqьrьn sal! Өltjremjn it! Çailap es, bjr, ekj! Tьrp etpe, bjraq! Talqan qьlamьn!—dep Celkac sьbьrladь.

— A, qūdai ... a əulie ... dep, Gavrila sьbьrlap, qaltьrap ərj qattь qimьldan, ərj cocьqannan əlsjrep kettj.

— Qaibq qaita bürьlьp pristanqa kerj qaita saldь; nece tystj fanarlarь toptanьp, mactalar kөrjne bastadь.

— Ei! Aqьrqan kjm?—degen dauьs taqь estjldj.

Bül çolь alqacqьdan alьsьraq Celkac tüncьqa bastadь.

— Өzjŋ aqьrqan:—dep, dauьs çaqqa aita salьp, Gavrilaqa qarasa ol əlj zjkjr salьp keledj.

— Al, jnjm, senjŋ baqьŋ bar eken; eger anau caitandar qusa, senjŋ kөzjŋ çoqalьp edj.

— Sezdjŋ be? Men senj bjrden ... bə'bqtarqa tastar edjm ...

Celkac, çailanьp qalçьndai bastadь. Gavrila əlj djrjldep, sьbьrlap, zjkjr salьp keledj. Çьlamsьrap:

Tьŋdacь, menj bosat! Qūdai ycjn tjleimjn! Bjr çerge tysjr! Ai, ai! Bjr çolata qürьdьm! Qūdaidь oila, bosat, menj ne qьlasьŋ? Bül qolьmnan kelmeidj! Mündai jste bolqan emespjn, kөrgenjm osь. Oi, qürьdьm au! Sen menj qalai ainaldьrьp alboladь eken ...

— Çandai js—dep subq ynmen, Celkac taqь da sūradь.

Balanьŋ qorqqanь Celkactь cattandьrdь!—Gavrilanь qorqьtьp, өzjnjŋ aibьndь kjsj bolqanьna raqattandь.

— Qaraŋqь js, tuьsqan!... Qūdai ycjn bosat! Menjm keregjm ne, aitcь? ... Bauьrьm.

Yndeme, kerek bolmasaŋ men senj almas edjm, üqtьŋ ba? Endj yndeme!

— Oi qūdai!—dep çьlamsьrap kyrsjndj Gavrila.

— Çaraidь, çaraidь! Ynjndj өcjr,—dep Celkac onь toqtattь.

Gavrila kənjljn toqtata almai, çьladь; solqьldap, өksjp, sjnьjrlp tastap, bürьnqьdan çaman qattь esjp keledj. Qaibq çūldьzdai aqtь. Taqь qarauьtqan kemerler kөrjnedj. Qaibq taqь da kemenjŋ arasьmen zuьldap aqtь.

— Ai! Sen tьŋda! Eger bjreu kjmsjŋ dep dauьstasa, yndeme, eger tjrj bolaiьn desen yndeme! üqtьŋ ba?

— Ai!—ma... ymjtjn yzjp, Gavrila kyrsjndj de, anaпьŋ sөzjne qaiqьlь dauьspen:—Menjŋ açalьm çettj—dedj.

Ülьma!—dep nьqtap sьbьrladь Celkac.

Gavrila mьna sьbьrdь esjtken soŋ onь-mūnь oilaudan qaldь. Ülь sūmdьqtьŋ qaupь boiьn alьp, tastai qattь.

Çansьz məcinaca eskegjn bjrese suqa saldь, bjrese aldь; kөbjnese, aiaqtarьnьŋ basьna qaraidь.

Tyngj üiqьlь tolqьnnьŋ gujlj, bjr tyrlj taçal bolьp kөrjndj. Mьna gaban... Pristannьŋ çar tastai kemerjnjŋ ar çaqьnan adamnьŋ dauьsь estjldj. Sudьŋ cьlpьlь: өleŋ çana çjŋjcke ьsqьrqan dauьs estjldj.

—Toqta! dep, Celkac sьbьrladь. Eskektj tastap, qolьŋmen qabьrqaqa syien! Aqьrьn, caitan!...

Gavrila, cьpьldaqan tasqa qolьmen syiendj. Qaibqtь sьrqьtьp kememen qatarlastьrdь. Qaibq dьbьssьz tastь qabьrqalap sьpьldap sьrqьdь.

—Toqta! Eskektj ber! Əkel berj! Pasportьŋ qaida! ... Dorbaŋda ma? Dorbaŋdь əkel! Bol capcan! Mūnьŋ bərj qacpauьn ycjn ... Endj kete almaisьŋ eskeksjz bjrdeme qьlьp keter edjŋ, al, pasportsьz ketuge qorqasьŋ, tos menj, eger tьrp etseŋ tenjzdjŋ tybjne ketseŋde tabamьn!...

Celkac lьp etjp bjr nərsemen kөterjljp, çardan asьp, çoqaldь.

Gavrila selk etjp kyrsjndj. Osьnьŋ bərj çьp-çьldam boldь. Əlgj üzьn mürt, kərj ürь bardaqь, basьp türqan auьrlьqpen qorqьnьc ystjnen sьrqanap tyskendei boldь. Endj, qacu kerek ... dep sozьp demjn alьp, çan-çaqьna qaradь. Sol çaqьnda bijk kemenjŋ kemerj, mactasьz, çan çoq, ylken taudai tolqьn soqqan saibn qarsь cьqqan çaŋqьrьqь auьr kyrsjnjske üqsaidь. Oŋ çaqьnda ylken qara nərsenjŋ tūlqasь kөrjnedj. Aldьnda əlgj ylken tas qabьrqanьŋ arasьnan būlttьŋ kөleŋkesj basqan tenjzdjŋ suь: qap-qara bolьp kөterjljp, aqьrьn sьrqьp, adamdь auьr salmaqьmen çanьcqalь türqandai bərj qap-qara subq

taçal. Gavrilanьn zəresj üctь. Mьna qorьqqanь Celkactan qorq qanьnan çaman. Tüla boiьn uaiьm basьp, tastai qatьrьp qaiь tьn orьndьqьna cegelep qoiqandai boldь.

Bjr qana tenjzdjn kyrsjngenjnen basqa çoq, çьm-çьrt. Bü baiaqь qalьbьnda aspandь alьp, aqьrьn çьlьsьp jctj pьstьrad Bülttardьn tenjzden kөterjljsj bürьnqьdan da molaiqan. A panqa qarap türьp onь da tenjzge üqsatuqa boladь. Tьnьc ü qьnь sьpьrьp tastap buьrqanьp ketken sьqьldь. Bülttar tөme çerge qülaqan büira çal tolqьndarqa üsaidь; qüiьn soqьp to qьndardь cьqarьp bjr qara terең yngjrge qülatьp çatqan siaq tь. Aspannьn kөrjnjsj tьnьc üiqьdaqь tenjzdjn ystjne çülqьnь ekjncj tenjz tөnkergen sekjldj.

Gavrilanь mьnau qaraңqь çьm-çьrttьq, tamaca sülulь basьp alqandai boldь. Qoçasьn kөrgjsj keldj. Al, eger ol qai pai qalsa? Uaqьt өte caban, bülttьn kөckenjnen de caban өtj türdь. Tьnьctьq, çьm-çьrt türqan saiьn taçal boiьp baradь Syitjp türqanda tas qabьrqanьn ar çaqьnan sьbьr sьqьld bjr nərse estjledj, Gavrila, өljp ketetjndei kөrdj.

— Ei, üiьqtap qalqansьn ba? Üsta! Abaila!—degen Celkac tьn kyңkjldegen dauьsь cьqtь.

Çardan tөrt bürьctь auьr nərse, salbьrap keledj. Gavrila alь qaiьqqa saldь. Ekjncj taqь da sondai nərse keledj. Sona soң qabьrqada sozьlqan Celkactьn üzьn tülqasь kөrjnedj. Qai dan kelgenjn bjlmeidj; eskek ajaqьnьn astьna dyrjs etjp tystj Tyijncegjmen bjrge, auьr kyrsjnjp Celkac qaiьqtьn artьna keljp otьrdь.

Gavrila quanьp, bjr çaqьnan çasqanьp kyljmsjrep, Celkac tьn betjne qaradь—Carcadьң ba? dep süradь.

— Carcaudan aman da emespjn! Al es çaqsьlap: sal qairattь jnjm çaqsь tabьs taptьn! Jstjn çarttьsьn jstedjk; endj mьna cai tandardan çyzjp өtken soң aqcaңdь alьp cecеңe barasьң, cecең bar cьqar, balam?

— Çoq!—dedj Gavrila. Bar denesjmen temjr pruçinadai qi mьldap keledj. Qaiьqtьn astьnan lьqьldap cьqqan su çasь çolaqtanьp kеңeijp keijn qalьp çattь. Ə degence Gavrila qara terge tystj. Qairattanьp, ese berdj. Bjr tynde ekj ret qattь qorqьp, endj qorqьnьctьn ycjncj retjn kytjp, bjraq, nərsenj tjledj: mьnau, ne өltjrmei nemese bəlege ücьratьp abaqtьqa tysjrmei türqanda, qьzmettj bjtjrjp, çaqaqa cьqqan çerde qac sam degendj tjledj. Osь tjlekke çetkence bjr auьz sөzge qar sьlaspai aitqanьn jstei bermekke jcjnen ant etkendei boldь. Aman-esen mьnadan qütьlqan soң keremettj—Nikolaiqa düqa qьlьp kynasьn çumaq boldь. Keudesjnen ьqlastь zjkjr tөkkelj tür. Bjraq, paravozdai ьnqьldap, entjgjp, yndemei Celkacqa kөzjnjn astьmen qarap keledj.

Celkac eңkeijp, ucatüqьn qüstai qomdanьp, qarcьqanьn kө zjndei kөzjmen qadala qarap, imek tümsьqьn sozьp bjr qolь men qaiьqtьn qüirьqьn üstap, ekjncj qolьmen ezu tartqanda

qozqalqan mürtьn ciratьp keledj. Ol tabьsьna da, mьna bala nьn qorqьp qüldai qorqalaqanьna da qattь syijndj. Gavrilanьn cantalasqan qimьlьn kөrjp, aiap, kөnjljn kөtermek boldь.

— Ei, qattь qorьqtьn ba? — dep kyldj.

— Az emes — dep, qattь demjn alьp, qaqьrьndь Gavrila.

— Endj qattь espesең de boladь. Js bjttj; endj bjraq çer, sudan өtken soң demjndj al.

Gavrila demjn alьp, toqtai qalьp kөilegjnjң çeңjmen betjn syrtjp, eskegjn qaita suqa saldь.

— Endj aqьrьn es, sudьn sьldьrь estjlmesjn; endj bjr qaq padan өtu kerek. Cьraqьm, mündai adamdar mьltьqpen maң daiьңa berjp çjberse, ləm dei almai qalasьn.

Qaiьq çьm-çьrt ürlanьp sьrqьdь. Eskekten çasьldau qana su tamcьlaidь. Aldьnqь tamcь tьrs etse, tenjzdjn betjne çasьl nykte lьp etjp çoqaladь. Tyn bürьnqьdan da qaraңqь, mьlqau arttь. Aspan tolqьqan tenjzge üqsaqandьqьn qoidь. Bült aspandь ygel basьp qozqalmai tenjzge çaqьndaqandai tenjz bürьnqьdan da qap-qara bolьp çьlь accь isj kyceijp, mündai çalpaq kөrjn gen emes.

— Ətteң çaңbьr çausa! Bjzge cьmьldьq qürqandai bolar edj —dedj Celkac. Qaiьqtьn oң çaqьnan, sol çaqьnan qara sudan ylken yiler — barçьlar cьqa bastadь, өzderj qozqalmaidь, qap-qara bolьp tümsarьp türqan siaqtь. Çarqьldaqan ot kөrjnedj. Bjreu fanar alьp çyrgen sьqьldь. Tenjz, olardan mьnqьldap süraqan ьbьsьna, olar çaңqьrqtьrьp kyngjrlep bjr nərsenj bergjsj kelme gendei, daulasqanqa üqsap çauap qaitaradь.

— Kardondar!... [1] dep azar esjterljk qьp sьbьrladь Celkac.

Celkac aqьrьn es degelj, Gavrila — bəle boladь au — dep qo salçьp kele çatqan. Ol barьnca jlgerj qarai eңkeijp çabьsqanda ozj ylkeijp bara çatqandai bolьp kөrjndj, syiekterj, sjnjrlerj so ьlqandai bolьp kөrjndj, basь auьrdь, arqa terjsj cьmьrlap ala ьna suьq ine qadalqandai boladь. Qaraңqьqa qarai-qarai kөzj taldь. Bəle qai çerden cьqar eken; bjreu — toqta! Ürьlar — dep qacan barq ete tyser eken — dep kyttj.

Endj Celkac kardondar dep sьbьr etkende Cavrila selt ete ysjp; kyidjrgen өtkjr oi denesjnen өte cьqьp talqan sezjmjn zjp çjberdj. Ol: „Attan! bolьsa kөr!“ dep aiqai salьp çjbermek bolьp auzьn aca bergende, soiьlmen bjreu salьp çjbergendei kөzjn çümьp çjberjp etbetjnen tystj.

Qaiьqtьn aldьnqь çaqьnan aspannьң, tenjzdjn çiegjnen yl ken ottь çasьl qьlьc kөterjljp, qara tyndj qaq çarьp, bültqa kjrjp kettj; tenjzdjn tөsjne çalpaq çasьl taqtasь tystj. Qaraңqь yngе tьqьlьp türqan kemelergede çasьl taqtasьn tysjrdj. Beine erte zamanda suqa batьp, tenjzdjn tyбjnde çatьp çalьn qьlьc tьn çarьqьmen tenjzdjn betjn aspannьn çyzjn kөrgelj cьqqandai olardь cьrmaqan tynnjn qaraңqьlьqьn qücaqtap mьnau qara

[1] *Kardondar* — tosqauьl kyzetcjler.

dəumen bjrge kөterjlgen sekjldj boldь. Ol taqь tenjzdjң betjn cьqtь. Ol tamaca qьlьc ot qьlьp taqь çarq etjp tynnjң bjr çe qьn çaptь. Bürьn kөrjnөegen kemelөrdjң tülqalarь taqь kөrjndj

Qaiq beine ne qьlarьn bjlmegendei toqtalьp qaldь. Betj qolьmen basьp, qaiqtьң tүbjnde Gavrila çatьr. Celkac acume jcjnen kyçjldep, yitsede onь aiaqьmen aqьrьn tyrttj.

— Aqmaq! Bül tamoçnaidьң kemesj, mьnau elektrdjң fanarь tür, mьnau çarьq, endj bjzge tysse senjң de, menjn de kөzje çoqaldь. Bol! Celkactьң өkcesj arqasьna qattьraq tigen kezd Gavrila ьrcьp türdь. Yitsede kөzjn acpai, sipalap eskegjn taub alьp ese bastadь.

— Aqьrьn! Өltjremjn? Aqьrьn, senj it çesjn aqmaq! Nede qorьqtьң?! Sümpaiь, fanar qoi! Onan basqa tyk çoq. Eskek aqьrьn sal. Çeksürьn caitan!... Kontrobandanь [1], baqьp çy Endj bjzge səule tyspeidj. Alьstadьq. Celkac nürlanьp ainalasьn qaradь. Tu. Qütьldьq, baqьttь ekensjn, ekj aiaqtь!

Gavrila yndemei ese berdj, entjgjp, kөzjnjң qьrьn alьsq ketken ottь qьlьctan alьrmaidь. Celkactьң bül өceijn fanar de genjne nanqan çoq. Tenjzdjң betjn çap-çarьq qьlqan kymjstei nür qaranqь tyndj çarqan çarьq. Aqьi çetpestei sьrlь nərse, Gavrila taqьda qaiqьlь qauьpqa tystj. Macinedei qimьldap esjp keledj. Taqь da tas tөbesjnen üratьn pəlenj kytjp, bar denes çansьz nərsedei sjresjp qatьp qaldь. — Çyregjnde tjleu qalqan çoq — qür çansьz quьs keude bygjngj tynnjң soqqьsь, bar adam dьq sipatьn çoqalttь.

Al, Celkac taqьda açarlandь, olça mol!... Mündaiqa pjsken ol qalьbьna tysjp aldь. Mürtь kylkjmen qimьldap kөzjnen o cacьraidь. Ol өzjn jrj adamqa balap, ьsqьrьp salqan tenjzdegj əuege keudesjn toltьrьp, ainala qarap, Gavrilanь kөrgende çümsaq cьraimen ezu tarttь.

Çel terbetjp tenjzdj oiatьp, cüqьl suьldai bastadь. Bült çüqarьp çarьq tarttь. Yitsede bült aspandь qaptap tür. Çel tenjzdjң betjne aqьrьn ese bastadь; bülttar qorqalaqtap kөnjlsjz oiqa tysken sьqьldь boldь.

— Oi, jnjm, esjndj çi! Uaqьt çettj! Qaracь keudeңnen çanьn cьqьp, bjr dorba syiegjң qana qalьptь! Kel baurьm! Bərj bjttj

Meilj, Celkactьң dausь boisada Gavrila adam dausьn esjtken soң əldendj.

— Men estjp otьrmьn,—dedj aqьrьn.

Ia, ia tьңqьldaisьң qoi! Kel, qüirьqtь üsta, men eskekke baraiьn, carcadьң qoi, kel!

Gavrila çansьz macinaca, orьn almastь. Celkac orьn auьsqanda, qarasa, Gevrilanьң aiaqь təltjrektep ketkenjn kөrgen soң, ças çjgjtke Celkactьң çanь acьp, arqaqa qaqtь.

— Çarar, çarar, çasьma! Tabьsьң mol; tөrttjң bjrjn bersem çarai ma?!

[1] *Kontrobanda*—cegaradan çasьrьn tovar etkjzu.

— Maqan tyktjң keregj çoq, çaiqьzaq çaqaqa cьqsaq...

Celkac qolьn bjraq sjltep tykjrdj de, üzьn qoldarьmen eskende artьna sarь ala taqtanь qara çoldai qьlьp cübalttь.

Tenjz çenjl tolqьnmen oiandь. Tolqьndar bjrjmen bjrj soqtьqqanda, su bürqьldap tozaңdatьp, kөbjktene bastadь. Kөbjk tez çoqalьp, cьmьrlap kyrsjnjp ainalanьң bərj cuьldai bastadь. Tüman tjrjldj.

— Al səile... derevnəna barasьn, qatьn alasьn, egjn salasьn, qatьnьң bala tabadь. Tamaq çetpeidj, өmjr boiь beinet tartasьn.

— Al, qalai? Ondai өmjr tətti me?—dedj Celkac.

— Ne qьlqan tətti!—dep, Gavrila bjrdemeden qorqqandai tjtjrkendj.

Kei çerden bült açьrap, aspannьң çyzjnde bjrnece çüldьzdьң kөzj çьltьradь. Çoldьn səulesj, oinaqan tolqьnda bjrde çoqalьp, bjrde kөrjnjp çarqьldai bastadь.

Onqa taman üsta! Kecjkbei çetemjz, ia!... Js bjttj, tabьs mol! Mjne kөrdjң be? Çalqьz tynde çartь mьңdь qaqtьm?! Bül qalai?

— Çartь mьң deisjң be?—dep senbei Gavrila süradь da, qaita cocьp qalьp, bül ne nərse?—dep aiaqьmen tyrtjp kөrsettj.

— Bül qьmbat nərse. Eger өz baqasьna satsaq, mьң somqa çetedj. Bjraq, men qьmbattatbaimьn. Çarai ma?

Ia....ia! Çauap süraqan kjsjce Gavrila—maqan mjne bьlai!—dep kyrsjnjp derevnəsь, symjreigen yij, kem-ketjk caruasь, kempjr cəcesj, kjm ycjn qьzmet etkenj, münca beinet tartqanь esjne tystj. Tamaca bolar edj au!—dep kyrsjndj.

—Ia! Men oilaimьn, sen çaqaqa cьqьsьmen tura yijңe... Saqan qьzdar qьzьqsьn, qalaqanьңdь al, yijң cjrjgen cьqar, yige azьraq aqca qaldьr.

— Onьң ras... yige çetpeidj. Bjzdjң çerde aqac qьmbat.

— Nesj bar, eskjnj tyzetersjң, atьң bar cьqar, qandai?

— At pa? Bar, bjraq, tьm kərj...caitan.

— Al, çaraidь, çaqsь at, sibi!...Qoi...ər tyrlj qüstar...taqь ne kerek?

— Aitpaңьz! Ətteң qüdai ai, osьlai bai bolsam!

— Çaraidь jnjm! Өmjr çaman bolmas edj. Mende onьң mənjsjn bjlemjn, menjң de yijm bolqan, menjң əkem, bjr qьclaqtьң baiь edj—dedj Celkac.

Celkac aqьrьndap esjp keledj; tolqьn oinap tenseljp erneujne lьqьlьqtap soqьp caiqaqan qaiьqtь, basqan saiьn qatandau caiqai bastadь. Ekj adam oilanьp çan-çaqьna tenseljp keledj. Celkac kөnjlj acьlьp sergjsjn dep Gavrilanьң esjne derevnəsьn saldь. Basьnda senbegen kөnjljmen mürtьnan kyle səilei bastap, bara-bara Gavrilanь auzьna salьp, өzjnjң kөnjlj əlde qacan qaitqan krestiannьң qьzьqtь өmjrjn aita bastaqanda, bjrbjrlep өtken өmjr esjne tysjp, baladan süraudьң ornьna, өzj derevnə çaiьn baiandap kettj.

— Cьraqьm, krestianqa aldьmen kerek nərse, bostandьq! Sen өzjңe-өzjң qoçasьn, yijң bar. Bjr tiьnqa alqьsьz bolsa da

ol senjkj, senjŋ çerjŋ bar; ol alaqandai bolsa da senjkj. Sen өzjŋ çerjnde sūltansьn, әken bar, çūrttьn bərjmen qūrmet kytesjn... Solai maʔ—dep, qьza səilei bastadь—Celkac.

Celkactьŋ səzjne balqьp, kjmmen səilesjp otьrqanьn da umьtьp, beine typkjljktj krestian, bala çasьnan bastap barlьq өmjrjn baiandai bjletūqьn, eçelgj krestian zamanьnьŋ talqьsь aidap cьqarьp, taqsret tartqьzqan adammen səilesjp otьrqandai bolьp Gavrila ьntasьn salьp tьŋdap otьrdь.

— Ai, aqatai, ol ras qoi, ras!—Ai qandai! Mьna, өzjŋe qaracь! Çerden airьlqan soŋ qandai boldьŋ...Çer anaŋ qoi, esten keteme—dedj Gavrila.

Celkac oilanьp qaldь...Çyregj qainap ketkendei boldь. Qacan da bolsa, өzjnjŋ çan kecken ermjn degen təkəppjrljgjnde bittei kemcjljk kərjnse, cьdaqan emes.

— Toqtai...—dep, kyç ete tysjp,—menj cьnьmen aitьp otьr dedjŋ be?...Qaltaŋ keŋ bolsьn!

— Tova, qьzьq adam!...—dep, Gavrila çasьp qaldь. Men senj aittьm baʔ Dəl sen sьqьldь—kөp! Oi, sorlь adamdardьŋ esebj bar maʔ Sandalьp çyrgen...

— Otьr, es eskektj,—dep Celkac, qьsqa būirьq qьldь; әlde qalai alqьmьna tьqьlqan nece aluan acudь toqtattь.

Ekeuj qaitadan orьn almastь. Celkac kibetjn attarda, Gavrilanь salьp çjberjp, suqa qūlatqьsь keljp kettj.

Colaq әngjme yzjldj. Endj, Gavrilanьŋ çьm-çьrt keipjnen Celkacqa derevnәnьŋ isj bjljndj... Өtken kynderj oiьna tysjp qaiьqtьŋ betj būrьlьp kelgenjn bjlmei qaldь. Qaiьq tolqьnmen caiqalьp, tenjzdjŋ jcjne qarai bet aldь. Tolqьn beine qaiьqtьŋ adasqanьn sezgendei, ystj-ystjne kөtermelep, aqьrьn oinap, eskektjŋ alqьmьnan çasьl otьn çarqьldatьp būrqьldadь. Celkactьŋ kөz aldьna alьsta qaloqan çьldar on bjr çasar çalaŋ aiaq bala kynjnen bastap, nece tyrlj suretke tysjrgen tūrmьs oiьna tyse bastadь. Өzjnjŋ bala kynj, kөk kөzj, çarqьraqan ekj betj qьzarьp ylbjregen ças әiel tyrjndegj anasь, çiren saqaldь, tysj suьq ūzьn boiь әkesj, өzjnjŋ kyieu kynj. Qara kөzdj qalьŋdьqь Anpisa; ūzьn cacь, çūmsaq, tolьq qьzьqtь cьraimen soldat bolqandaqь sūlu çjgjt kynj, soldattan qaitqanda derevnәsьndaqь çandardьŋ aldьnan cьqqanь. Әkesjnjŋ, balasь Grigoridjŋ mūrtь cьqьp qairattь, ьŋqaiь sūlu çjgjt bolqanьna kөrcjlerjnjŋ aldьnda maqtanqanь Celkactьŋ esjne tystj, būl oilar өtkendegj tastь tjrjltedj. U jcjp өtkjzgen өmjrge bjr tamcь bal qosadь.

Celkac өsjp-өngen besjgjnjŋ belj boiьna darьqandai bolьp balqьp, anasьnьŋ erkeletken çьlь dauьsь qūlaqьna kelgendei boldь: pjsken krestian qabjlettj әkesjnjŋ ynj esten cьqьp ketken dauьstar, tuqan çerjnjŋ ijsj sezjldj. Çaŋa qana qarь ketken qara çer, çaŋa çьrtьlqan aŋьz, çaŋa qana çasьl çjbektei çelkjldep çerdj çasьrqan kөk naiza... sol өmjrden dəurendegen çandardьŋ qanь, өz tamьrьnda aqьp tūr.

— Ai! Qaida ketjp barasьn!—dedj Gavrila.

Celkac selt ettj de, qarcьqa kөzjn, ainalasьna saldь.

— Qara, qaida ketken!... Çaqsьlap es... qazjr baramьz... dedj.

Oiqa kettjŋ be?—dep kyljmsjrep sūradь Gavrila. Carcadьm tolqьn caiqaidь... Caiqaitūqьnь ras, mūnьmen ūstalьp qalmaimьz baʔ—dep Gavrila kibtj aiaqьmen tyrttj.

— Çoq... alaŋ bolma... qazjr beremjn de, aqca alamьn... Ie, bes çyz beʔ

— Kem bolmas.

— Mьnau kөp būl!... Men baqьrqa tysse... çьrlar edjm...

— Krestianca maʔ

— Basqanьŋ keregj çoq.

Gavrila qialdьŋ qanatьna mjndj. Celkac yndemeidj. Mūrtь tenjzdjŋ buьmen dьmqьldanьp oŋ çaqьna çalbьrap, kөzjnjŋ otь çoqaldь. Qarcьqa sьqьldь tyrj būlttai tūtasqan oimen tomsarьp ketjptj. Kjr kөilekten kөrjngen tysj de çuasьqan.

— Men әbden carcap toŋdьm—dedj Gavrila.

— Qazjr çetemjz, әne baratūqьn çerjmjz.

Celkac qaiьqtь būrьp alьp, qaraiьp suqa kjrjp tūrqan nәrsege qarai bettj tyzedj.

Aspandь qaitadan qalьŋ būlt basьp, ūsaq çьlь çaŋbьr tolqьnda bьtьrlap çaua bastadь.

— Toqtai Aqьrьn!—dep būirьq etti Celkac.

Qaiьqtьŋ tūmsьqь çyk kemesjne tьq ettj.

— Cajtandar ūiqtap qolqan baʔ—dep Celkac qьrçьndap, kemenjŋ qabarqasьnda salbьraqan çjpten ūstap өrmeledj, satьnь ber!... Çaŋbьr çauьp kettj!... Ei, sorqьctar!... Ei!...—dedj Celkac.

— Mьnau Celkac paʔ—degen mьŋqьldap, erkelep səilegen dьbьs estjldj.

— Al, tasta satьnь.

Kəlimera! Celkac!

— Tasta satьnь! Ьstaqan albastь—dep kyçjldedj Celkac.

— Oi, bygjn aculanьp kelgen... Elevo.

— Cьq, Gavrila—dedj Celkac.

Bjr minutta olar kemege mjndj. Onda yc kjsj, tysj suьq, saqaldь adamdar; bjr auan tjlmen çьlmandap, sьbьrlap səilesjp, kemenjŋ kemerjnen Celkactьŋ qaiьqьna ynjldj. Bjreu çeŋsjz qara capanqa oranqan, yndemei, Celkactьŋ qolьn qьsьp amandasqan soŋ—çyk tasitьn kemenjŋ cūqьrьnda qorьldap berdj. Celkac qasьnda otьrьp bjreudjŋ etjgjn kijp aiaqьna өlcep bjr çaqьna qarap aculь, qaiqьlь oiqa tysjp ьsqьrьp, sonan soŋ o da Gavrilamen qatar çatьp sozьlьp qolьn basьnьŋ astьna salьp kөzjn kemenjŋ ystjne qadap, bjr oiqa kөsjljp, mūrtьn ciratьp çattь.

Keme oinaqan tolqьnda aqьrьn teŋseljp, kei çerde aqactьŋ sьqьrlaqan aianьctь dauьsь, çaŋbьr ystjne çūmsaq sьtьrlaqan tolqьnnьŋ kamerjne lьq etjp soqqanь, sol dьbьstьŋ bərj sondai mūndь, өlgelj çatqan balasьn terbetjp otьrqan anasьnьŋ çьlap aitqan zarь sьqьldь.

Celkac ьsqьrьp, basьn kөterjp çan-çaqьna qarap bjrdenenj sьbьrlap; qaita çattь. Aiaqьn aiqastьrьp salqanda ylken qaicьqa ūqsadь.

III

Celkac aldьmen oianьp, cocьnqan kjsjdei çan-çaqьna qarap, tьnьctьqta əlj ūiqtap çatqan Gavrilaqa qaradь. Qorьldap çatьp, tys kөrjp totьqqan betjmen çьmьidь. Celkac çjp basqьctь өrmelep yske cьqtь. Cūqьrdьn bjr kjckene tesjgjnen qorqasьndai aspan kөrjnedj. Acьq, yitse de kөnilsjz, kyzdjn sūr auasь.

Celkac ekj saqat camasьnda qaitьp keldj. Betj qьzarqan, mūrtьn qattь ciratьp betjne qaibrqan; ernjnde raqьmdь raqat kylkj elestep tūr. Aiaqьnda ūzьn qonьctь etjk, pecment, calbar; beine anсьdai kijngen; yitse de çana өzjne dəl ūzьn kijm onь tolьqtau kөrsetjp, cocaq syiəkterjn çasьrьp erdjn tyrjne tysjrjptj.

— Ei būzau, tūr!—dep Gavrilanь aiaqьmen tyrttj.

Ol atьp tūrьp ūiqьlь kөzjmen tanьmai qalьp, cocьnьp būldьraqan kөzjn uqalap tūrqanda Celkac kyljp çjberdj.

— Iapьrai, sen qalai!...—dep Gavrila da çьmidь.

— Bjzge būl onai, sen yrkeksjn! Ai! Ai! Nece ret bygjn tyndе өljmcj boldьn au?! Aitcь?!

— Ei, endj, өzjn oilacь; menjn өmjrjmde alqacqь kөrgenjm osь. Men bar imanьmdь, arьmdь өmjr boiь өcjre çazdadьm!

— Al, endj, taqь barar ma edjn?!

— Taqь!... saqan... ne deijn! Qandai dynie ycjn baram.

— Egөr taqь ekj tarqьl bolsa?

— Ekj çyz som ba? Onda... çaraidь...

— Toqta! Al, qalai arьndь çoiasьn?

Ia əlde qūrtpassьn! Gavrila kyljmsjrep çjberjp—qūrtpaimьsьn, өmjr boiь adam etemjsjn!—dedj.

Celkac raqattanьp tūrьp saqьldap kyldj.

— Al, çaraidь! Taqь da qalçьndasarmьz, çaqaqa baralьq... Bol çaraidь, menjn men bar. Men daiьn.

Olar qaitadan qaibqqa otьrdь. Celkac qūirьqta, Gavrila eskekte, ysterjndegj sūr aspan da sozьlqan bjr qalьptь. Būlt ьlailau, çasьl tenjz aiaqpen oinap əzjrce ūsaq subldaqan tolqьnmen selkjldep accь tūzdьqьn kemenjn kemerjne çarqьldatьp soqьp, byrkjp keledj. Qaibqtьn aldьnqь çaqьnda sarqaibp sozьlqan qūmdь çaqa. Qūirьq çaqьnda: kөz çetkjsjz oinaqtap çatqan kөk tenjz; bjrjn-bjrj quьp oinaqan top-top tolqьndar. Ara-tūra appaq, kөrkem kөbjkter; albsta tenjzdjn kөk tөsjnde tanьrqaqan adamdai bastarьn caiqap tūrqan kemeler. Sol çaqta, albs toqaidai samsьqan kemelerdjn mactalarь, qalanьn aq yilerj, sol çaqtan kөldenen gyrjldep qūiqan өzen, tolqьnqa qosьlьp bjr aluan kyi cьqaradь. Bjrjnen bjrj albstaqan nərsenj çūqa tūmannьn kyi renjktj tozanь kөkcjl tartqьzadь.

— E, kecke çaqsь oiьn saladь ekensjn—dep Celkac tenjzge qarap basьn izedj.

— Daul bola ma?—dep Gavrila sūradь. Tolqьnnьn tekpjsj eskekke kyctj tiedj dedj. Çeldjn cacьratqan submen basьnan aiaqьna ceijn su bolqan.

— Ia...—dep, Celkac maqūldadь.

Gavrilanь sьnap betjne qaradь.

— Ol saqan qanca beredj—dep Celkactьn sөzjnjn aiaqtaqanьn abailap sūradь.

— Mjne!—dep bjr nərsenj qaltasьnan suьrьp, Gavrilaqa kөrsettj.

Tarqьl qaqazdarqa Gavrilanьn kөzj tysjp edj, būlar kempjr qosaq tystj kөrjnjp kettj.

— Ai, sen! Men beker aitadь dep oilap edjm! Qanca anau? Bes çyz qьrьq,—çarai ma?

— Çaraidь!—dep Gavrila çūtьp çjbergendei kөzben qaita qaltasьna saloanca cьqarьp saldь. Ai, ai! Qandai mūnca aqca,—dep çasьp çer bolьp kyrsjndj.

— Çjgjtjm, ekeumjz gulait etemjz!—dep quanьcpen aiqailap çjberdj. Celkac—ei,—dedj...—Menj bөljp tastaidь eken dep oilama! Cьraqьm, qьrqtь beremjn. Çarai ma? Rizasьn ba? Tjlesen qazjr bereijn!?

— Meiljn, өzjne batpasa... Nesj bar men alamьn. Gavrila asьqьp djrjldep kettj. Bjr өtkjr nərse onьn çyregjn suьrьp baradь.

— Ax! Ai, sen caitannьn quьrcaqь! Alamьn!

— Jnjm, tjleujndj bersjn! Men alqanьndь qattь tjleimjn! Men mūncalьq aqcanь qaida tьqarьmdь bjlmeimjn! Qorьqpai! al, al, mjne!

Celkac bjrnece qьzьl qaqazdь Gavrilaqa ūsьndь. Ol qaltьraqan qolьmen lьp etjp alьp, eskektj tastai berjp, qūrçьndap qoinьna tьqьp çatьp, kөzjn sьqьraitьp ьsьldap demj beine ьstьq nərse ūrttaqandai boldь. Celkac mazaqtap kyljp qarap tūr, Gavrila eskektj alьp,bjreu kөrjp qaldь degendei asьqьp-sasьp esjp, tөmen qarap keledj. Onьn qūlaqь da, djrjldep kettj.

— Ai, dьm çalmauьz ekensjn! Çaramaidь... Soncalьq nemene! Krestian...—dedj, Celkac oilanьp.

— Ia, aqcamen ne jsteuge boladь!—dep Gavrila daurьqьp kyljp çjberjp, derevnəsьnda aqcamen jsteitūqьndarь—adamnьn qandai qūrmet alьp, qьzьq kөretūqьnьn asьqьp ystj-ystjne tөpelep, bjr tyrlj quanьp ketkendei bolьp sөiledj.

Celkac ьqьlasьn salьp, oilanqan kjsjce kөzjn qadap tьqdap, arat-ūra kyljmsjrep qoiьp otьrdь.

— Keldjk—dep, Celkac sөzdj yzdj. Qaibq, tolqьnmen aqьp keljp, qūmqa qadaldь.

— Al, jnjm, endj js bjttj. Qaibqtь albsьraq syirep tastau kerek, sa alьp ketpesjn! Endj ekeumjz qoc aitьsarmьz!... Qala osь çerden segjz caqьrьm, sen taqь da qalaqa qaitasьn ba?

Celkactьn tyrj çümsaq, kyljmsjrep, qulanьp türqan kjsjce qolьn qaltasьna süqьp, qaqazdь sьldьratt.

— Çoq... men... barmaimьn... men—dep, Gavrila entjgjp, alqьmьna tьqьp, aitaiьn degen jcjndegj qap-qaranqь sözderi bjrjnjn ystjne bjrj sьqьlьp kettj.

Celkac betjne qarap üqa almadь.

— Senj ne kyidjrjp baradь?—dep süradь.

— Ənceijn—dedj Gavrila. Bjraq, Gavrilanьn betj bjr ese qьpqьzьl, bjr ese qüp-qu bolьp ketjp qьvьçьqtap tür. Celkacqa ümtьlqьsь keledj, orьndaiьn dese, qiьn.

Mьna çastьn müncalьq qьnçьlqanьna Celkac cьdai almai ne der eken dep kytjp türdь.

Gavrila bjr tyrlj tamaca kylkj men kylmek bolьp edj, çьlaqanqa üqsap kettj. Basьn salьratьp çjberdj. Celkac Gavrilanьn pjcjnj qandai ekenjn kөre almai çalqьz aq, bjr quarьp, bjr qьzarqan qülaqьn qana kөrjp türdь.

— Tu, caitan!—dep qolьn bjr aq sjltep—boldьn ba? Dəl qьz siaqtь qьlmiьp qaldьn!... Əlde airьlqьn kelmei me?—Ei, bьlçьr, ait endj, əitpese endj men ketemjn.

— Ketesjn be?—degen, accь dauьsь cьqьp kettj.

Qümdь çaqa, elsjz dala onьn dausьnan djr ete tystj. Caiqalqan tenjzdjn ьlai tolqьnь sasqalaqtap bьldьrlap, Celkac ta selk ettj. Gavrila Celkactьn aiaqьna çьqьlьp, ekj qolьmen qücaqtap tartqanda: üzьn qolьndaqь tyiulj çüdьrьqь bülqaqtap, Celkac qümqa sьlq etjp otьrьp qaldь. Üialьp qьp-qьzьl bolьp türqan Gavrilanь üruqa mürca kelmei qaldь.

— Qalqam, ber maqan ana aqcandь! Qüdai ycjn bercj! Oi, saqan ne kerek! Bjr aq tyn qoi... bjr aq tyn! A, maqan bjr aq tyn emes, maqan çьldar kerek! Ber... men, sen ycjn qana düqa qьlaiьn! Yc cerkeude... senjn çanьndь qorqauqa!. Sen, sen onь; çelge cacasьn!... A, men çerge kөmer em... ai ber maqan onь; saqan onьn çazьqь ne, əlde saqan qьmbat pa? Bjr aq tyn baiьisьn! Çaqsьlьq qьl! Sen өcken adam... sende tjleu çoq... men bolsam... ai, ber maqan!

Celkac cosьp, tanьrqap aculь kөzjn balaqa caqcitьp qadap, qüirьqь qümqa batьp, ekj qolьmen balaqa syienjp tjzesjnjn astьna basьn tьqьp mьnqьldap çalьnьp sürap çatqan çjgjttj esjtjp bolьp, balanь qaqьp çjberjp atьp türьp, qoinьnan tarqьl qaqazdardь suьrьp Gavrilaqa laqtьrьp çjberdj de:

— Mə! Çe...—dep, ərj aiap, ərj müncalьq aqcaqa coqьnqan qьlьqьna ьza bolьp, djrjldep, aqьrьp, aqcanь laqtьra alqan өzjnjn erljgjne syisjndj.

— Men өzjmde aqcanь mol bermek edjm. Kece çaiьndь aitqanda derevnə esjme tysjp, aiap edjm. Oilap em: çol bolsa çasqa kөmek kөrsetermjn dep. Qacan sürar eken dep kytsem yndemeisjn! Ai, sen... ei, ez! Qacan!... Aqmaq, çalmauьz caitan! Ne qьlьp otьrqanьn da bjlmeidj. Bes tiьnqa өzjndj satasьn au!..

Əkecjm!... Qüdai saqan çamandьq bermesjn!.. Qaracь endj

mende, qandai! Mьn!...—Men endj... mende qandai? Mьn!... men endj... bai!—dep tüla boiь qalcьldap Gavrila mьnqьldap, qürçьn-qürçьn etjp qoinьna tьqqьctap çatьr.—Au səulem!... Өmjr boiь ümьtpaspьn! Ec qacan! Qatьnьma, balama düqa qьlьndar dep tapsьrarmьn!

Celkac, onьn quanьcpen çalpьldap səilegenjn tьndap, quanqannan sasqalaqtap qisalandap ketken bet-auzьna qarap, oilaidь:—men bar dynieden, tuqan-tuьsqannan airьlqan, sandalqan ürь bolsam da, mьna sьqьldь esj cьqqan qaiьrcь, çalmauьz bolmaspьn; müncalьq qüldьqqa barmaspьn—dep өzjnjn erljgjn, narlьqьn dəleldep raqattanqan oimen elsjz çaqada, Gavrilanьn qasьnda toqtadь.

— Sen menj çetkjzdjn—dep, aiqailap çjberdj, Gavrila Celkactьn qolьn üstap өz betjn tyrttj.

Celkac, yndemei qasqьrca tjsjn ьrçitьp tür. Gavrila barь men aqьrьp:—Menjn oiьma kelgendj qara! Bjz osь çerge kelemjz... Men aqca... kөrgende... oiladьm... senj... eskekpen... bjr aq salьp!... Aqcanь alьp... senj tenjzge... saqan kjmj? Bjreu, qьlqan cьqar? Tauьp alar; münь kjm өltjrdj dep sürastьrar! El kynrenetüqьn kjsj sen emes, senjn keregjn çoq adam! Senj kjm jzdeidj—degende.

— Əkel, aqcamdь!—dep Celkac Gavrilanьn alqьmьnan cap etjp ala tystj.

Gavrila, bjr-ekj çülqьnqanda, ekjncj qolь Gavrilanьn moinьna oralьp, Gavrilanьn kөilegj çьrtьla, ekj kөzj adьraiьp, qolaiaqь kөkke qarai tьrbьndap calqasьnan qüladь. Celkac qan jcer sür siqьmen tjsj arsьiьp accь kylkjmen kyljp, üzьn mürtь mьsьqtьn mürtьndai çьvьrlap tür. Өmjr boiьnda mündai çyregj çanьp aculanqan emes.

— Qalai, baqьttь boldьn ba?—dep kyljp türьp Gavriladan süradь da, sьrt berjp qalaqa taman çyre berdj.

Bjraq, aiaqьn ekj basqanca Gavrila mьsьqca kyçjreijp bjr berjp qalьp:

— Ber! ...—dedj.

Celkac: ah,—dep, cap berjp, qolьmem çelkesjn basьp bjr-ekj türьp-qülap, cüqьl çygjrjp keljp olai-bьlai basьn kөtermek bolьp qozqap qarap edj, Gavrila tümannьn ar çaqьnda qapqara bülьt basqan çaqqa qarai qacьp berdj. Tolqьn çaqadaqь qümqa ümtьlьp, cuьldap çatьr. Kөbjk qainap, su tozandanьp kөkke kөterjljp çatьr?

Çanbьr basьnda tamcьlai bastap edj, tez ülqaiьp aspannan sьm tartqandai sozьlьp tьqьz qüiьp berdj, sudan tartqan çjp cьmьldьq bolьp, dalanь, tenjzdj kөzden tasaladь. Gavrila ücьp Celkacqa çetjp aldьna çьqьlьp, aimaqtalьp çyrgende qolь qьpqьzьl çьlpьldaqqa tijp ketkende... djr ete tysjp, esj alandap sandalaqtap, süp-sür bolьp cegjndj.

—Ai, kel,—dep, əlgj cudьn jcjnde Celkactьn qülaqьna sьbьrladь.

ystjnde ərj erkjn, ərj batьl samoqap ūca aladь. Bərj tynek qaranoqь, būlttar tөmen susьp tenjzge qonaqtaidь, ən saladь, çoqarьdaqь çarqьldaqan çalьndь naizaqaiqa qarai tolqьndar capcidь.

Naizaqai catьrlaidь. Dauьlmen arpalьsьp acu kөbjgjne bulьqqan tolqьndar culaidь. Əne, dauьl, tolqьndar toвьn baluan qūcaqьna qьsьp alьp aibarlь acumen qūcaqtap çartasqa laqtьradь, tau tūlqalь asqar tolqьndardь canдai cacьp, tozanдai tozdьradь.

Dauьlpaz dauьsь sanqьldap qanat qaqadь, naizaqaidai çarqьldaidь, oqtai zьmьrap būltqa enedj; qanatьmen tolqьndardьn kөbjgjn kөkke ūcьradь.

Əne, ol demonca zьmьraidь. Aibьndь dauьldьn өr keukeqara demonь ərj kyledj, ərj kynrenedj... Ol būlttardь kelemeçdep kyledj, ol cattьqtan kynjrenedj.

Sergek demon naizaqaica aculanadь. Ol carcaqandьqtь kөpten sezedj, ol būlttьn kyn kөzjn çasьra amaitьnьna senedj, Çoq, kyndj būlt byrkei almaq emes!

Dauьl ūlidь... Kyn kyrkjreidj... naizaqai catьrlaidь.

Typsjz tenjzdjn ystjnde cūbatьlqan būlttar kөk çalьnca kөlkidj. Tenjz çaidьn oqьn qaqьp alьp өzjnjn tau tolqьndь qūcaqьnda tūncьqtьrьp, sөndjredj. Naizaqaidьn çalьndь səulesj oq çьlandardai cibrcьq atьp tenjzge ūradь.

— Dauьl! Çaqьn arada dauьl soqadь!

Būl batьl dauьlpaz çarqьldaqan çai oqьnьn arasьnda, doldanqan aculь tenjzdjn ystjnde өrcelene qanat qaqadь. Maidandь çenjstjn paiqambarь sanqьldap çar saladь.

— Dauьl ydei soqsьn!

1901-çь

ÇAMBЬL ÇABAIŪLЬ

(1846 çьlь tuqan)

Çambьl qazaqtьn qos ordendь qalq aqьnь. Ol bjr qasьrqa çaqьn өmjrjnjn kөpcjljgjn revolutsiaqa deijngj qazaq aulьnda, qalьn būqaranьn bei ortasьnda өtkjzgen.

Çambьl 1846-çьlь būrьnqь Çetj-su, osь kyngi Alma-Ata oblьsь, Qastek audanьnda tuadь. Өz ata-tegj kedei carua boladь. Çambьldьn Sovet өkjmetjne deijn өmjrj çoqcьlьq, mūqtaçdьqpen өtedj. Çarьp kijm kijp, toibьnьp as jcken kezderj bolmaidь. Syitjp, ol kezde onьn kyngjrt qaiqьlь өmjrj өte beredj.

Çambьldьn ottai laulaqan ças talantь auьr өmjr, azap tūrmьspen alьsumen bekjp, өsjp cьnьqadь.

Çambьl qazaq qalqьnьn basьnan kecjrgen tarixi kezenderjnjn bərjne de yn qosadь, qalqьn çauьna qarqьs, dosьna alqьs aitьp, qalq çyregjn qozqai, terbei çьrlaidь.

Osьnau qan bilegen zaman, onan soнqь patca bilegen zaman, ol zamandardьn çeksūrьn, cjrjk saltь, kjsj kycjn qanau, kjsj malьn tonau zanь, adamdь adam açdahadai arвap, çegjdei çep bara çatqan eskj zamannьn nece tyrlj soraqьlьqьn ceneidj, dastan etedj; baiqa qocemet, вige bas imei qalq syigen ədjldjktj çьrlaidь. Kecegj 1916-çьldь da Çambьl çalьndь çьr etedj. Qazaq bailarь, bolьstarьmen orьs bailarь, patcanьn tjlegj bjr ekenjn, qazaq enвekcjlerjne tьrnaqtai çanь acьmaitьnьn aitьp çьrlaidь.

1917-çьlь revolutsianь, nūrlь zamandь çalьndь çьrmen qūttьqtap qarsь aladь. Revolutsianь, onan soнqь jstelgen nece tyrlj igjljktj jsterdjn bərjne de daubs qosьp otьradь. Bjraq, osь siaqtь qьmbattь өlen-çьrlardьn bjr qatarь kezjnde çazьlьp, qaqaz betjne tyspei ūmьtьlьp ketedj. Çūrt çattap alqanь qalq auzьnda qalq çьrь bolьp taralьp kete beredj. Qazjr Qazaqьstan kөrkem ədeвiet вaspasьnda Çambьldьn өz auzьnan çazьlьp alьnqan (būrьnqь, soнqь) өlenderj on mьn çoldai bar.

Keijngj çьldarda kөrkem өnerjmjz, kөrkem ədeвietjmjz mьqtap өstj. Qalq arasьnan cьqqan nece tyrlj aqьn, talanttar kөrkem ədeвietjmjzdjn mazmūnьn baiьtьp, keneitjp, ərjsjn ūlqai-

tьp, ədebietcjlerjmjzdjn qatarьn tolьqtьrdь Sol qalq aqьnьnьn eren çyirjgj, ūlь Stalinge arnap çazqan ələnjmen Bykjl soiuzqa jlj qos ordendь aqьn Çambьl danьcpan Stalinnjn nūrlь zamanьnda qaita çasarьp otьr. „Otaqasь çasьnьz qancada“ degende,—„Qūnannan endj qana dənen cьqtьm“ deidj.

Çambьl—„Səlem“, „Laxutiqa“, „Dostьq çьrь“, „Stalindjk Konstitutsia“, „Kalininge“, „Vorocilovqa“ arnap kəp ələnder çazdь. Çambьldьn ələnderj ərj qalqqa tysjnjktj, ərj bernelj, sūlu, terең keledj. Çambьldьn ələnj—baqьttь qalq əmjrjnjn quanьctь gyl marçanь siaqtь; səzj oramdь, pjkjrj salmaqtь, tjlj bai, taza, ətkjr keledj; terең, internatsionaldьq mazmūnqa qūrьladь.

Sotsialistjk Oktəbr Revolutsiasьnan būrьn qalq aqьndarьn elegen, onьn qadьrьn bjlgen çan bolmadь. Çambьldai qalqtan cьqqan, asьl səz çanьrьna bai aqьndardьn osь kyngjdei ərlep, ərkendegenjn eskj tarix bjlmedj. Būrьn qalq aqьndarьna çaqdai tuuь bьlai tūrsьn, olardь tūncьqtьrьp, bulьqtьrьp, auьzqa ūrьp kelgen edj. Būqan Oktəbrge ceijngj aqьn Çambьldьn əmjrj çana enbekterj dəlel bola aladь.

Aqьn Çambьl əzjnjn əmjrj turalь əngjmesjnde:

„... Men əzjmnjn arьq məstegjme mjnjp, auldan-auldь aralap, eldjn qaiqь-zarьn çьrladьm, sonьmen kyn kərdjm...“ dei keljp, tūrmьsьnьn būrьn auьr bolqanьn suretteidj. „55 ke kelgende qalьm nacarladь, qartaibp, tūrmьsьm auьrlap, qart byrkjt tərjzdendjm. Beljm bykjreidj, kəzjm qarauьttь, dauьsьm ərең cьqatьn bolьp aldь. Dombьranьn ornьna qolьma taiaq ūstadьm. Dalanьn ornьna təsek tartьp çatьp aldьm. Çaqsь çьr tolqauqa camam kelmei, cьraqtai bolьp səne bastadьm...“ dep albastь basqan patcalьq zamannьn auьr çaqdaiьndaqь əzjnjn qor bolьp ezjlgenjn aitadь.

Çambьl Oktəbrden soң qalai çadьraqanьn, əskenjn, bykjl qalqqa, əzjne kjmnjn kyc bergenjn baiandaidь. „... Çetpjs çasqa kelgenjmde çaңa əmjrdjn baqьttь taңьn kərdjm. Çer çyzjnde barlьq zat ycjn cьndьq ornadь. Batьr Leninnjn atьn estjdjm... Çetpjs bes çasqa kelgende boiьma çaңa kyc bjttj. Təsekten bas kəterdjm. Taiaqtь tastap qolьma dombьra aldьm. Kəzjmnjn aldь çadьradь. Dausьm ərledj, kyc qainadь. Çastьqtьn qaita ainalьp kelgenjn sezjp, çьr tolqadьm... Menj būl baqьttь kyige tysjrgen, kycjmdj arttьrqan barlьq ezjlgen adamzattьn kəsemj—Stalin...“ deidj.

Būrьn qalqtьn asьl qazna oi marçandarь qьsьmcьlьqta bulьqьp, zar ilep kelse, būl kynde kəzj cьqqan būlaqtai esjljp, suьrьlьp alqa çənelujne, cьndьqtьn tiegj aqьtьluьna Ūlь Sotsialistjk Oktəbr Revolutsiasь sebep boldь, çol actь.

Kəsemjmjz Stalinnjn Lenindjk Ūlt saisatьn būlçьtpai çyzege asьruьnьn arqasьnda, qart Çambьl çasarьp, kyrmelgen tjlj cecjljp, səz aqьnь ūcan-tenjz bolьp, tasьdь da kettj. Mazmūnь sotsialistjk, tyrj ūlttьq qazaq ədebietj aita qalqandai əsjp, çetjldj. Talai ças aqьn, çazucьlarьmьz qalqttьn oiьndaqьsьn

tauьp aitatьn Çambьldai atasьmen bjrlese, keңese otьrьp, qalqtьn asьl qaznasьnan paidalandь, yirendj. Ədebiet tjljmjzdjn qorь—bjr çaqьnan qalq auьz ədebietjn dūrьs paidalanu çolьmen əsse, ekjncj çaqьnan internatsionaldьq məndj səzderdjn kəbeiujmen meiljnce kyceijp keledj.

Ordendь Çambьl aqьnьmьz osь ekj qordь bailastьrьp, mazmūnь sotsialistjk, tyrj ūlttьq ūlt mədenietjmjzdjn bjr salasь—ədebietjmjzdjn damuьna jrj kəmekcj boldь. Poeziamьzdьn asqan məster ūstasь bola aldь.

Sovettjk qazaq ədebietjn çasauda Sovet Soiuzьndaqь eldermen qol ūstasьp, internatsionaldьq mativte çьrlauda qos ordendь aqьn Çambьl aldьnqь qatardan orьn aldь.

Aqьn, çazucьlьq əmjrjnen çalqьz bygjngj baqьttь əmjrjmjzdj qana emes, būrьnqь kər əmjrdjn talai sūmdьq kezenderjn kəruge boladь. Ətken çirenjctj qaranqь əmjrge qarqьs aitьp, bygjngj, əmjr cьndьqьn suretteumen keledj. Çambьl aqьnnьn ələnj əte ətkjr, obrazdь keledj. „Qalqtьn səlemj“ degen ələnjnde, būrьnqь qьsьmcьlьqtaqь çūt zamandь bьlai dep suretteidj:

—„Kəz çjbersek alьsqa,
Kəptj kərdjm degenjm—
Kəp zarьqqan el eken.
Ceksjz dala degenjm—
Ūltaraqtai çer eken.
Erlerdj kərdjm degenjm—
Er emes eken, kem eken.
Qandardь kərdjm degenjm—
Qalqqa qonqan cer eken.
Taudь kərdjm, degenjm—
Tau emes eken, dəң eken.
Əzen kərdjm, degenjm—
Kəz çasьnьn selj eken...“

— dei keljp bygjngjnj:

—„Va, kemdjktjn kesjp būqauьn
Endj azattьn qūsь bop.
Qalqьm kjrdj bereken..“

—dep aiaqtaidь.

Osь ələndj baiqap qaraqan adamqa, ec bjr artьq səz çoq ekendjgj, ər səzj əte tьqьz, kəp ūqьmdь bjldjrjp tūrqandьqь anьq baiqaladь. Çambьldьn būrьnqь əmjr suretjnjn, cьndьqьn aitьp tartqan ələnj çalqьz būl emes. Əlde nece ələnjnde aitadь. Bjraq, ol ələnderjnde qaitalaqtap çasьmaidь: manьzь obrazь tyrlenjp bjrjnen-bjrj asьp-tysjp otьradь.

„Tuqan eljm“ degen ələnjnde aqьn Çambьl:

—„Qazaq qazaq bolqaiь,
Kərdjn qoi talai qandardь.

Өtkjzdjk qoi bjz bastan,
Azaptь aubr zaŋdardь.
Qoqan bilep bjr kezde,
Өrjstegen maldь aldь.
Qūspegj qan qūtьrьp,
Boi çetken ças qьzdь aldь.
Qьzdь almadь, çandь aldь...“

—dei keljp, Abьlaiqa tysedj:

— „Abьlaidьŋ tūsьnda,
Qandai qьp eldj sūraqan?
Eregjsken kjsjnj,
Qьl cьlbьrdai būraqan.
Adamdь Abьlai tūsьnda
Ūltaraqpen teŋ kөrgen.
Çesjr alsa kyŋ bolqan,
Kyŋ bicara çьlaqan.
Çaulasqan çerden qūl alqan.
Qūl sorlь da aŋraqan,
Qosьlьp kynge çьlaqan...“—

dei keljp, cьndьq qorьtuьn bьlaica dep toitaradь:

—„Toqsanqa kelgen çasьmda,
Sol bjr өtken zamannьŋ
Bolsьn maqan nesj sən?“.

Aqьn Çambьl bygjngj өmjrjmjzdegj sotsialistjk qūrьlьsьmьzdьŋ caruacьlьq, mədeniet maidanьndaqь tabьstarьn kyctj, kөrkem sөzderjmen kөzge elestetjp, cьndьqtьŋ anьq səulesjn qolqa ūstata bjldj. Būrьnqь ezjlgen elderdjŋ teŋdjk alьp, onьŋ jcjnde qazaq qalqьnьŋ erkjn mədeniettj, tūrmьsь gyldengen, qatardaqь el bolqanьn aitьp, mūndai qalge çetkjzgen kommunis partiasь, sovet ykjmetj, kөsemjmjz Stalin ekendjgjn kөrsetumen keledj.

Būrьnqь meŋreu, cөl dalalь qazaq eljnjŋ, qazjr asqaqtap өsjp industrialь-agrarlь el bolqanьn, mūndai tabьstan-tabьsqa çetkjzgen kөsemjmjzdj, onьŋ çaqьn serjkterjn cьn çyregjmen syijp, qalqtьŋ oiьndaqьssьn tauьp aitumen keledj. Aqьn Çambьldьŋ өleŋderjnen sotsialistjk Oktəbr Revolutsiasьnan bergj өsu өmjrjmjzdjŋ bjr salasь qana emes, ər salasьnьŋ tarau obrazdarьn kөruge boladь.

„Siezge“ degen өleŋjnde aqьn Çambьl:

„...Zamanьm mьnau qūlpьrqan,
Būrьn tyste kөrmegen.
Aq ibq, mūz balaqtai
Qьrannan kөzdj çjbersem
Kөremjn eldj kөlbegen.

Çapalaq ūcpas çapandь
Bai cecekke combilьp,
Çailau etken zamanьm.
Susьz cөldj qūlpьrtьp,
Būlaq etken zamanьm.
Qambs penen quraidь
Qoldan qaita tuqьzьp,
Qөrek etken zamanьm.
Aibl kesken bauьrьn,
Arqanьŋ topcь çauьrьn,
Maiqa bөlep sauьrьn
Pьraq etken zamanьm—
Ac-arьqtь teŋgerjp,
Qausaqan elge əl berjp,
Kem-tarьna dən berjp,
Çūmaq etken zamanьm...“—

dep, өte kyctj, austьruь beinemen bygjngj өmjrjmjzdjŋ baqьtь tabьstarьn çьrlaidь.

Osьndai baqьtqa çol acqan dana Leninge de, Leninnjŋ çolьn—өsietjn būlçьtpai js çyzjne asьrucь kөsemjmjz Stalinge de aqьn Çambьl qalq atьnan alqьs aitadь.

Qandai өleŋj bolsa da būl ekj danьcpandь aitpai, ataмai kete almaidь.

„Lenin Movzoleijnde“ degen өleŋjnde:

—„Kynsjzderge kyn bolqan,
Çer çyzjne nūr bolqan,
Aqьldьŋ kenj danьcpan.
Ezjlgenge qol bergen,
Kem-tarlarqa çol bergen,
Zamannьŋ erj arьstan...
—„... Çer çyzjnjŋ kjndjgj,—
Movzoleidjŋ tūsьnda.
Çer çyzjnjŋ cьraqь,
Kremlde, qasьnda,
„Tauap“ etjp өzjne,
Ketuge kelgen kөp qalq.
Kөrjsedj osьnda...“—

dep, kөsemjmjz Stalinnjŋ Lenin jsjn būlçьtpai alьp barucь ekendjgjn aiqьn kөrsetedj. Өleŋnjŋ aiaqьnda adamzatqa, ezjlucj tapqa soncalьq erkjndjk alьp bergen danьcpan Lenin qabьrьna bas ijp, Çambьl sөzjn bьlai dep tьndьradь:

—„Adamzattьŋ asьlь,
Aruaqьŋdь ardaqtap

***

Kəz çjnersem alьsqa:
Kəptj kərdjm degenjm—
Kəp zarьqqan el eken.
Ceksjz dala degenjm—
Ūltaraqtai çer eken.
Erlerdj kərdjm degenjm—
Er emes eken—kem eken.
Qandardь kərdjm degenjm—
Qalqqa qonqan cer eken.
Taudь kərdjm degenjm—
Tau emes eken dəq eken.
Əzen, kəl kərdjm degenjm –
Kəz çasьnьq selj eken.
Ua, kemdjktjq būqauьn,
Endj azattьq qūsь bop,
Qalqьm, kjrdj berekeq!

***

Qaiqьdan qalqьm arьlьp,
Baqьt qūsьn ūstadьm,
Adamzattьq danasь
Lenin menem Stalin.
Qalqtь qalьq kəterjp,
Kenjttj əmjr qьspaqьn.
Qarьq qьldь dəuletke
Alьsta qazaq auьlьn.
Qьrqьz, ozbek qьstaqьn.
Ala tau, Altai çerjne
Qolь tidj ūstanьq,
Sar dalada temjr çol,
Zəuljmdj carladь.
Kymjs qanat qūstarьm.
Qaptaqan mal, en dəulet,
Baqьt əmjr, sən səulet,
Əcekeige bəlendj

Sovettj Qazaqьstanьm.

***

Leninnjq cəkjrtj,
Stalinnjq serjgj—
Molotov, tьqda, tereqjm!
Ūlь kəsem ekeujq
„Qalqtьq essjn dəuletj,
Nьqaisьn kolxoz“ dep edjq.
Alьsta çatqan eljmdjj
Qoltьqtadьq, demedjq,
Sol bascьlьq çemjsj,
Qozьqa toldь kəgenjm,
Tūlpar boldь kəbenjm,
Tyr kjrgjzdj dalama
Ceksjz maqta kəp egjn.
Altьn, kymjs, qoroqasьn,
Mūnai, kəmjr, çez ben mьs.
Çьldan-çьlqa kəbeijp
Kenjtjp keled kəlemjn.
Mūqtaçь çoq eljmnjq
Yijnen tabad keregjn.

***

Qaraqandь, Qarsaqpai,
Embj menen Balqactai
Kennjq əlde neceujn
Taqь tauьp beremjn.
Osьnь saqan altuqa
Baqьttь qalqьm atьnan
Dombьramdь alьp çəneldjm.
Molotov çanьm, qabьl al,
Alьp keldjm alьstan
Baqьttь, qazaq qalqьnьq
Maxabbattь, çalьndь
Bolceviktjk səlemjn.

DOSTЬQ ÇЬRЬ

Çasarqan dombьradan keq dalaqa,
Çalьndь çaqa əleq qanat qaqa,
Auldan-aulqa ətjp zьr qaqqanda,
Çyregj aqьn Çambьl balqьmai ma?
Ətkendj əleqjmde eske alamьn,
Kektenjp ker zamanqa kəz salamьn,
Ol zaman çьldan-çьlqa qьs tynjndei,
Qaiqь qaltьratqan qinap çanьn.

Keq dalam ūmьtar ma ker zamandь,
Cьqьstan batьsqa ergen Cьnqьs qandь,
Qar qannьq qandь balaq qara qolь,
Qiratьp qьrman qьlqan aul-manдь.
Qandь kəz qan nəkerj qalqtь ūrьp,
Qьr ystjn qьrman qьlьp maldь qьrьp,
El qьzьn erjksjzden tartьp alьp,
Qaldьrqan aidalaqa əçue qьlьp.
Keljsjp baurьna alьp bai men bektj,
Dymetjp dūcpandьqtь dalaqa ektj,
Sansьz çьl qazaq, qьrqьz, ozbek qalqьn,
Çau qьlьp çauьz qandar tjrljk ettj.
Ol sūmdar qora-qora maldь aldь,
Çailau, su çalaqac bop malsьz qaldь,
Qalqqa typsjz tereq kərdj qazьp,
Qan, təre, bi, bolьstar jctj qandь.
Eq zūlьm, asa qatal qandь balaq,
Boranь Nikolaidьq qьrdь çalap,
Əlekse əperbaqan qara kycj
Çaqsь ūlьn ər auldьq aldь qamap.
Oktəbr keldj aulqa camьn çaqtь,
Cattьqtь qalьq qalqьm sonda taptь,
Danьcpan Lenin menen Stalin er,
Ornattь ər aulqa qolmen baqtь.
Oktəbr boldь qamal el qorqanь,
Qalqtьn ansap kytken attь tanь,
Dostьqtьq ūlь ordasь ornaqan soq,
Bar eldjq kyctj kyndei çandь camь.
Ərmenin, qazaq, qьrqьz, gruzjn, ozbek,
Manqol men ūiqьr, dūnqan, qalmaq gyldep,
Kyrestj bjr maidanda tendjk ycjn,
Bascь bop orьs qalqь tjlek bjr kep,
Kavkazdan sonau Betpaq dala tartьp,
Qalqtьn qamal berjk dostьqь artьp,
Mənqj çaz, ūlь dostьq ceksjz gyldep,
Altaidьq aiasьndai əstj calqьp.
Syijktj ūlь Otanьm—quanьcьm,
Çainattь mramorlь çarqьn tysjn,
Baqьttь, azat qalq aldь çaiьn,
Otannьq kəzben kərdj alьp kycjn.
Sonda da esjtem men sonь alьstan,
Çau ynjn çūmьscьqa qarsь alьsqan,
Bjraq ta, senemjn men, Ispan qalqь
Çeqedj, çenjledj facis dūcpan.
Qьtaidь dauьldatqan qьtai erj,
Bastaqan kommunisj—kemengerj
Çeqedj, qьzьl çalau çelbjreidj,
Azat bop qanaludan qьtai elj.

6 643.

Qosьlьp toltьradь bjrjn-bjrj.
Madaqtap el aqasьn, çürt damasьn,
Cьrqaqan azat eldjn cьqadь ynj.
Zamanqa atь cьqqan asьl erge,
Teq emes kək çüldьzь, çerdjq gylj,
Kərj aqaq sol kəsemdj çьrlaidь əlj,
Tarixtьq onь çьrlar mьq bülbülь.
Kez keldj oi tiegjn aqьtatьn,
Qolьqa al dombьranь Gasem aqьn,
Ən cьrqap Stalindj çьr qьlaiьq
Alьbьn, asqan dana adamzattьq.
Qlasьrlar bjzdjq kyidj, bjzdjq çьrdь
Mьq qalq bolsьn məngj cьrqatatьn.

DEMIAN BEDNI

Efim Alekseevic, Pridvorov demian Bedni (Demian Bedni laqap atь)—1883-çьlь Ukrainada, carua semiasьnda tuadь. Əuelj derevnə mektebjnde oqidь. Onan keijn feldcerler mektebjn bjtjredj. 1905-çьlь əskerljk mjndetjn ətegen soq, bürьnqь Petrograd (osь kyngj Leningrad) universitetjnjq tarix, tjl-ədebiet bəljmjne tysjp oqidь.

Demian Bedni ədebietke bastauьc mektepte oqьp çyrgen kezjnde aq əuestenedj. Üsaq cьqarmalar da çaza bastaidь, ədebietpen cüqьldanadь. 1905—1909-çьldarь revolutsiacьl ələnder çazadь. Qalqcьl aqьn—Iakupovicpen tanьsьp, „Orьs Bogatstvosь" çurnalьna qatьsadь, cьqarmalarьn bastьradь.

1911-çaldan bastap—Demian bolcevikter gazetj „Zvezda" keijnjrek „Pravda qa" belsene qatьnasadь; saiasi taqьrьpta ələnderj, ətkjr misaldarь basьladь. 1912-çьlь Demian Bedni bolcevik partiasь qatarьna kjredj.

Oktəbr Revolutsiasьnan keijn, əsrese, azamat soqьsь tüsьnda Demian Bednidjq cьqarmalarь keq ərjs aladь; „Çer turalь", „Aldanqan aqaiьndar", „Bas kəce", taqь basqa ələnderj basьladь. Aqьnnьq osь enbekterjn eske alьp, bykjl soiuzdьq Atqaru Komitetj 1923-çьlь Qьzьl tu ordenjn nagratqa beredj.

Soqqь çьldarda kyndeljk saiasi temalarqa arnap ətkjr-ətkjr oqcaular, ələnder çazdь. Olarь: „Olqьlьq", „Peckjden tys", „Caitan arba", t.b.

Sotsialistjk qürьlьstьq maqьzdь taqьrьptarьna arnap çaqsьçaqsь cьqarmalar cьqarqanь ycjn, 1933-çьlь Demian Bednige Lenin ordenь berjldj.

Demian Bednidjq ataqь Sovet Soiuzь qalqtarьna keq çaiьldь, sovet ədebietjn oqucьlarьnьq syijktj aqьndarьnьq bastьlarьnьq bjrj boldь. Onьq cьqarmalarь barьnca sotsialistjk qürьlьstьq kərkem ədebiettjk ətkjr ygjt qüralь bolьp keledj. Oqucьsьn erljkke, kycke, ənerge patriotizmge, baqьttь əmjrdj syiuge caqьrdь. Onьq kjckentai qana üsaq ələnderjnjq əzjnde salmaqtь, maqьzdь uaqiqalar berjldj.

Oqan, osь xrestomatiэda basьlьp otьrqan „Zeinettjn antь“ attь cьqarmasьnьn өzj aq aiqaq.

Qorьta aitqanda, Demian Bedni—revolutsioner patriot aqьn Darьndь, ken qūlactь aqьn. Qialqa bai, өresj ūzaq, ekpjnj kyctj aqьn. Demian Bednidjn cьqarmalarь kөpcjljkke өte tysjnjktj, çatьq, çyrekke çaqьmdь, çailь keljp otьradь. Әrj kөrkem, әrj tysjnjktj, ceвer, вai tjl—Demian Bedni cьqarmalarьnьn cьn qalqtьq qasietjnjn вjrj.

„Zeinettjn antь“ (poema). Būl cьqarma kyn cьqьs әielderjnjn вostandьqьna arnalqan cьqarma. Sovetтykjmetjnjn arqasьnda вostandьq alqan, tenqjkke, вaqьtqa, вjljmge qolь çetken, eskjljktjn cjrjk saltьnan qūtьlqan, azat, cat cьqьs әielderjn kөrsetken poema.

ZEINETTJN ANTЬ

(POEMA)

(Zeinet Xesmatovaqa arnaladь)

I

— „Salàmatsьz вa!“—dedj oqan kjrjp keljp,
Çaqьndai вerdj Mьrza kөrjktenjp,
Būl, Mьrzanьn әielj tьm aq „çaqsь“
Sūlulьqь surettei—kөrkem kөrjk.

Mьrzanьn вūl ycjncj ças toqalь,
Sūnqaq Zeinet sьmвatть, kөz tartadь,
Būxardьn әielderj arasьnda,
Būdan sūlu çoqtьqьn çūrt вaiqadь.

———

Qalьn mal kөp teledj вūqan Mьrza,
Ekj aqasь mal alьp boldь riza.
Qūlьp salьp, tūtqьndap ças sūludьn
Çyregjn Mьrza zūlьm maldь tūzqa.

II

Qaвaqь qatьp, zenqjp esj auьp,
Betjn вyrkep qaranqь perde çauьp,
Qūr sylderj, Zeinettjn, soqpai өttj,
Kөcedegj çastarqa qūrqan sauьq.

„Komsomol“ dep Zeinettj aituqa ūiat,
Çairandasqan çastar çyr kyctj quat.
Qьzьq өmjr, çastьq caq mekteptegj,
Ynderjnde çastardьn cattьq cuaq.

Qaraqat kөz, өrjmder, вaldьrqandar,
Asqaqtaqan ənderj asьp zanqar,
Leninnjn kelвetj men kөrjktengen
Talai kjtap qolьnda talai tomdar.

„Nadьrвai
Bailardan
Kek aldь,
Kynj tudь,
Baqьttь
Kyn tudь“
Dep olar
Ən samqar.

Yijnde ūiqьl-oiau Mьrza marqau
Zeinettj kytjp otьr,—çьlanca arвau.
Syzjltjp Zeinet kөzjn kyrsjndj de,
—„Qarqьs atqan çan!“—dedj ol ynj zarlau.

III

—„Alla ūlьq,
Alla ūlьq
Qūdjrettj“

Mollalar medresesjn kynrenttj.
„Әulieljk“ maqamdarь dūqanьn
Tjtjrenttj, çirenttj tənjrektj.

———

Zeinet qaitьp keldj yijne çygjrjp,
Toqtai qaldь esjkke kep mydjrjp,
Әlde nege oi çjвerip tūrdь ol
Kөleŋkedei erвeŋ qaqьp, вygjljp.

———

— Parandçanь tastap вetten sьpьrьp,
Qaidan keldjn Zeinet mūnca qūtьrьp
Yidj esjz tastap ketjp qara вet,
Qaida вardьn, ait çьldam, ei su çūlьq“.

———

Dep kyieuj Mьrza aculь ьsqьrьp,
Būrqьradь auzьn çapqan aq kөвjk,
Zeinet çauap вerdj oqan kjdjrmei,
— Barqan çerjm—çan çənnətj kynjndei—

———

SYLEIMAN STALSKI

(1869—1938)

Daqьstannьn ordendь qalq aqьnь, atь bykjl Sovetter Soiuzьna məljm Syleiman Stalski būdan 69 çьl būrьn Ontystjk Daqьstanda lezgin ūltьnьn Acaqa stal degen kjckene aulьnda tudь.

Syleiman Stalski Oktəbr Revolutsiasьna ceijn əzjnjn zor talantьn çarьqqa cьqara almaqan qalq aqьndarьnьn bjrj boldь. Oktəbr Revolutsiasь Stalskidjn talantьn ərletjp, onьn ələnderjn sotsialistjk qūrьlьstьn mazmūnьmen baiьtьp, onь çer çyzjljk sotsialistjk poezianьn cьnьna kəterdj.

Syleiman Stalski əmjrdjn būrьn neler auьr qiьncьlьqtarьn basьnan kecjrgen aqьn.

Syleimannьn əkesj kedei edj. Ças nəreste Syleiman çetj çasьna ceijn auru mygedek bjr kərcj əieldjn qolьnda boldь. Yitkenj, əzjnjn tuьsqandarь çan-çaqqa tarap ketken edj. Çetj çasьnan bastap ol əzjnjn əkesjnjn qolьna keldj, bjraq, būl kezde əkesj ekjncj əielge yilenjp, odan balalarь da bolqan edj.

Syleiman əzjnjn yijnde de çetjmdjk kərdj.

Syleiman on bjr çasqa cьqqanda əkesj əldj. Yide tūru qiьnqa ainaldь, ekj çьldan kejin Syleiman yijnen bezjp, tamaq jzdep basqa çaqqa kettj.

En alqac ol Derbente qalasьndaqь bjr dyken ūstaitьn baiqa çaldandь, sodan keijn bjr az uaqьt ətken son vinogradcьlarqa çūmьscь bolьp kjredj.

Derbent—tyrlj qalqtar tūratьn eskj qala. Onda kumьktar, lezginder, tyrjkter, irandar, arməndar, orьstar, gruzinder tūrqan.

Vinogradcьlarda tərt çьldai çūmьs istese de Syleiman tyk tabьs taba almaidь. Sodan keijn oqan əzjnjn çerles adamdarь aqьl aitadь, Azerbaiçan çaqqa barьp kəsjp jzdeudj qolaili dep tabadь.

Syleiman Gandça qalasьna baradь (kəzjrgj Kirovabad qalasь). Gandça qalasьnda acugtar kəp edj (qalq aqьndarь, çьrcьlardь Azerbaiçan elj acug dep ataidь). Syleiman dala plantatsiasьnda çūmьs jstep ekj çьl tūradь, tyrjk tjljn çaqsь yirenedj. Tyrjktjn, iranьnьn tamaca ələnderjn estidj. Bezgek auruьna ūcьraidь. Sol kez

de ol çirma çasqa cьqqan edj. Bezgek onь azapqa tysjrdj, çydettj. Būl çerden ketpekcj boldь.

Ol, orta Aziaqa ketudj maqūl kəredj. Ol saiaqat çasau ycjn, qolailь aua raiьn tabu ycin ketken çoq—nan jzdedj.

Syleiman Samarqand qalasьna baradь, temjr çol deposьna çūmьscь bolьp kjredj, bjr az uaqьttan keijn Sьrdariaqa kəpjr salu çūmьsьna qatnasadь.

Tauqa yirengen Syleimanqa Samarqandtai bezgektj qala qolailь timeidj.

Syleiman Orta Aziada ekj çьl bolьp, Bakuqa qaita keljp, mūnai promьsьlьnьn çūmьscьsь bolьp jsteidj.

Neftj çūmьscьlarьnьn ol kezdegj qalь əte nacar edj, enbek aqьnь tьm az alucь edj.

Būl ətken qasьrdьn 90-çьldarьnьn kezj edj. Reseide kapitalizm qaulap ərkendep, mūnai əndjrjsj damьp kele çatqan kez edj.

—„Menjn tūrmьsьm əte nacar boldь, ananь, mьnanь qosqanda azqantai qana qaraçatьm boldь. Baiqap qarasam otьz çasqa keljp qalьppьn, saqaldь adam boldьm, qartaia bastadьm" —deidj Syleiman, ətken əmjrjn eske tysjrjp.

Syleiman əieljmen bjrlesjp kyc qosьp, qara çūmьs jsteidj. Kyrekpen ogorod qazadь, eptep carua qūrastьrsa da bailarqa çalcьlьq etuden qūtьlmaidь.

Otьz çьldan artьq tьnьmsьz enbek etse de çaqsь tūramьn degen ymjtj orьndalmaidь. Çalcьlardьn, çūmscьlardьn adam təzbestjk auьr qalьn əz kəzjmen kərgen çana sol auьr tūrmьsьn qarmaqьna əzj de jljngen Syleiman bailarqa acьq qarsь tūradь.

Kupesterge, kulaktarqa, moldalarqa çana bykjl bailarqa əbden çau bolqan, əcjkken Syleiman solarqa qarsь cьqudьn çolьn jzdenedj. Kəp kecjkpei aq ol çoldь oqan əmjr tauьp berdj.

Lezginder çana bykjl Daqьstan qalqtarь ələndj meiljnce çaqsь kəredj, yirenjp alьp aitьp çyredj, bas qosqan əngjmelerde, ələn kjrjstjre səileidj. Ol kezde lezgin qalqьnьn Etima-Emina deitjn ataqtь aqьnь boldь, ol 1890-çьlь əldj.

Etima-Eminanьn çьrlarь qalq tvorcestvosьnьn sybelj çerjnen orьn aldь. Onьn ələnderjn Syleiman çatqa bjletjn edj. Etima-Emina būlbūldardь, gylderdj çьrlaqan çoq. Taudь mekendegen carualardьn əmjrjn çьrladь. Mūnь Syleiman da çaqsь bjldj. Onьn ələnderj kedeilerdjn kəkeijne qona ketetjn boldь.

Ə degennen aq Syleiman Stalski, çoqcьlьqqa, qaiьrcьlьqqa ūcьrap otьrqan kedeilerdj çьrlaidь, solardьn çoqьn çoqtaj, mūnьn mūndaidь. Syleiman əzjnjn çьrlarь arqьlь kedei carualardьn kəkregjndegj protes, kyres sezjmjnjn qьlьn certedj.

Ol əzjnjn satiralьq ətkjr ələnderjmen moldalardь, kupesterdj, rostovcikterdj aiamai tyireidj.

Kedeilerdjn çьrcьsь bolqan Syleimandь əz aulьnьn bailarь mazaqtaidь, qorlaidь. Bjraq, Syleiman oqan qaçьmaidь, aqьn-

dьq ənerjn asьl qazьnasьna qülactap qol soza beredj. Kulaktar moldalar Syleimannьn qolьnan ələn cьqaru kelmeidj, ol basq bjreudjn ələnderjne ie bolьp çyr, dep ösek taratadь.

Syleimanqa, çaulardьn çauьp çyrgen çalasьn serpjp tastau qa tura keldj. Özjnjn naqьz çьrcь ekenjn kərsetu ycjn bjr nece çaqsь ələnder cьqaru çana acug degen qürmettj ataqqa ie bolu kerek boldь.

Ol sauatsьz edj. Acaga-Stal aulьnda aqьndardьn basь qosьlqan çerde, Syleiman da bjrge bolьp çyrdj. Aqьndarmen bəsekelesjp aitьsqanda olardь toptьn aldьnda çenjp cьqьp çyrdj.

Syleiman, Etima-Emina aqьnnьn jsjn, kedeilerge arnalqan əleümettjk ələnderjn cьqarumen jlgerj alьp bardь.

Dalada öz caruacьlьqьnda çümьs jstep çyrjp ələnder cьqardь. Ələnderj ycjn oqan berjlgen bjrden-bjr silьq—ələnderjn kedejlerdiq ünatuь boldь.

Syleiman lezgin auldarьndaqь actьqtь surettep, sol kezdegj ystem tapqa özjnjn qarsьlьqьn bjldjrjp ələnder cьqaradь. Mündai ələnderj ycjn quqьn-syrgjnge kөbjrek ücьrai bastaidь.

Bjraq, Syleimannьn tauь caqьlmaidь. Ələn çazuьn qoimaidь, qaita, kyceite beredj.

Aqьnnьn ataqь çaiьla beredj. Onьn ələnderjn kedeiler, çalcьlar bjrjnen soq bjrj yirenjp alьp aitьp çyretjn boladь.

Oktəbr Revolutsiasьnan keijn Syleiman danqtь aqьn boldь, onьn dauьssьn bykjl eljmjz estjdj. Ol qalqtardьn kөsemj Stalin çoldasqa, qьzьl Armianьn tamaca çenjsterjne arnap talai çaqsь ələnder cьqardь.

Sovet ykmetj ornaqannan keijn Syleiman Stalski tvorcestvosьnьn çana dəujrj bastaldь.

Sotsializmnjn çenjsterj—Syleiman Stalskidjn ələnderjnjn nərj, kyc-quatь boldь. Onьn ələnderj barqan saiьn kyrdelenjp, kərkemdenjp, bykjl Sovet qalqьn syijndjretjn boldь, bykjl eljmjzdjn ortaq çьrьna ainaldь.

Syleiman aqьrьnda bykjl Sovetter Soiuzьnьn syijktj çьrcьsь boldь. Onьn ələnderjn estu ycjn Acaga-Stal aulьna eljmjzdjn tüs-tüsьnan üdaiь qonaqtar keljp türatьn boldь.

Syleiman Stalski, qalqtь çanьndai çaqsь kөrucj edj, qalqtьn kycjne çan-tənjmen, cьn nietjmen senucj edj. Syleiman talantьnьn kycj de osьnda edj. Syleiman tek ələn cьqaratьn aqьn qana emes edj, ol, sonьmen qatar ömjrdjn oqьtucьsь, saiasatcьsь edj.

Daqьstan Abar ültьnan Gamzat Tsadassa, Kymjt ültьnan Abdolla Magomadov degen ataqtь aqьndar boldь. Bjraq, olardьn bjreuj de Syleimanmen teңdese alqan çoq.

Syleimannьn mərtebesj ete zor bolqan sebebj, ol özjnjn çьrlarьnьn nərjn de, mənerjn de, kycjn de qalqtan alьp otьrdь.

Syleiman Stalski özjnjn ömirjnde oqu-çazudь bjlmei ötken aqьn. Alaida, onь sauatsьz deu ete qata bolar edj.

Ol, tyrjk, iran, lezgin tjlderjn bjlucj edi. Ol özinjn ömirjnde köptj kөrgen, köptj bjlgen adam.

Ol, asьl maqaldardь, sözderdj, kөp bjlucj edj, Lezgin, tyrjk iran ələnderjnjn kөbjn çatqa bjletjn edj. Özjnjn poezialьq üstazь bolqan Etima-Emina aqьnnьn ekj çyz camalь ələnjn, poemasьn çatqa bjletjn.

Onьn Oktəbr Revolutsiasьna ceijn cьqarqan ələnderj qalqtьn çalpь auьz ədebiet qaznasьna aralasьp ketken, attarь çazьlqan ələnderjnen basqa belgjsjz ələnderj de kөp boluь kerek.

1909—1914-çьldarda cьqarqan ələnderjnen: „Bülbül", „Starcinaqa", „Moldalar", „Biler", „Kupester, bailar" degen ələnderj məljm.

1919-çьldan 1936-çьlqa ceijn çazqan ələnderj: „Eskj dynie qürьsьnl", „Çümьscь", „Çiьrma bjrjncj janvar", „Lenin elgennen keijn", „Eçelgj çau dos bolmas", „Çeke caruaqa", „Kolxozcь", „Kөktemdegj egjske", „Sovet çazucьlarьnьn birjncj siezjne", „Gərkige", „Oktəbrge", „Bjzdjn kyc", „Bokoci", „Daqьstan respublikasьnьn on bes çьldьq merekesjndegj səz", Qьraqьlьq turalь çьr", „Stalin turalь ekj ələn" çana „Daqьstan" degen üzaq poemasь çana basqa kөp ələnderj bar.

Syleiman Stalski eljmjzde bolqan çaqalьq uaqiqalarqa kөz tjgjp, qülaq qoiьp onьn bjrjn de bos çjbermei baqьlap otьratьn edj, ol tjptj, dyniede bolьp çatqan uaqiqalardь da bjljp otьratьn.

Syleiman Stalski, qalqtьn sümrai çaularьn, predatelderdj meijnce çek kөrjp, özjnjn qьlьctan ötkjr ələnderjmen üdaiь qarsь türьp keldj.

1934-çьldьn çazьnda Syleiman Stalski bjrjncj ret Məskeuge keljp çazucьlardьn siezjne qatьnastь. Ol, sol siezde proletariattьn ülь çazucьsь Maksim Gorkimen tanьstь. Gorki, Syleiman Stalskige XX-qasьrdьn Gomerj dep baqa berdj.

Özjnjn bykjl ömjrjn, talantьn qalqqa, qalqtьn baqьtьna, sotsilizmnjn çenjsterjne arnaqan tamaca aqьn Syleiman Stalsaki 1937-çьlь 23-noiabr kynj qaitьs boldь.

Syleiman Stalskidjn ələnderj qalqtьn çyregjnde əlj de talai qasьrlar boiьna saqtaladь. Onьn çyregj soqudan toqtalsa da, poezialьq altьn enbegj, tamaca ələn-çьrlarь ölmeidj.

ÜLЬ STALINJN SYIJKTJ SERJGJ, DOSЬ SERGO ORDÇONIKIDZE TURALЬ POEMA[1]

Kөpten qolьm ansap edj ьntьqьp,
Cabьttanqan saz [2] çegjne ümtьlьp.
Aqьn, cьrqa bolceviktj çьr qьlьp
Taularьnda tuqan ülь Kavkazdьn.
Qьran byrkjt, qьraqь köz qürьc qas,

[1] Bül poema çoldas Sergo Ordçonikidze 50 çasqa tolqan merekege arnalьp, 1936-çьlь çazьlqan.
Saz—kyi qüralь.

Çeŋgen çьrьn, çьrla erljgjn tausьlmas.
Altьn alap aralarьn keŋ qūlac
Leningrad penen ūlь Kavkazdьŋ!
Çasьnan aq kөsem menen bjr bolьp,
Maidandarda çalьn çūtьp, otqa enjp
Өsken erge toptanьsьp cьqtь erjp
Milliondaqan qanat.ь ūlь Kavkazdьŋ,
Aldьnda tu, qatar tyzep saptandь,
Stalindjk tabandьlьq saqtaldь.
Lenin salqan daŋqьl çolmen attandь
Azat etjp mәngj mūzьn Kavkazdьŋ...
. . . . . .

I

Kedei edjk. Eskj auru bermei dem
Omьrtqanь omьrьp ed mәŋgjden.
Accь tūzdai ulь çәbjr tynergen
Çyrektj çep qūrtьp edj, tau qalqь.
Tūrmьsьmьz auьr boldь. Cektjk zar,
Qasьr boiь ystjmjzdj bastь qar,
Siqь ketjp ezjljp ed adamdar
Syijr syiek qūz basьnda, tau qalqь.
Qara būlt mūnarlanьp tytjndei
Aidьŋ çyzjn basьp edj bytjndei.
Çalqьz qana tek çastarqa bljjnbei,
Çadьraqandai çaz өtucj ed, tau qalqь.
Keide yij oiqa comьp kyŋrenjp,
Esten tandьq. Qaiqь bastь cjrenjp.
Әlem tegjs qara tyndei tynerjp,
Çesjr edj, baqьtsьz ed tau qalqь.
Kedei edjk. Bar mylkjmjz qos qol aq,
Ata mūra aqac soqa, kөk colaq,
Tyste biaz, keckj tamaq sarьmsaq,
Meiram bolsa caidь bjldjk, tau qalqь.
Dyniede aqtьŋ aqь bolsa qar,
Çataqьmьz tьm qaraŋqь boidь tar.
Tьŋda, adam basьnda edj osь qal
Kavkazda өsken qalьŋ eldjŋ tau qalqь.
Ol baiaqь өtken kez qoi, eskj caq,
Ol zamanda çemjssjz edj bjzdjŋ baq
Ol zamanda çamaularь çalbьrap
Cerkes çeleŋ çьrtьq edj, tau qalqь,
Çauьzdьqtь kjm ūmьtar ol kyngj
Bjzdjŋ aul yc cabьldь, yc byldj.
Çer astьnan sonda estjdjm bjr yndj—
Ol dauьldьŋ dьbьsь edj, tau qalqь.
Barlьq әlem oiqa comьp kyŋrenjp,
Mi acьdь, aqьl qactь, tynerjp,
Qan maidanqa sonda daiar tūr edjk

Ne çeŋuge, ne өluge, tau qalqь.
Çeter endj! Ezu aldь jrendj.
Jlgerj bas, bas çoldastar, jlgerj!..
Çarq etjp on çetjncj çьl keldj
Naizaqaidai, zeŋbjrektei tau qalqь.
Lenin bjzdj cьn өmjrge oiattь.
Cattandьrdь, çeŋjsterge çol tarttь,
Ūlь Stalin qolqa qaru ūstattь,
Ol quattь yc өsjrdj, tau qalqь.
Barqan saiьn çaqьn tartьp, kycj asьp,
Tap sol kynj aq çerdj qozqap ūlasьp,
Dauьl soqtь; sol daulqa ūstasьp.
Qamal būzьp səule tystj, tau qalqь.
Qan maidanda qol bastaqan ūrandap,
Stalinnjŋ cьn serjgj, som bolat,
Tuqanьmьz, baurьmьz eŋ qьmbat—
Ordçonikidze Sergo edj, tau qalqь.

II

Bjzdjŋ baqqa quanьc bop tudь ol
Qaiqь bastь çendetterdj qandь qol,
Tap sol kynj baqcamьzda aldьq mol
Almalardь būrьn өsjp kөrmegen.
Egjn cьqtь, eŋbek nuь qainadь,
Tau qūlpьrьp kyn nūrьna çainadь,
Tap sol kynj tasьdь su saidaqь
Mөldjr, taza, būrьn bolьp kөrmegen.
Sol saqatta ormandaqь kөp mergen
Aŋdь yrkjtjp, qaru tyspei beljnen.
Çūmьskerler qalasьnda baitaq, keŋ
Eŋbek qьzdь, būrьn bolьp kөrmegen.
Ol kynj adam byrkjtten de qьraqь
Boldь—sөzj qainar, aqьl būlaqь.
Adaldьqqa bөrj boidь ūradь,
Әdjldjkke, būrьn bolьp kөrmegen.
Aŋsap tudь ol naizaqaidь, dauldь.
Erkjn өstj arьstandai qarulь,
Bala kynnen qaiqь, çastь tanьdь
Kedei mūŋьn, būrьn bolьp kөrmegen.
Bala kynnen boldь qaitpas bolcevik,
Bjzdjŋ narkom eŋ aiaulь, er, өçet.
Stalinnjŋ sөzjn ūqqan er çyrek
Berjk adam, būrьn bolьp kөrmegen.
Ol tysjndj ezjnde aq ças kynjnjŋ
Dynie zaŋьn, kjtaptardьŋ qьlьmьn:
Aldau, arbau ekendjgjn bөrjnjŋ,
Bjrj әdjljn, būrьn bolьp kөrmegen.

Baiqadь ol: dyniè qaiqь çegenjn,
Qasret tartqan enbək syigen əz eljn,
Kəp kecjkpei el kəsemj kelérjn,
Er cьnarьn bürьn bolьp kermegen.
Sol uaqьtta aq, ças caqьnda çanьp ərt
Ol kəsemge çalьndaqan berdj sert;
Taisalmaitьn adal çoldas bolam dep,
Çenjs ycjn bürьn bolьp kərmegen.
Cьndьq ycjn, qalq ycjn əluge,
Qiьn çolda kəsemjne eruge,
Qanь toqtap qalqanьnca təzuge,
Taimaitьn bop bürьn bolьp kərmegen.
Sol kynderdjn çalьnьnda er çettj,
Batьr bolьp qürьc dene çyrektj.
(Sol kynderj, sjrə maqan kerektj
Çьr etujm, bürьn bolьp kərmegen).
Meruettei berjk bolьp er əstj.
Ol turalь ər kjm aitad kenestj,
Qalq çauьn talqandadь, kyrestj,
Maidanda er, bürьn bolьp kərmegen.
Bar orьnda Sergo, taudьn çebesjn
Coldь Baku, əndjrjsjn, belesjn,
Zar qaqtьrьp çaudьn alьp zəresjn,
Quat berjp bekjttj eldjn denesjn,
Talmaitьn er; bürьn bolьp kərmegen.

III.

Bjz syiemjz dausьndь—er ynjn.
Tuьsьmьz Stalinnjn serjgjn.
Ər adamь taudaqь enbekcj eljnjn
Senj ataidь dep—
Syijktj Sergo.
Kynnen bürьn, erte kezden, eçelden
Sen dos boldьn tau çailaqan kəp elmen.
Çjtjljgjn aq sünqarqa tenelgen
Aldь bjldjn sen—
Syijktj Sergo.
Tynek basqan kynde aq erte bolçadьn.
Kelecekte kjm bolcevik bolmaqьn,
Oktəbrde erkjmjzdj qorqarьn
Soiьl üstap, sen—
Syijktj Sergo.
Kjm çyrerjn tjzelesjp bjzbenen,
Kjm çauьnger, kecer auьr jzbenen,
Çaudan qorqьp açal qaupьn sezbegen
Erdj bjldjn sen—
Syijktj sergo.

Bjzge bola taiai azap tarttьn kəp,
Abaqtьda, aidauda san ret.
Qaiьspadьn. Ər Kavkazqa taqь kep
Cьn kyrestjn sen—
Syijktj Sergo.
Madaqtaimьz çauqa attansa kjm de kjm.
Adal bolьp aiamasa əmjrjn,
Bərjnen de dosь ülь kəsemnjn
Adal adam sen—
Syijktj Sergo.
Azьq bəljp, bjzge bola kyidjn sen.
Balamьzdь erkelettjn, syidjn sen,
Aramьzdan ezjne dos çidьn sen.
Cьnьqtьrdьn sen—
Syijktj Sergo.
Anau ətken auьrcьlьq çьldarda
Çahan çanьp, otqa oranьp türqanda.
Dostarьndь çanьn sy gen çanьnda
Umьtpadьn sen—
Syijktj Sergo.
Kesjp ətjp ülь Kavkaz beljnen,
Bjzge kəmek qьsьlqanda berjp en,
Kedei ycjn sol kedeidjn kegjnen
Çaudь qьrqan sen—
Syijktj Sergo.
Iьqьna berjk bacьq çamьlьp,
Çyirjk mjnjp taudь kezjp sabьlьp,
Çyrdjn bastap, bjz artьnnan aqьlьp.
Өçet Revkom sen—
Syijktj Sergo.
Patrondь berdjn bjzge qünьttap,
Etjk kijm keljstjrjp sürьptap,
Çorьqtarda çauьngerdj qьmtap
Saqtap edjn sen—
Syijktj Sergo.
Senjn atьn tj'jmjzge çaqьmdь,
Menjn qolьm saz cegjne baqьndь.
Өlenderjm ezen bolьp aqьldь—
Menjn çьrьm sen—
Syijktj Sergo.
VI
Ulь Lenin senj bjzge çjberdj,
Talqandauqa çürtь buqan cjderdj.
Stalinnen yirengen er enerdj,
Arьstan en sen—
Syijktj Sergo.
Sonьn ycjn syijktjsjn qauьmqa,
Tabandьsьn təze bjlgen auьrqa.

Erdjŋ erjn çьrlap өleŋ tөgjldj.
Qai maidanda bolsaŋdaqь çeŋudj
Ornatuqa kyctjŋ bərjn
Kөremjn.
Eŋbek erj qärьc tobь bjlektj,
Çer carьnan eldj asь ьp ydettj,
Çainaqan çaz ças әlemge sәulettj
Alьp bara çatqandьqьn
Kөremjn.
Qalalarьm çeŋjp baitaq çaiьldь,
Taudьŋ kenj, ceksjz bailьq tabьldь.
Azat eŋbek erlerjne qaçьrlь
Әlem mylkj baqьnqanьn
kөremjn
Eskj өmjrdjŋ ūctь kөkke kylderj,
Qьrda astьq tolqьndanьp gyldedj,
Tauda elektr stansasь jrgelj,
Çarьq mektep salьnqanьn
Kөremjn.
Bjzdjŋ eldjŋ altьn sьmь oinaqan
Çjbek cektei sьnqьrlaqan. sairaqan,
Basqa elde emes, bjzdjŋ elde çainaqan.
Kolxozdaqь çastarьmdь
Kөremjn.
Çeŋgjc eljm çeŋgen saiьn gyldenjp,
Çazqь almanьŋ baqcasьndai tyrge enjp.
Taudьŋ qalqь baqьt basьp cjrenjp
Kөsemjne әn salqanьn
Kөremjn.
Tar qapasta tjlep kytken armanьn,
Kөrsem, dep em. çaudan azat bolqanьn.
Ekj arasьn Leningrad—Urmanьŋ
Bygjn azat ekendjgjn
Kөremjn.
Kedeilerdjŋ ūlь batьr qorqanь,
Senjŋ jzdep kyreskenjŋ sondaqь
Çemjstj bop berekege tolqanь,
Ьrьs, bailьq bergendjgjn
Kөremjn.
Qьzьl gylge oranulь baqьm tūr,
Çyzjmderdjŋ balь tolьp tamьp tūr.
Barlьq çyrek quanьcqa qalьp tūr,
Kynjmjzdjŋ baitaqьnan
Kөremjn.
Nөserletjp aqьn çьrьn tөgedj,
Qaulap өstj sarai bijk tөbelj,
Nasattanqan el erjnjŋ çyregj
Qatьь soqьp tūrqandьqьn
Kөremjn.

Staxanovcьlar tobь kөsjlgen
Өzjŋ bauьlьp, өzjŋ kytjp өsjrgen.
Çeŋu, alu tyijnderjn cecjlgen,
Otanьmda damьqanьn
Kөremjn.
Zavod, caxta, ken ornьnda keneljp.
Bar adamda dostьq, berjk teŋeljp,
Өz qolьŋnan cьqqan eŋbek kөp өnjp
Bygjn kөzge tyskendjgjn
Kөremjn.
Ardaqtaimьz ärpaqtarьn bolcevik,
Kөsemderdj sairap өleŋ tөgjled,
Qiьn-qьstau kyresterde demelep
Alьp cьqqan erlerjmdj
Kөremjn
Çasьŋnan aq kөsem menen bjrgesjn,
Tjzelesjp ottь kecjp çyrgesjn,
Sondьqtan da qalqьm çazbai jrgesjn
Senj ardaqtap syietjnjn
Kөremjn.
Stalindjk cьndьqpenen cьnьqqan.
Әr orьnda quattьsьn, danьcpan.
Cьn çauьnger narkomьmьz qärьc tәn
Tūlqandь men syijnemjn,
Kөremjn
Meruettei mjnsjz taza bolcevik,
Kөsemjmnjŋ cьn cәkjrtj asьl tek.
Ardaqtьsьn, ūlь Sergo, aq çyrek,
Otanьmnьŋ syigendjgjn
Kөremjn.

Al, Syleiman, qolьndaqь kyilj saz
Çьr etedj çyrektj erdj çeŋjmpaz.
Nasattanqan terjskeiljk Kavkaz
Er Sergosьn qättьqtauьn
Kөremjn.

Audarqan: QASЬM TOQЬZAQOV

«ŪLЬ STALINNJŊ SYIJKTJ SERJGJ, DOSЬ SERGO ORDÇONIKIDZE TURALЬ POEMA»

Bәl poema, Syleiman Stalskidjŋ soŋqь çazьp ketken poema larьnьŋ eŋ kөrnektjlerjnjŋ bjrjnen sanaladь. Syleiman Stalski Ordçonikidze turalь poemasьnda Ūlь Oktәbr revolutsjasьnan sūrьnqь ezjlgen, qanalqan, qäldьqta, kyndjkte bolqan eŋbekcjlerdj zar zamandaqь, zarьquьn, tarьquьn auьr beinetjn, accь az-

aqьndarьnьn jcjnde ĭlt bostandьqьn kөp çьrlaqan aqьnnьn en aldьnqьlarьnьn bjrj osь Kupala boldь.

Kupala Oktabr Revolutsiasьna alqacqь kezde selqostau qaradь. Sotsialistjk revolutsiaqa çete tysjne almadь. Keijnjrek, kele-kele sotsia izm ideiasьn tolьq qabьldap, sotsialistjk qūrьlьstь kəzjr cьndap çьrlap otьr.

Kupala cecen, өtkjr, kөrkem tjlmen, calьqtaqan qial men çazatьn belorustьn aldьnqь qatar aqьnьnьn bjrj.

Osь kjtaptaqь—„Cьq surьlьp!"—degen өlen—revolutsiadan ĭrьn çazьlqan, revolutsianьn bolubn tjlegen, qalqtь revolutsiaqa—bostandьqqa yndegen өlen.

CЬQ SURЬLЬP!

Tĭr, ełjm, bĭqaudaqь, bailaudaqь!
Qĭldьq ĭiqь qorcalap alqan buьp,
Serpjletjn, sergitjn keldj caqь,
Cьq çazьqqa, өr kөktj, çatpa taqь,
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Laqtьr, qĭrtьm, coqpьttь ystjndegj,
Qĭrьstьrqan denendj kөp çьl buьp.
Qьs qūrsauь qьrqьlsьn sjlkjn, sergj,
Sudь būzqan kөk mĭzь—qьstьn kөgj.
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Aq boran mĭz bĭrcaqtь, qarlь qūiьn,
Qamadь qara yngjrge talai quьp,
Boldь çataq, talai kez, qardan yijn—
Daria tastь carьqtap qosьp ynjn...
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Cьrt ĭiqьda tyndjkten cьqtь bjr yn,
Bĭtaq sьndь, maiьstь, qĭlaqtanьp,
Batьstan qaptap keled qasqьr men çьn,
Qolqana qoldь saldь. . . өlmei qaldьn.
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Terjs qьlьq yiretij ĭldarьna,
Adastьrdь, azdьrdь orqa çьqьp,
Çĭrt sendjrdj өldj dep dos-çarьna
Kyn cuaqь em boldь zor baqьna...
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Aq çyrekpen ylpjlde gylge oranьp,
Balapandai carьqta cьnqa ĭmtьlьp,
Çainap çūldьz çarqьrap kyn nărlanьp.

Çьrla çьr çaz qūsьndai qĭmarlanьp,
Çarqьn çazqa çai qĭlac, cьq surьlьp!

Byrgendj aldьn өzjne—taçqa arnap,
Mecjtjn—kөk penen çer, egjncjljk.
Patcalьq—barlьq tөnjrek çazьq pen qьr
Malaiь—million qĭldar ezjlgen tap. . .
Cьq surьlьp—çarqьn çaz,—taianьp tūr.

Otandь.
Bjraq kəzjn uiqь basьp.
Esjnep, balcьq basqan kəzjn acьp.
Qarasa sьqьraiьp kərcjsjne
Būlqьnьp çatьr eken çan talasьp.

Mezgjlsjz maŋaiьna ūrьnqanь
Ūnamai, qara aiu ьrьldadь.
Bjrjū-bjrj tjstemek bolьp, ekj
Çaqtan keljp tyijstj mūrьndarь.

Tjsterj saqьldadь.
Tьrnaqtarь
Tarbidь, bjraq, tor kəz tьrnatpadь...
Ekeuj de coqidь çyresjnen,
Bettesjp bjr-bjrjne tjl qatqalь.

Qara aiu:

Sen nege qūtьrasьn dolь tentek?
Ec çan çoq senen basqa etken seltek.
Osь tordan өmjrde bosanu çoq,
Sekjr, qarqь, tьrnala iaki çer tepl

Aq aiu:

Basьmdь qatьrmacь, qьrtьp, ottapl

Qara aiu:

Sen өzjŋ basьnasьn kjmdj boqtap?

Aq aiu:

Basьnsa ne qьlasьn?

Qara aiu:

Qūtьrma sen,
Teŋjzde dardaŋdaitьn kyndj çoqtapl

Dəndeme, kjmnen senjŋ artьq çanьŋl
Maŋьŋnьŋ kəzben colьp kərcj bərjn.
Kəzjŋ cьqqьr, kərmeisjŋ, aŋdamaisьn,
Əkendei tūtqьn bolqan dala anьn.

Aq aiu:

Aita qoi, menen mьqtь qai aŋьŋ bar?

Qara aiu:

Pah, cjrkjn,
Mьqtь eken au,
Mьnau mūndar!
Əljn bjlmes əlekter osьlar qoi...
Mьqtьnь men aitaiьn, sen tьŋda, al

Kərmesen əkeŋdei aŋ būdan būrьn.
Ana bjr qaiqan qūlaq, ūzьn mūrьn.
Pjl.
Aiaqь bəckedei, denesj qūz,
Mьqtь bolsaŋ, kəne, bar, soqan ūrьn!

Aq aiu:

Ūrьnsa ne qьladь?

Qara aiu:

Qьlqanь sol:
Tūmsьqpen qabьrqadan bjr berse ol.
Syiegjŋ kyl boladь.
Alaq basqan,
Aŋda būdan çoŋ deidj kyctj, la zo

Aq aiu:

Qamaldь mьqtь bolsa nege mūnda?

Qara aiu:

Kjckene saisabьr et, səzdj tьŋda...

Aq aiu:

Apьrai, qьzьqsьn, sen nege tūtqьn.
Boladь bjte tūra mūndai tūlqa!

Qara aiu.

Kyc tūlqa bjtkenj men zatь momьn,
Çyz būttap çykter jlse tesjp çonьn
Mьŋq etpeidj.

Aq aiu:

Onbaidь oqan kənse,
Endjgj mьqtьlьqьn aitpa onьŋl

Qara aiu:

O, ma, qasqbr.
Ton moibn. Qaisar. Өçet. Йгь. Onь,
Çaratqandai dep ədei „malqa qas qьl!"

Aq aiu:

Malьn ne, bjz sьqьldь o da an ba?

Qara aiu:

Tyie, çьlqь, qoi, eckj, sibr malqa
Sanaladь.

Aq aiu:

Olardь kjm kərjptj.
Tanьstьr bolsa maldar osь manda.

Qara aiu:

Bar. Anau ijr moibn, naiza өrkec. . .
Өrkec degen arqaqa bjtken kertec.
Moibn, sanь cudalь, çotalь, zor,
Qapsьrьnqь qarьndь, təsj enkec.

Būl zordьn bjlmesen sen, atь tyie,
Tyienj ūstaqan çūrt bar dep kie.
Olai deitjn sebebj cөldj kezgen,
Adam çygjn arqalap kynge kyie.

Çygj auьr bolqanda bozdaqan ol,
Bozdasa mūn zarlarьn qozqaqan ol,
Degenmen çьlai çyre, çygjn çerge,
Tastamaqan, qasьrlar tozbaqan ol.

Qaçьmaqan qьrtьstь etse qomьn,
Elemegen tamaqpen susьn çoqьn,
Adamzattьn tarixi çygjn talai,
Syiregen enbegi bar qьmbat onьn.

Neler qasьr talьqpai tartьp çūrttь,
Qūmdь kezjp,
Kemde-kem tjze byktj
Tьnьs berjp, arqamdь bosatar dep.
Salьstь ana çьlь tyrksiptj.
Əne bjr, çelkesj çal qūirьqь qьl
Çьlqь.
O da adamdь tьndaqьc qūl.

„Er qanatь at" degen ataq alьp,
Adamqa talai paida tigjzgen būl.

Etj, sytj, qьmьzь bərj de çel,
Çeldenbegen ertede atь çoq er.
Bjreude „mьn".
Bjreude „bjreu" de çoq,
„Mьndь" mūnsьz,
„Bjrsjzdjn" çyregj cer.

Mьnqa kəzjr „bjr" emes,
Ie „mьn" dar.
„Mьndь" „mьn" ielense, kjmde mūn bar.
Bas baqtacь Budənni deitjn batьr.
Atqa ie tabьldь silar, qūndar.

Kөpcjljkke tigen son mūndai biljk,
Attandaqь enbekke alьp silьq.
Būdan bьlai mjnedj ərbjr adam,
Syirjktei sūlu:—
Çelgjr, çorqa, çyirjk,

Būda bjraq etpeidj çanqa zalal.
Azulь anпьn bjrj ūmtьlsa eger,
Osqьrьp qaca bastau,
Basьn qorqau,
Qoldan keler qairatь, barlьq tabar.

Qasqьr dep atadьm qoi sonau sūrdь,
Ol çьlqьdan kөp osal.
Bjraq, sūmdь.
Çьlqьlar çolьqtьrsa aidalada,
„Qos qoldap tөbөsjnen, dei bek, ūrdь."

Qapsa qasqьr alqьmьnan, iaki captan.
Cьnqьrьp qūlau, barlьq jsj tapqan.
Egerde qairat qьlsa,
Qasqьr qatьp,
Qalar edj, tūiaqtan çalqьz qaqqan.

Būdan anau saidaqь sibr anqa.
Mьqtьraq.
Dalada aң çolьqqanda.
Osaldarьn ortaqa alьp, өkjrjsjp,
Syzgjlep tysjrmeidj etke taңba.

Sibrdan syt,
Sytten qaimaq,
Qaimaqtan mai,
Maib kөptj adamzat deidj:
„Toq, bai“,
Өzderj alьp kyc, aiaң çykke
Talьqpaidь bolsa da aubr qandai.

Qoi mūnda çoq, tūqьmdas anau arqar.
Eckj anau kijktei, kөzdj tartar.
Bolmaqan men Būlardьң deneler,
Ielense çatqan bjr bailьq calqar.

Adamzat çarьmaqan andai tykke,
Toqьlьp qoidьң çynj fabrikte,
Kijnse adam onь çanь çailь,
Etpeidj saqьldaqan aiaz tyk te.

Aң adamqa qorьqqannan iedj bas.
Aң, mal degen eljkkjc, kөnbjs, çuas.
Qacpaidь, qastaspaidь, paidasь mol.
Kise kijm, mjnse at, acьqsa as.

Mal edj amandьqtьң būrьn aldь,
Sebebj malsьz—qūnsьz, qūndь—maldь.
Mal çalpьnьң mylkjne ainalqan soң,
Būl amandьq būl kynde çaңalandь.

Әlj de ūstaqan men maldь būldap,
Būl elde maldan qazjr adam qьmbat.
Bygjn acьq cecjldj tabucьqa.
„Mal ma, men be kjm qьmbat?“
Degen çūmbaq.

Tauьsaiьn aitьp saqan andь qai bjr,
Taqьr bet, tyktj dene anau maimьl.
Aң ataulь jcjnde eptj osь.
Jsteidj kei bjr jstj adamdai būl.

Aq aiu:

Mende bar taqь ylken ekj sūrau.
Olardan būrьn sūrar sөzjm mьnau:
Çuan kendjr arqandai cumaqtalьp,
Çatqanьң emes pe bjr mьqtь dьrau?

Qara aiu:

Osьnda Onь qalq deidj
„Udav“
Өltjredj tjstegen zatьn ulap.
Anau qoian çūtqanda kesekteljp,
Denesjn çөneledj kerjp, budap.

Būl tūqьmdas çөndjktjң atь çьlan,

Aq aiu:

Өzgesjn aitpai aq qoi, өzjm de ūqam.
Endjgj, bjr sūrauьm: osьnca qūs,
Йqьndьr, paida bop çyr qaidan būqan.

Qara aiu:

Otьrqan qanattarьn kere sjlkjp,
Keң sala oraq tūmsьq, anau byrkjt.
Qьraqь kөz qiadan bjr nөrsenj,
Calsa, onda bolmaidь kөte,

Myltjk

Ana bjr qьzьl andь deidj tylkj,
Baqqanь qulьq, qalçьң, oiьn, kylkj.
Ailaker, tөbeleskjc,
Bjraq onь,
Qoiandai alьp çeidj byrjp byrkjt.

Tylkj tūrьn qasqьrdь çeidj alьp,
Qasqьrqa tyserjnde qanat qaqьp,

Topcьsьn qьsьp, tөmen sorqalaidь,
Cьrqap cьqьp. būlttan әrj barьp.

Ne qьlarьn bjlmeidj qasqьr sasqan,
Kөzdjң tybjn qusьra—
Alьp bastan.
Sьqsa, temjr qūrsaudai,
Sьnьp syiek,
Tūiaqь kjrcjldeidj maiqa basqan.

Būlai deitjn kөpcjljk,
Emes, bjr men.
Anqa aman qalu çoq byrkjt byrgen.
Talailardan estjdjm byrkjttj men,
Qasqьr tygjl odan zor aiu da jlgen.

Torqьndai qūlpьrqan kөk anau—lacьn,
Өzjnjң kөrdjң be sen kerbez nacьn.
Anau qaz, anau yirek, duadәqtьn,
O daqь kemjrgen qu talai basьn.

Tūiaqь qьlpьldaqan beine pьcaq,
Tijp ketse tjledj ūrqanqa ūqsap.
Ūcqьrlьqь naizaqai,
Yirek, qazdьң,
Bәrjn oqan qoiqandai bailap, tūsap.

Aq aiu:

Mьna bjr ūzьn moiьn appaqьң kjm?

Qara aiu:

Aqqu, onda bar bailьq әdemj yn.
Kөnjldj bop өtedj osь baqca.
Jcjnde ol sьzьltьp ән salqan kyn.

Aq aiu:

Ana bjr ūzьn qūirьq qūlpьrqan tys

Qara aiu:

Sal, kerbez, sьlandaqan ol totь qūs
Әdemj.

Bjraq, qūs dep өngelerdei,
Ne sajra, dei almaitьn, nemese ūci

Aq aiu:

Kjckene mьna bjreu, әncj sarь?

Qara aiu:

Būl: ьstьq, çaz, toqaida gylder çanь.
Sol kjckene qalpьmen cьmьrlatьp,
Çjberedj denenңdj sairaqanь.

Aq aiu:

Ekj ylken sūrauьm bar: bjrj onьң,
Ekensjn aң sьqьldь sen de momьn.
Әrj bjlgjr ekensjn
Syite tūra,
Qalaica tor kөzden sen aldьң orьn?

Qaida, çana kjm senjң ata, anaң,
Osьnь өtjnemjn endj senen.

Qara aiu

Dūrьs:
Bьlai dep çazqan ceçjremdj,
Germania aqьnь Geine [1] degen:

Balqannьң kөrjp çyr çirt bijk tauьn,
Kөtergen kөkke kerjp omьrauьn.
Erke өsken erkesjndei tastьң betjn,
Syiedj aqqan būlaq, çauqan çauьn.

Sozьlьp taudan tөmen kerbez dala,
Etekke mramordan ornap qala.
Alapta bazar qьzьp,
Neler sūlu,
Keledj sol bazardan azьq alа.
Bazarda muzikalar terbetse kyi,
Ekj aiu (ӣrqacь, erkek) bileidj bi.

---

1 *Genrix Ceine* (1797—1866) Germanianьң bijqaracьl aqьnь. Sonьn „Attatrol" deitjn poemasьnan (1841-çьlь çazqan), erkjn audarьp, 14 aubz өleң (56 çol alьndь). Audarmada çol arasьnda keletjn kөp noqattar, audarmal tastap ketken өlender oruь.

Aq aiu.

Ailanь bjlmei qalqan eken sorlь!

Qara aiu:

Qandai eken dep onьң çatqan ornь.
Kjrse mergen,
Tabьlqan altь kycjk.
Olardь alьp taqь, bolqan çoldь.

Sol altaudьң bjreuj menjң cecem.
Tərteu ek, men aq tjrj çyrmjn esen.
Kətelespen, egerde əmjrjmnjң,
Aldь çarьq, artь zar, qaiqь desem.

Bjr oiьn ordasь bar deidj
Serjk [1]
Çasьmda yirenuge soqan berjp.
Ərtyrlj oiьn bjldjm sonьң bjrj
Arqandь boilai bileu, qoiqan kerjp.

Arqan degen beine qьl çjңjcke sьm.

Aq aiu.

Kəterlj oiьn eken mьnauьң tьm,
Oinaitьn boldь onda, senen basqa.
Osьndai oiьndardь taqь da kjm?

Qara aiu:

Byrkjt pen qoian, qoi men qasqьr onda
Bjrge oinaidь jcjnen tьnьp zorqa.
Attar sal, itter əncj, çьlan qamcь.
Arstan da mylgjgen sopь molda.

Məselen arьstandar auzьn acьp,
Tūrqanda, oinatucь ūrtьn basьp,
Auzьna basьn tьqsa tjstemeidj,
Qairatь sol saqatta suьp, çasьp.

„Serjk" deitjn dəngelek bjr bijk yi,
Oinaucьnь kəretjn qalq ьlqi,
Men sonda çoqarьda kergen arqan,
Ystjnde dəngelene bjleimjn bi.

[1] *Serjk*—At, taqь aiuandar oinaitьn paluandar kyresetjn orьn.

Tərtjpke yiretucj boldь qatal,
Bolmacь oinaqanda bolsa qatan.
Artьnan taiaq çeisjn.
Aculansa.
Ūrьncaq adam edj „əperbaqan!".

Sondьqtan oinaqanda oiьn barlьq,
Qabaqьn çyru qana onьң aңdьp,
Arkestr deitjn bjraq bjrdemesj,
Basьңdь çjberedj keide danqьp.

Adam ol—
Qaiqьrьmpaz, quanьmpaz.
Çerkenjmpaz, syijmpaz, uanьmpaz,
Dariadai calqьmpaz, cattanьmpaz,
Kək ketjmpaz, tasьmpaz, sualьpmaz.

Osьndai jcjndegj sьrdьң bərjn,
Өz ynjmen cьqarsa, deidj—
Ənjn.
Ənde ynge, sūlu səz səikesteljp,
Baldan təttj etedj ənnjң dəmjn.

Kyi de yn.
Bjraq səzsjz sara dьbьs.
Dьbьstan sьr aңqaru qiьn çūmьs.
Bjraq, adam dьbьstь cebər qūrьp,
Ənnen daqь beredj artьq ūqьs.

Cjrkjn ai, bar au kyiler neler təttj.
Dьbьspen ūqtьratьn talai gəp'j.
Cekten cьqqan tətij yn, alpьs ekj,
Tamьrьmdь san ret cьmьrlattь.

Tətij kyige etpeidj denem sabьr.
Cekter emes, oinaqan barlьq tamьr.
Sьqьldanьp adasam ьlqi esten,
Sol mjnezden aqьrda kərdjm çəbjr.

Bjr kynj men ədemj bilep em bi,
Arkestr qocemettep oinadь kyi,
Esjm cьqtь...
Qūladьm...
Sьndь aiaq...
Sodan bergj mekenjm tor kəz ьlqьi.

Qainap basta aqьl acьnqan,
Maidanqa qandь aidap tūr.

Qiratamьz eskj çalqandь,
Çaŋa tūrmьs ornatamьz,
Çarьlqaimьz çarlь qūldardь,
Dəuletten sonda tatamьz.

Eger çoiam deseŋ qūldьqtь,
Tamaqьŋ bolsьn deseŋ toq.
Qorqanbai kypjldet kərjktj,
Temjrdj qьzqan kezde soqi".

Qūl ataulь „uralap" osь ynge,
Bjlegjn qan maidanda qosьp bjrge,
Lenindei kynj tuьp,
Se—Se—Se—R-de,
Baqьttьŋ ordasьna qaladь jrge.

„Kece qandь kyreste ərlegen sen,
Dūcpanqa çerdj, eldj bermegen sen.
Mьna jrge qalandь, endj sonь
Yi çasaitьn eŋ ylken inçener sen!".

Dep Lenin būirьq berdj Stalinge.

STALIN

Neler jrj ūstanьŋ da
Qolьnan kelmeitūqьn orda soqьp,
Dos tygjl taŋdandьrdь dūcpanьn da.

Ol orta çer carьnьŋ cegesjndei,
Biljk çoq çerde onьŋ təresjndei,
Kapital Dyniesj mūzdь teŋjz,
Se-Se-Se-R onь keser kemesjndei.

Teŋjzdj tjljp keme mūzьn ertjp,
Tūmanьn tyrjp, qьzьl tumen çelpjp,
Çarqьrap çer çyzjnjŋçazь cьqьp,
Çainamaq qūlpьrqandai gyldei bərtjp.

Çoibьp çaman, çaqsь, təre, qara.
Jcjnde çatьrqaitьn bolmai ala.
Bar adam bjr anadan tuqandai bop,
Cьn adam atьn almaq sonda qana.

Kəzjrgj bailьq onda emes bailьq,
Tjrcjljkke kerektjn bərjn sai qьp,
Alqan soŋ, kyn sənsede adam sənbei.
Sənbegen planettj almaq çai [1] qьp.

Tentegjm, adam degen sondai pəle,
Tordь yzjp cьqam dep etpe dəme.
Endj damьl alaibq bjtsjn aitьs,
Səskege kynde barьp qaldь ənei

Aq aiu:

Artьmьzdan desei'cj, endj pьstьq
Kyn kecemjz deseicj məngj ystjp.
Adamьndь ūqьndьm...
Soŋqь sūrau:
Osь çaqtьŋ auasь qalai ьstьq?

Qara aiu:

Qūs kəlde, balьq suda, baqa cəlde,
Tuьp əspek ər çəndjk, ərbjr çerde.
Qūsqa kəlj, baqaqa cəlj qьmbat,
Mūz teŋjzdj kəresjn qьmbat sen de.

Mūz teŋjzdjŋ kərgem çoq tatьp tūzьn.
Tatpasam da bjlemjn, qūtsьz mūzdьn,
Qūtsьz emei nemene,
Kynj suьq.
Yskjrjk.
Ystj taqьr, çelj ьzьŋ.

Balьqpen senen basqa çəndjk sirek,
Kəkjrek keudesjne naiza tyirep,
Barmasa batьr adam,
Basqa çəndjk,
Barmaidь aparmasa, zorlap syirep.

Būl çaqta da bar ondai ьzqar, suьq,
Kəktem, çaz, kyz, qьs.
Bjrjn bjrj quьp,
Auьsadь.
Çəndjkter çadьrauls,
Mjne, kəzjr kəkiemnjŋ kynj tuьp.

[1] *Çai*—meken, yi maqnasьnda.

Kөktemdj kөkjp çьrlap tolqanatьn,
Tjljm colaq, mi olaq, aq qoi atьm.
Bьlai dep çьrlap edj kөktem kynjn,
Būlbūlь, adamzattьq әncj—aqьn:

Mьq sәlem,
Saqan mәngj çoldas maiьm.
Sen çьlda ças çjgjt bop kelgen saiьn,
Çer çjbek barqьt kijp,
Çasьl çelek,
Byrkenedj qaraqai, terek, qaiьq.

Basqaqa qьmbat, saqan tegjn,
Arzan.
Tyrlj gyl: iaqot, inçu laqьl, marçan.
Ystjne tөgjledj
Ykjq būlt.
Qalpaqьq kyn,
Naizaqai—kymjs qazьnan.
Keskjnjn, tūlqaq, tūrpat sūlu sәnjq,
Ças çyrekten betjne teujp qanьq,
Әlemdj qūmar qьldьq çadьrattьq,
Çandь menen çansьzdьq tygel bөrjn.

Kyrkjregen būltqa qūlaq salcь,
Toiьnda emes pen dos, o da әncj,
Çaltьldaqan naizaqai ьsatьn qьl,
Skripka cekterj—çauqan tamcь.

Naizaqai ьsqьlasa tamcьalrdь,
Tamcьlardan sьnqьrlap әn cьqadь.
Comьlьp sūlu әnge өsjmdjkter,
Qūlpьrьp kjrlerjnen arcьladь.

Toiьna kjmnjq çanь qьzьnbaidь,
Boi cьmьrlap, tamьrlar tьzьldaidь.
Eq aiaqь qūmьrьsqa, qūrt elerjp,
Sarь masa, әn salьp ьzьqdaidь.

Çaiьndь ças çjgerlj senj kөrjp,
Arьq-semjz,
Kөrj-ças,

Tjrj—өljk[1].
Senjq mьrza qoiьqnan çandь—çansьz
Dөm tatadь, tjrcjljk eqbegj enjp.

Qoiьq mьrza, kөrkjq kyn, kycjq çaiьq,
Ças çjgjtsjn, dөreçe, asqan baqьq,
Bar әlem qarsь aladь çaiьp qūcaq,
Kөrkei dosьm, kyl, oina, keldj bawьq".

„Qoc keldjq!
Çansьzdarqa çan ber, terbet.
Tjrcjljkke qūmarlar saqan cөldep,
Saqьndь.
Zavod, kolxoz jcjn kezjp,
Būdan da өs, өrkende, kөrkei,
Er çet!"

Aq aiu.

Toqtacьl...
Mьna dьbьs netken dьbьs?...
Alьp qūstar qaptadь...
Oibai!...
Çьlьsl...

Qara aiu:

Çьlьssaq çьlьs өzjq!...
Bjrjncj ret.
Kөrgesjn qorqasьq qoi,
Dyrjs-dyrjsl...

Aq aiu.

Būl ne qьlqan: ьzьq, cu, netken tarsьl,
Nege adam cūbadь ersjl, qarsьl?

Qara aiu:

Bjlmegenge bөrj çat degen ras.
Bjlmegen būl tarsьlda taqь bar
Sьr.
Bjzdjq qūlaq tarsьlqa talai tөzdj,
Qimьlqa, qьzьqtarqa satьp kөzdj.

---

[1] *Өlj*—tjrjledj degen maqnada.

Olai oimen өz ara mьlçьndaspai,
Aqьnqa bersek deimjn taqь sөzdj.

„Çoldas mai!
Kyte tūra senj silap,
Quana tūra,
Senen qьmbat si ap.
Odaqtьn oiь-qьrь sьnqa salьp,
Kөredj barlьq boida kycjn çinap.

„Sebebj:
Qorcap tūrqan ainala çau,
Çau qolьnda çaiьlqan temjr tor, au,
—Se—Se—Se—R-dj cьrmamaq әlj kelse.
Tөbesjnen tөndjre qūlatpaq tau.

„Se—Se—Se—R-dj etuge bөlcek-bөlcek,
Oilasa çau,
Olarmen kyctj өlcөp,
Kөremjz bygjn.
Bjzde kyzet mьqtь,
„Çauqa çerden bermeimjz çalqьz vercok"[1]

«AITЬS» TURALЬ

„Aitьs" Sөbittjn „Aq aiu", ataqtь Celuskincjler çorьqь turalь çarialanqan çaqsь poemalar çarьsьnda 2-bөige alqan poemasьnan yzjndj.

„Aq aiu" poemasь Otannьn patriot erlerjn, olardьn qaharmandьq qairatьn, qaçьrlь qimьlьn suretteidj. Otanqa degen erlerdjn maxabatьn, adamqa Ūlь Stalinnin qamqorlьqьn çьrlaidь. Dylci, kyctj, asau tabiqattь yiretjp, baqьndьrьp, qasьrlar boiь acьlmai çatqan sьrьn acьp, bykjl әlemge sovet otanьnьn, sotsializm eljnjn geroilarьnьn kycjn kөrsetedj.

Mūqittьn mьlqau mūzьn meken etken, tabiqattьn taqьsь tөrjzdj bolqan aq aiudь qolqa tysjrjp, өmjrjnde kөrmegen kөk aspanьn aralaiьp, samolөtke otьrtьp, sovet geroilarь celuskincjler Mөskeuge әkeledj, zoologiceski sadqa engjzedj, ondaqь bjzdjn өmjrge, bjzdjn tūrmьsqa tөselgen, sovet eljnjn çaiьna çete qanьq „qara aiu" men kezdestjredj, ekeuj tjldesedj. Aq ajuqa sadtaqьnьn bөrj çat sekjldj. Ol tosansidь, çatьrqaidь, alьp andardь qūbьçьq kөredj, mūz mūqitьn çailaqan taqьlьqьn jsteidj. Bjraq, qara aiu onьmen aitьsadь, oqan terendep, taldap tysjnjk beredj, andardьn bastь-bastьsьna toqtap, olardь aq aiuqa tanьstьradь. Sonьmen qara aiudьn tanьstьruь, zoologiceski sadtaqь andardь, olardьn kycterjn, qimьldarьn suretteuj çai qana nөrse emes, sovet eljnjn kycjnjn, jsjnjn belgjsj tөrjzdj qьp kөrsetedj. Baqьttь eldjn cat өmjrjn, darqan çaiьn, gyldj өmjrjn, өnjmdj өnerjn maidьn aiьmen tenei sipattaidь.

Aq aiu men qara aiudьn aitьsь tek qana oidan cьqqan qial emes, ol bjzdjn өmjrjmjzdjn tjlj, el çyregj.

Sөbit „Aitьsta" Sovet eljnjn kerөmet kycjn өte obrazdь etjp bergen, өsrese, sovettjk zoologiceski sadьnьn qara aiuь arqьlь, mьlqau Mūz mūqitьnьn taqь өsken, tek qana qūlqьnьn qana oilaitьn aq aiuьna el өmjrj men oi tysjredj, kycke bas idjredj. Sүjsindjredj. Mūnьsь asa ceberljk.

Tjlj kөrkem, çatьq, tysjnjktj. Tenevlerjnde de, өlen buьn өlcemjnde de, poemanьn qūrьlьsьnda da çanalьqь kyctj.

---

[1] Tьrnaqcaqa alqan en soңqь çol Stalinnjn sөzj.

MŪQTAR ƏUEZOV

Mūqtar Əuezov 1897-çьlь. Cьqьs Qazaqьstan oblьsьnьq Cьnqьstau audanьnda, tuqan. Mūqtardьq əkesj mal caruacьlьqьmen kəsjp etken, orta auqattь carua adam bolqan.

Mūqtardьq əz əkesj Omarqan da, ylken əkesj Əuez de eskjce qat tanitьn ortaca sauatь bar kjsjler eken.

Ylken əkesj Əuez 87 çasqa keljp 1928-çьlь eledj. Kəptj kərgen kəne qart Əuez aqsaqal ças Mūqtardь tərbieleidj, 5 çasьnda oquqa beredj. Atasь Əuezdjq eskjljktj səzderjn yirene Mūqtar eskj qissa, dastandardь oqьp əuestenedj, qūmarta oqitьn boladь. Əuez Abaidьq tūstasь, bjrge əsken boladь. Ekeuj bjrbjrjne çij qatьssьp, Əuez ataqtь aqьn Abaidьq elenderjn çazьp alьp çyretjn boladь. Mūqtar, Abai elenderjn atasьnan yirene əsedj. Sondьqtan Mūqtar çasьnan aq Abaidьq kəp cьqarmalarьn çadьna aladь. Abaidьq elenderj ças Mūqtardь əserlendjredj. Əngjmege, elen-çьrqa əuestjgjn kyceitedj. Bara-bara əzjnjq jzdeujne de, anau-mьnau çazuqa talpьnuьna da çol acadь. Syitjp, Mūqtardьq çasьnan aq çazucьlьq sezjmj tuuьna Abai çetekcj boladь.

Bjr çaqьnan çasьnan Abaidьq elenjn iemdenjp, ekjncj çaqьnan atasь Əuezdjq eskjljktj əngjme, ertegjlerjn miьna toqi əsjp, ədebietke qūmarlanqan Mūqtar, ycjncj çaqьnan cьqьs qissalarь, tyrlj çьrlardь da qaldьrmai oqitьn boladь. Cьqьs ədebietjn, aqьn Abaidьq elenderjn oqьp qanьqa bastasьmen aq Mūqtar 1912-çьldardan bastap ūsaq elen çaza bastaidь. Būl alqacqь elenderjnde Abaidь qattь eljkteidj. Mūqtar çaza kele, tek Abai men cьqьs ədebietjnjn qana qūcaqьnda qalьp qoiu emes, batьs ədebietjnen, orьs klassikterjnen de yirenedj. Būqan sebep Mūqtardьq orьsca tjl bjluj boladь. Mūqtar 1908-çьldan bastap orьsca oqidь. Ol aulnai ckoldь bjtjrjp, kelesj çьlь, Semei qalasьndaqь 5 bəljmdj orьs mektebjne keljp tysedj. 1916-çьlь onь bjtjrjp, seminariaqa tysjp, oqidь. Keijn, sovet ykmetj ornaqan soq Leningrad universitetjnjn ədeblet çana lingvistjk bəljmjn de oqьp bjtjrjp çana sol universitettjq aspiranturasьnьq cьqьs eljnjq ədebietj kursьnan ətedj.

Mūqtar ədebiettjk bjljmj bar çazucьlarьmьzdьq bjrj. Mūqtardьq ədebiettjk tvorcestvosь basьnda əleqmen bastalsa da keijnnen dramaqa çana prozaqa auьp ketedj.

1918-1919-çьldarь „Bəibjce toqal" taqь basqa pieseler çazadь. 1922-çьlь „Enljk kebektj" çazьp bjtjredj. Osь qarsanda Mūqtar kərkem ədeb ettjq drama çanьrьmen qana toqtap qalmai, proza çanьrьna da kəcedj. Ūzaq əngjme, roman, povest çaza bastaidь. 1922 çьlь „Qorqansьzdьq kynj" attь povestj çarьqqa cьqadь. Mūqtar kəp çazqan, qalamь təselgen, təçjribesj mol çazucьmьzdьq bjrj. Mūqtar salqannan sovet cazucьsь bola alqan çoq. Alqacqь enbekterj baicьldьq əserjnde bolьp keldj.

„Qilь zaman" siaqtь əngjmeler, „Qara kəz" siaqtь piesalarь, Mūqtardьq ūltcьldьq batpaqьnan cьqa almai çyrgen kezjndegj enbekterj bolatьn. Sonqь kezde Mūqtar ol qatalьqtarьn js çyzjnde tyzep keledj. Būl kynde ūltcьldьq, bajcьldьq çoldan bezjp sovet çazucьlarьnьq qatarьna keljp otьr. Ol sonqь cьqqan enbekterjmen çūrtcьlьqtьq kytken ymjtjn js çyzjnde aqtap keledj.

1932-çьldan berj qarai Mūqtar sovettjk cьqarmalardь bere bastadь. „Aiman Colpan", „Tyngj sarьn", „Tas tylek", „Oktəbr ycjn", „Tartьs", „Cek arada" piesalarь men „Catqalaq" əngjmesjn çazdь. Būlardьq qai-qaisьsь bolsьn aituqa tūrarlьq, əmjr cьndьqьn kərsete bjlgen kesek cьqarmalar deuge boladь.

Mūqtar oqьmьstь çazucь. Osь kyngj, qazaq sovet çazucьlarьnьq jcjndegj kərnektj bastьlarьnьq bjrj.

CATQALAQ

(Yzjndj)

III

— Bas, bas! Bassaqcь aiaqьqdь. Əzjq nemene tyge, baiaqь bai qatьnca ərj çuandap, ərj cabandap barasьn, mylde — dep, ekjncj caban brigadasь Berdj, anadai çerde celek ūstap kele çatqan Dəmetkenge būrьla qarap, aldьn tosьp tūrьp, daurьqьp kyle səiledj. Ekjncj çaqta çirma qadamdai çerde būlar kele çatqan çaqqa qarai ycjncj caban brigadasь Satai kele çatьr edj. Onьq qasьnda bjrjncj fermanьq eq ylken qьrьqtьqcьsь udarnik Aiaçan da kele çatqan.

Satai kəldeneqnen, Berdj syrjne kiljgjp:

— Dəmetkendjkj mai emes, qairat qoi. Qara çon, baluan adam qoi. —Denem toldь dep kjnəlama?—dep Aiaçanmen qosьlьp, oinap kyle bastadь.

Dəmetken būlarqa qarai çete berjp, çəbcendjden ьqьspaitьn salmaqь berjk çyzben:

— Bjz sol çai basьp çyrjp aq senderdjq maqtaulь qatьndarьndь qançьqaqa ūrьp bailanarmьz—dep erkekce kesek ynmen qattь kyldj.

Kyn çana cьqьp kele çatqan mezgjl edj. Taldь əzek dalasь əlj çьm-çьrt. Çel de çoq. Ainaladaqь qalьq ci qьbьr

Dəmetken qalçындap daurьqa kyljp:

— Bas ornьnda bolsa mjne kөz, kolxozdьn kөzj de ornьnda. Oda mjne acьq qarap tүr—dep Qasendj nүsqaqanda, qatьndardьn bərj tegjs yp-ylken denelj, soqtadai çjgjt Qasendj „kөz" qana degenge məz bolьsьp kylgen edj.

— Kөz ekenj ras. Fermanьn axranь kөz emei nemene?—den Aiçan Qasenge qarap:

— Ia, solai ma, kөz qainьm!?—dedj. Qasen anьrьp:

— Ne dep keledj osь?—degende çүrt tegjs taqь da du kyldj.

— Ia, sonь aitamьz, malьn aman ba?—dep Dəmetken, qacardьn orta esjgjne qarai basть. Barlьq kelucj bar, Qasen bar bərj de orta esjktjn tүsьndaqь tөbesj acьq qacarqa çaqьndap keldj.. Qasennjn kelgenj çana edj. Mal tygendeuge brigada bastьqtarьn tosьp tүr eken.

Bүlar acьq qoranьn carbaq esjgjne taqap-taqap kelgende, qalьn qoidьn jcjnen bjr talai qara qoi, lenqol saulьqtarь ər aluan ynmenen manьrai qoia berdj. Ər bүrьc, ər qoradan bjrden-bjrj jljp əketjp çatqan amandasu ynj siaqtь kөp qoi-eckjlerdjn manьrauь bastaldь.

Keibjr qoidьn manьrauь dəl bjrdeme turalь qadaqalap çabьsьp, çauap tjlep, sүraq berjp tүrqan manьrau siaqtь... Qaitaqaita bjr ynmen qadala sүraqandai boladь. Qozьlar, eckj, laqtan da ər qaisьsь өzjne bөlek yndermen endjgj tanьn qarsь aldь.

Kolxozdьn oianuь osьlaica bastalqan edj. Osь tanda, dəl osь kezde Cəltjk ekj qasqьr men ainalьsьp çatqanda Taldь өzek kolxozьnьn eң ylken fermasь, bjrjncj fermada daqdьlь maqnalь eңbek kynj osьlaica tudь.

Axran bastьqь Qasen men Berdj, Satai taqь basqa caban brigadalarь mal tygendeuge kjrjskende Dəmetken men basqa sauьncь qatьndar sauьn qoilarьn iarmo aqacьna qosaqtauqa kjrjstj. Aiçan men өzge qьrьqtьqcь qatьndar, sol acьq qoranьn bүrьcьndaqь qьrьqtьq carьqьna. kece mүqalьp qalqan qьrьqtьqtarьn qairatьp çatьr. Kolxozdьn jrjktj malь asьl tүqьm aq eckj men lenkol, qarakol qoilarь bolatьn. Mүnьn bərj asьldьn jcjnde өsjmtal tүqьmdar bolumen qatar cetjnen syttj sauьn bolatьn. Sondьqtan. bьltьr kolxoz brinza qainatsa, kөp qьp mai aiьrsa, bьiьl ədemjlep tүrьp nece tyrlj Galendski, Telzesski degen sьrьndь da өzderj çasaitьn bolqan.

Aica sol sьr qainatucь maman əieldjn bjrj bop alqan edj de, ər çerdegj sьr keptjretjn bazdardь da өzj qaraitьn. Sonqь 10 caqtь kyn boiьnda kolxozdьn biьlqь sьrlarьn qalaqa çjbertu ycjn, ol, ferma basьnan kolxozdьn ortalьqьna barьp tүr edj.

Kolxozdьn kөp tabьsьnьn bjrj sytj bolqandьqtan mүnьn qoiь ekj sauьladь. Bjrjn osь tan ertenmen sauadь da, ekjncjsjn keckj çaiьlьstan soң sauadь. Kyndegj osь siaqtь qareketten sonqь kezde qьrьqtьqqa aralasqan. Qazjr onьn aiaqtap kelgen

kezj edj. Çaicьlьqtaqь sauьncь əieldjn kөbj osь kezde sol qьrьqtьqqa auьsьp çyr edj.

Çana qacarqa kelgen çүrt bjr sətte өzdj-өzj çүmьsьna orala kettj.

Dəmetken kyndegj macьqьmen qosaqtaqь qoidьn tөr çaqьna tysjp yc qoidь sauьp bolьp, endj aq eckjnjn bjrjne qarai çьlçьp keljp çeljnjn үstai berjp edj, cocьp kettj.

Qolьna eckjnjn bjr çeljnj ekeu bop qaq airьlьp jljndj. Eckj de tьpьrlap, artь cөmeijp. auьrsьnqandai bop çatalaqci berdj. Ynjljp qarap çjbergende Dəmetken өz dauьsьnьn qalai cьqqanьn baiqamai da qaldь:

Çaratqan sүmdьqai, mьnan ne edj?—dep baç ete tystj. Dauьsь soncalьq qattь cьqqan eken, өzge çerde sauьnqa otьrqan qatьndardьn bərj atьp-atьp tүrdь.

Dəmetkennjn aldьndaqь eckjnjn çeljnj tap ortasьnan sara tjljniptj. Bjr ese syt tamcьlap, bjr ese qandь jrjn tərjzdj cьqьp tүr.

— Çanьm au, ne sүmdьq?

— Oipьrau, ne pəle keldj?—dep bar qatьn çapьrlai bastadь. Dəmetken yndemesten qosaqtь çaqalai çyrjp barlьq qoi-eckjnjn çeljnjn tygendei bastadь. Өzge qatьndarqa da sonь büiьrdь. Sol aq eken, sauьncь əieldjn bərj de ər çerden:

— Oibai, münda da sol.

— Sьqьr cünaq mьnanь da tjljp ketjptj...

— Tөbeңnen үrqьr qandai çau eken?... Mьnanь kөr!—desjp bərj de ər çerden өzderj өz bop kөrmegen sүmdьq bjr qaskөijktjn jzjn tauьp çatьr.

Dəmetken өzj sanaqan qosaqьnan 10 caqtь çaralьnь taptь.

Sondai bop turalьp, sendelektep tүrqan 20 caqtь qoi-eckjnj өzge qatьndar da tapqan edj. Əielder esj cьqьp, cьn cocьnьp, kyijnuden zar qaqsadь.

— Keldj qoi taqь bjr pəle.

— Boldь qoi bjr qьrsьq.

— Qairan kөzjmdj acqan kolxozьm, taqь ne kyn tua bastadь basьna?!—dep Çamal өksjp-өksjp çьlap ta çjberdj.

Dəmetken, esjn çana çia bastap edj.

— Ua, qoi ərj qaida əlgj axranь, qaida bastьqtar, çyr tygel!—dep bar qatьn tygel tьsqa cьqtь.

Bүl kezde Qasen men Satai qocqarlardь tygendep cьqarьp çatьr eken. Ekj qocqardьn belj coiьrlьp, basa almai tүr. Onь bөljp qoiьptь. Qoradaqь qocqardьn barь çartьlap cьqqan eken.

Mьnalardьn qabarьn elemei Qasen men Satai esjkke çaqьndap kelgen qara kөldjn bjr kөk qocqarьna qadala qarap tүr edj, taqai bergende Satai moinьnan үstap tartьp alьp cьqtь. O da coiьrlьp artьn basa almai çatьr. Yc qocqardьn dertj bjr.

— Çanьm au, münьn bərjne ne pəle keldj bүl!...—dep Satai anьrdь.

Sonьmen barlьq çiьn endj-endj tarqai berjp edj. Bjr mezgjlde qastarьna kolxoz bastьqьnьn orьnbasarь Qatpa çetjp kep qaptь.

Bürьnnan estjp keldj me, çoq çaηa üqьnьp alqan ba, əiteujr çaidьη bərj oqan da məljm siaqtь. Cübar çyzj qanьn jcjne tartьp, sürlanqandьqtan teηbjl-teηbjl bop ketjptj. Qabaqь tas tyijlgen, yndemei kep Samatqa qol berdj de:

— Esjttjk çaidь. Bül bjr kjsj emes, kontrrevolutsionni caikanьη jsj. Münda Üiьm bar—dedj.

Samat sөz bailauьn əlj çasaqan çoq edj:

— Kjm bjlsjn? Qaidan kep, kjm jstegenjn?... degenjne Qatpa cancьla qarap:

— Kjm bjlsjnj çoq. Bai-kulaktьη üiьmь. Onьη bjr tamьrь osьnda. Endj sonьη jnjne su qüiamьz—dedj de, kөpcjljkke:

— Sender tarai türьηdar!...—dep Samatqa qьrьndau bürьlьp:—Bü ne, osьndai jstjη tüsьnda topqa talqьlap türqanьη—dep bjr qoidь. Çürt çьlьsьp tarai berjp edj. Qatpa kөppen bjrge qozqalьp bara çatqan Berdj men Sataiqa:

—Satai, Berdj, sender münda qalьηdar.... Əuelj aktiv bop sөileseijk—dedj... Kөppen bjrge Qasen de çyrjp kettj.

Өzgeler əbden seijljp tөrteuj qana qalqan soη Qatpa, Samatqa bürьlьp:

— Çə, münь kjmnen dep bjlesjη?...

— Kjmge çabьsa qoiaiьn qazjr... pəlence dep bül saqattьη jcjnde ec kjmdj de atai almaimьn,— dep Samat qabaqьn cьttь.

— Kadr senjkj. Js senjη fermanda bop otьr. Bolceviktjk qьraqьlьqьη qaida? Çoq, əlde, qacqanьn kyteijk pe. Bül cek ara ekenjn bjlemjsjη?

— Al, bjlgende kjmdj bas salaiьq?...—dep Samattьη dauьsь qataηdai berdj.

— Əlj sezbedjη be? Өzjη qьzьq ekensjη au... Çaηa adamnьη bərj, mjne, osьndai bolädь?!... dep Berdj men Sataiqa qarap ap—jstjη tamьrьn üqpaidь da mezgjljmen qoldanatьn caralarqa bөgeujl çasaidь!— dep qьnçьla bastadь.

Samat büqan bürьlьp, qadala qarap otьrьp:

— Olai bolsa eskj adamnьη—өzjηnjη sezgenjη bar cьqar, ait, kjm kjnəlj?— dedj.

— Bjlmeseη men aitaiьn... Bjraq, sen osь arada bascьlьq etjp türqan soη kөretjn çailardь kөrjp, sezjp çyrgen cьqar dep em...

— Çanьm, aitsaηcь endj bjlgenjηdj—dep Samattьη cьdamь tausьla bastadь.

— Endece, mьna axran bastьqь Qasen!... Mjne, tap çauьnьη bjr ücьqь osьnda. Osьnь kəzjr aresqa aldьru kerek—dep çarьp aitьp salьp, Samatqa o da qadala qaradь.

Samat baqanadan bergjnjη bərjnjη artь osьndai bjrdemege soqatьnьn tosьp otьrsa da, dəl mьnadai tüçьrьm çasalmas, dep edj. Bjr az taηdana qarap, aiaqьnda Satai men Berdjge bürьlьp:

— Sen ekeujηnjη pjkjrjη qalai?— dedj.

Satai aldьmen yn qattь:

— Dəl bülai deuge auьz baruь qiьn siaqtь. Өzj qara taban batьraqtan cьqqan. Өzjmjzdjη tөmennen өsjrgenjmjz. Bjrde-bjr sezjktj çaman qьlьqь bolqan emes.

— E, çau saqan sezdjrjp jsteitjn cьqar! Osь kyngj çaudьη astьηnan qьrьqqanьn sezer bolsaηdar byiter me edjηder?...—dep Qatpa qattь acu caqьrьp, cьn kyijngen çyzben aqьra sөilep çjberdj.

Satai sonda ьqtьma, çoq sөzjnjη aiaqьn tek osьmen bjtjrmek pe edj, əiteujr aiaqьn ekj üdai qьp:

— Bjraq, kjm?... Kepjl boluqa bola ma?—dedj. Berdj münca ekj çarьlqan çoq:

— Tergetjηder! Aq bolsa acьlar. Mündaidь tergeu ornь acpasa, kjmnjη kөzj çetedj—dedj. Samattьη büdan da kytpegen çauabь edj. Bjraq, Qasen çaiьndaqь onьη өz tysjnjgj basqa, sondьqtan üzaqqa sozbai:

— Qasen yitjp qürbandьq etetjn kjsj emes. Men qarsьmьn çappaq tygjl sezjkke alqanqa da qarsьmьn,—dedj.

Büqan Qatpa barьnca kyljp cьdamьnan airьlьp atьp türьp ərlj-berlj çyrjp ketjp edj. Endj Samatqa qadala qarap:

— Sen өzjη kem qoiqanda, oportuncьl ekensjη. Men çauaptьlьq qarьzьmdь ümьtpaimьn. Bül jstj bararьna barqьzamьn. Qazjr audanqa baram!—dedj.

Samat bül araqa kelgende alqac ret osь əηgjme boiьnda cьndap acu caqьrьp?

— Qasen çabьlmaidь, yitkenj, bas büzarlьqqa çol berjlmeidj, çoldas...—degende Qatpa çülьp alqandai çauap berjp, baqanadan kөmeijne kep türqan sөzjn—tjke jrjkpei soqьp:

— Bas büzarlьqcьlar, endece tamam baidь otkocevnik dep çiьp ap, bərjnjη bьlьqьn byrkep osь kynge deijn sьr bermei, basqarmaqa dəneηe bjldjrmei, tap çauьnьη qoiьrtpaqьn qostap otьrqan senjη өzjηsjη! — degende Samat atьp türьp:

— Qatpa, endj çettj. Keηeske menen dos cьqarsьη!—dedj, Anau kekete kyljp:

— Adьra qal! Өmjr boiь bai-kulakpen alьsьp osь audannьη tap çauьn qürtьp kelgen men emei, sen cьqarsьη. Bəlem kylmetjηdj acьp, aldьmen senjmen bolarmьn, endece...

— Bar olai bolsa, qьlatьnьηdь qьlьp kөr...

— Cьn çaudьη tamьrьn taptьm, boldь endj maqan. Өηj çьltьrap çьlьm qürttai çailaitьn sendei təttj yndjnjη talaiьna su qüiqan, men.

— Qьsqart endj!...—dep Samat tap berdj, anau tapancasьna qol salьp jlgerj bastь. Berdj men Satai ekeujnjη arasьna türa qalьp aiьrьp əkettj. Ekeuj de bjrjne-bjrj өcjge çauьqьp, ekj aiьrьlьp kete bardь.... Qatpa aitqanьn jstep audanqa cава çөneldj. Samat sürlanьp, qolь qaltьrap kep, audanmen çalqasatьn teleionnьη trupkasьn aldь.

Səileskenj audan ortalьqьnda keŋesj bar əskerj kijmdj er pjcindj, kesek denelj çjgjt Pancin edj. Pancin tynde bolqan uaqiqa turasьndaqь Samattьŋ qabarlarьn estjp ap, qьsqa səzben əz masliqatьn berdj.

Ol Samatpen nьq tanьs, qьmbat baqalь fermanьŋ barьq jsjnen tolьq qabardar edj.

— Būl jske aiьptь kjsjler kolxozdьŋ əzjnde bolmau kerek. Ekj kynde anьqtaldь. Əlj de senderge ainalьp soqar. Ornьŋnan tapçьlma. Ekj kyn tos. Kyzettj mьqta. Soqan ceijn çiьlqan derektj byrsygjn kep aitl—dedj.

Osьmen Samat ec qaida barmai fermasьnda qap, daqdьlь jsjne kjrjstj. Bjraq, jctegj oidьŋ tьnьcsьzdьq tolqьnь kyctj edj. Sabьr etu qiьn boldь. Cacau cьqqan adamnьŋ bərjnen: ne boldь? ne bar? ne estjp, bjldjn?—dep ьlqi eleŋ qaqьp, aqpar sūraumen boldь. Qatpamen qaqьsqan səzderjnen keijn, būl kolxozqa kelgelj alqac ret bet baqьtьnan adasьp, bjr qaraŋqь, tūnqьiьqqa tysjp ketkendei, basь qaŋqьp qalqan kezj osь edj. Kjm bjledj? Sьrtьnan kjm bjlsjn? Əzgenj qoiqanda çaŋaqь Berdj men Satai da mūnьŋ oiьnan basqa oi oilap, tjptj, būqan olar da kydjktenjp qaradь ma, əlde qaittь?

Osь çūrttьŋ bərj sekem alьp çyrmese igj edj.

Bygjngj kyn tātasьmen osьndai əure-sərsaŋmen ettj.

Fermanьŋ erkek-əiel udarnikterjne Qasen çaiьndaqь baqanaqь Qatpa səzj estjljp qalqan edj. Sonьmen kəpcjljk kynj boiь Qasenmen çəndep tjl qatpai odan yrjkken tərjzdenjp cettep çyrdj. Qasennjŋ bjrer çaqalap kelgenj Samat edj. Ol da əz oiьmen əure me, mūnьmen boi salьp səilespedj.

Kolxozcьlar jcjnde Dəmetken, Aiaçan, Satai bop tys aua bere Dəmetkendjkjnde cai jcjp otьrьp, bjr az əŋgjmelesken edj.

Satai:

— Qaisьsьnjkj dūrьs ekenjn əzjr bjlu qiьn. Ekeuj de bjlmeitjn adam emes. Kjm bjledj?!—dedj. Məsele Qasen çaiьnda, Dəmetken Qasenge taŋerteŋnen çanь aculь edj. Çana Samattь ezge den erekce silaitьn:

— Qatpa, Aicanь ьlqi çesjrjm, çesjrjm deucj edj. Qasenge tigelj əlpetj terjske ainalqan siaqtь edj. Jcjnde ne çatqanьn kjm bjlsjn...—dedj.

— Osьqan tigelj menj keketjp soqtьqa beretjn boldь,—dep Aica maqan talai aittь. Bjraq, mьnau jstjŋ çənj bjr basqa qoi, dep Aica əlde qalai bajlau çasaudan aulaq səiledj.

— Kolxoz qūrьlqalь bjrge çasap kele çatqan qu myijz, eskj kjsj. Onьŋ ystjne əzj Qatpa,—dep Satai bastaqanda, Dəmetken mūnьŋ səzjn qostai:

— Qьrь da, sьrь da kəp tel—dedj.

— Onьsь da kəp, bjraq, qadalsa bjrdemenjŋ tamьrьn ūstap ap qadaladь. Onan soŋ aq ta, kek te bolsa qan almai çjbermeidj. Mūnьmen ūstasuda qiьn qoi. Osь talai, „men mьqtь, men pьsьqpьn“ degenderdj alьp çegen çoq pa?... Bjrdemenjŋ jzjn calьp tyijljp çyr me deijm...—dedj.

Əzgeler, çalpь barlьq ferma siaqtь, əlj kynge „ne boladь?“ degen daqdarьsta edj. Sondьqtan, dau da aitpai, basqa pjkjr de aitpai, tiьlьp qaldь.

Osьndai kyilerde kec te çetjp edj. Tyn bolьp kəp kolxozcьnьŋ aldь çata da bastaqan edj. Samat əz yijnde gazet qarap otьr edj... Yijnjŋ sьrtьna bjr attь kjsj kep tysjp çatьr eken. Gazetjn doqarьp tьŋdai qaldь.

Syitkence bolmai dabdьr qaqьp Cəljk kjrjp keldj. Tyrj asьqьs, qabarь cūqьl siaqtь. Samat asьqьp aldьnan qarsь tūrdь,

— Oibai, qaraqьm, sūmdьq...—dep əŋgjmesjnjŋ basьn qьsqa qaiьrьp:

— Sygjr, Sygjr keptj, tu Qьtaidan... Əzderj tərt adam. Kolxoz alsa kjreijk dep keldjk deidj. Bjraq, tyrlerj būzьq. Asьnqanь kəkvеŋbek temjr... Bjrdeŋe pəle jzdep kelgen əlpettj. Əzjmdj ūstap ap keudeme mjnjp otьrьp, əltjrem dep bauьzdarman boldь...—dep əŋgjmesjn sodan ərj cūbata çəneldj...

Samat ornьnan tūrьp ap telefonqa qolьn qoiьp mьnanьŋ əŋgjmesjnjŋ artьn baqьlap tūr edj. Sozьla berdj. Sygjr:

— Çau bolsam da əz aldarьŋa kep tūrmьn, əltjrse de əz erkj, aiaidь demeimjn, sonda da bjzdei qaitьp kelgenge, ne deidj eken? Kolxoz basqarmasьna, Qatpaqa qabar ait, çauabьn sol osь bazdan tosamьn—dep edj. Men tjptj oqan barmai, saqan saldьm,—dedj. Sodan əŋgjmesjnjŋ çjbj bosap:—beljm kece qasqьr attap bastьrmai coiьrlьp qalьp edj... Soqan qaramastan capqanьm... Taq ekj qasqьr bazqa tyse qaptь, tyge—dep səzjn taqь ūzaq sonarqa sala berdj. Mezgjl ətjp baradь. Samat endjgjsjne cьdai almai, telefondь alьp audanmen çalqasa bastadь. Aralьq stansalardan Pancin keŋsesjn sūrap qūlaqь sol çaqta tūr. Bjraq, Cəltjk telefon sьrьn bjlmeucj edj. Sondьqtan əz əŋgjmesjn cūbatьp aidap çatьr... Samattьŋ anda-sanda būqan qūlaqь ausa yzdjk-yjzdjk estitjnj:

— Aldьnda, qaraqьm au, tyn boiь culap ūiqtatpaqan. Sodan bazqa tysken soŋ, aiaiьm ba, tjptj... tjrep bastьrьp... kjsj jakeldjm... Qacьp ketjptj—beljmnen attap coiьrltьp... Aica kep!... sol kezde Pancin yn qattь bjlem Samat səilep:

— Aitqanьŋ keldj. Çau bjzdjŋ qasьmьzda. Taldь əzektjn ekjncj bazьnda... Bjlesjn be? Ia... Bjz be?... Attanamьz... Qajr... Bjlemjn!...—Samat yndemei qaldь...

Cəltjk sonan soŋ əz əŋgjmesjn soza bastap:

— Aicanь ūstap basьp qaldь... Būrьnqь boiь qoi—ne desjp çatqanьn kjm bjlsjn? Bjraq, oqan da basьnda suьq keldj. Əjtejr tysj çaman.—Samat qaita səilei çəneldj:

— Bjlemjn. Ol qamdь əzjm jsteimjn. Bjraq, az kjsj bolsaq da bjz de qairat etemjz... Al, kərjskence!—dep Samat telefondь qoia berse, Cəltjk əlj səilep çatьr eken.

— Sodan beljmnjn coiьrьlqanьna qaramai saldьm au... Saqan qarai... Endj ustap al. Sezj bolsa qaruьn qolьnan alьp ustap alьp otьrьp seiles. Bolmasa bul kolxozqa ol ecjgulj. Munьn aldьnda ekj kep at, tyienj tjzjp aketken. Dandegen kapjr!—dedj. Caltjk angjmesj budan da ucь-qiьrь coq sozьla beretjn. Bjraq, Samat endj asьqpasa bolmaidь...

Ol sol arada aiqai sap Qasen, Berdj, Satai, barjn ciьp aldь. Dametken, Aiaçan, Çamaldar da ciьla kelgen edj.

— Çoldastar, anьq çau tabьldь...—degende barj bjrdei:

— O kjm, o kjm?...

— Va, tjleujn bersjn...

— Qandai qana it eken...—dep cu-cu ettj...

— Qьtaidan keptj. Sygjr!...

Çurt tysjne qaldь... Endjgj dabьrdьn barjn Samat toqtatьp tez-tez, qattь-qattь burьq ettj.

— Qazjr maqan Qasen çana taqь bjr-ekj kjsj erjnder. Tez at qamda... Ozge barlьq erkek, Berdj, Satai, sender bascь bop kyzetke qalьndar... Al, Qasennen basqa taqь bjr-ekj kjsj maqan er... Kjmder?

— Ozge erkek camalь qoi... Kyzette tur qoi—dep Satai daqdarьp qap edj.

— Endece, bjr erkekten kem bolsam betjme tykjr. Sol Sygjr ittj attan ozjm qana çulьp alaiьn. Berj akelcj, bermen!—dep Dametken çulqьnьp kep vintovkanьn bjrjn moinьna salьp aldь... Ec kjm qarsь bolqan çoq. Qaita tegjs sunqandai boldь.

— Ia, kolxozdan aiaqan çandь it çesjn—dep Aiaçan da ekjncj mьltьqtь salьp aldь...

Bular osь men az ainalьp sьrtqa cьqьp atqa qona berjp edj.

— Oibai, tyie—tyie qaida? Qalpьmen bar tyie çoq!—dep bjr-ekj dauьs cu-cu ettj.

Endj Samat, Satai men Berdjge tyienj qaraudь tapsьrьp, bygjngj kyzettjn barjn tamam sauьncь, qьrьqtьqcь qatьndar aldь.

Tyiege çoqcь belgjlegen men Samat sol ozderj attanqan çaudьn aldьnan tyienj de tabarmьz dep sengen edj. Sonьmen bular ekjncj bazqa qarai, qalьn cidj qualap capqьlai çeneldj.

Abjgerdjn jcjnde Caltjk umьt qala berdj. Çolcьbai çosьltьp sart-surt cauьp kele çatqan Samatpen ozge çoldastarьnьn arasьnda tьm bolmasa bjrlj-çarьm auьz angjme de bolqan çoq.

Osьmen baz çanьna cauьp kep toqtaqansьn, attarьn alьsьraq bailap, ozderj mьltьqtarьn sailap ap, qanat çarьp bьtьrai kep baz esjgjne taqap edj.

Bularqa qarsь alqacqь mьltьq ynj cьqtь.

Sodan bular aiqailap:

— Va, kjmsjn?... Elmjsjn, çaumьsьn?... Kjm de bolsan elesjn, atьspai qolqa tys!—dep aiqailap edj. Oqan qarsь ьlqьi atьla bergen mьltьq otьn kordj. Alqac elden burьn taqap barqan Qasennjn sol qolьna oq tidj.

— Mьnau ne çaudьn dal ozj, ne sonьn çolьna basьn bailaqan kjsj. Endj atьsьp baqьndar... Alьndar osьnь—dep Qasen keijnjrek turьp qap edj.

Bjraq, aredjkte:—endj saqan çoqpьn, eltjrjp alasьn,—degen aiel aiqaiь estjlgende çyregj su ettj.

— Çanьm au, Aica ma?—dep bjr qalьp—oipьrai, Sygjrdjn çyrjsj tek deimjsjn ... Buzьlqan ba, aldanqan ekem qoi—dep bjr tjksjnjp, sodan bygjngj fermalardaqь qazanьn barjn osьmen bailanьstьra barьp, taçal çyzjn kergendei bop cosьnьp, yrke berjp edj. Qalqan sozderjn, ozge atьs alьsta bu da estjgen çoq. Estjp baiqar bolsa Samat mjnezjne ol tan bolar edj. Aiel ynjn estjgennen keijn Samat mьltьqьn atpai toqtata qoiьp, ozge bjrer oq cьqarqan Dametken, Aiçandь da basьp tastap, qur qana baz jcjndegj mьltьqtьn dauьsьn sanap tur edj.

Arada bjr-ekj ret toqta, çau emespjz,—dep çanьndaqь aielder de tan qaldьrьp yn qatьp korjp edj. Aqьrь jctegj mьltьq oqьn tauьstь. Samat esjkke qulaqьn sap tьndap turqanda ekj ret bos cьrt-cьrt etken altь atar ynjn estjp, esjktj acьp tastap, ozgenjn barjn ertjp bazqa aiaq basqan edj. Esjkke kele berе qaltasьnan elektr fanarьn suьrьp çarьq çaqьp alqan.

Sodan arqь uaqiqanь, çoqarьda baz jcjnde ozjmjz kergen edjk.

«CATQALAN» TURALЬ

„Catqalan"—sovxoz turmьsьnan alьp çazьlqan angjme. Sotsialistjk qurlьstьn salalь caruacьlьqьnьn bjr tarauь sovxoz omjrjn, Maqtar ceberljkpen surettep bergen. Munda da Muqtar çalan suretpen, soz kerkemdjgjn quьp ketpeidj. Sovxoz caruacьlьqьnьn qairatkerlerjn, enbek erlerjn, olardьn jsjn, kycjn, qimьlьn kersetedj, ziankestjk çasap çyrgen çaulardь acьp beredj. Otannьn adal uldarьmen qьzdarьn, sovet ielderjnjn sotsializm ycjn onegelj kyresjn darjpteidj.

„Catqalannьn" tjlj bai, kerkem, tysjnjktj, ceber çazьlqan cьqarma.

ASQAR TOQMAQAMBETOV

Asqar Toqmaqambetov 1903-çьlь osь kyngj Terең өzek audaпьnda tuqan. Әkesj өz kycjmen kyn kөrgen carua adam bolqan.

Asqar ças kezjnde aul moldasьnan 3—4 çьl sabaq oqьp, eskjce sauatьn acqan. Asqar ças kezjnde aq aulьndaqь ertekcjlerdjң ertegjn, çьrcьlardьң çьrьn çaпь syjp tьңdaitьn bolqan. Yirenjp alьp, aitьpta çyretjn boladь. Qolьna tysken Tacken, Qazan baspalarьnda basьlqan eskj qissalardь, qalq әdebietterjn oqitьn boladь. Keijn, osь oqьqandarьnьң әserj, aul arasьndaqь aqьn-çьraulardьң өleң-çьrlarьnьң әserjmen өzj de az-azdap өleң cьqara bastaidь, aulьnda aqьn bala atanadь. Ainalada toi bolsa tamtөmdap өleң aituqa da daqdьlanadь.

Sotsialistjk Өlь Oktәbr revolutsiasьnan soң Asqar sovet mektebjne tysedj. 1924-çьlь Tacken qalasьnda acьlqan kәsjp texnikumьna kjrjp, mөnda 1927-çьlqa deijn oqidь. 1927-çьlь „Lenincjl ças“ gazetjnde çauaptь sekretar bop qьzmet jsteidj. Osь kezderde Asqar qazaq sovet әdebietjmen tanьsьp, өzj өleң çazudь ydete bastaidь. Kyndeljk saiasь taqьrьptarqa arnap qьsqa-qьsqa өleңder çazadь, kөzge tysedj, çөrtcьlьqqa tanьla bastaidь, gazet, çurnal betterjnde өleңderj çij-çij basьla bastaidь.

1933-çьlь Mәskeudegj Kommunistjk çurnalister inistitutьnda bjr çьl oqьqan. Odan keijn osь kyngj „Sotsialistjk Qazaqьstan“ gazetjnjң kөrkem-әdebiet bөljmjn basqaradь.

1934-çьldan 1935-çьlqa deijn Ontystjk Qazaqьstan oblьsьndaqь Cәujldjr audanьnda Negin kolxozьna barьp tөrьp „Cәujldjr“ attь romanьna material çinaidь, kolxoz çөmьsьna at salьsadь. Sonda „Әzret sөltan“ attь piessesjn çazьp bjtjredj. 1935-çьldan 1937-çьlqa deijn „Ontystjk Qazaqьstan“ gazetj basqarmasьnda qьzmet jsteidj.

Mөnьmen qatar Asqar aqьnnьң cьqarmalarь jcjnde kemcjljgj de çoq emes. Onьң „өmjr“ degen poemasьnda saiasi qata pjkjrler, өmjrdj dөrьs tysjne almaucьlьqtar da bar.

Alaida, Asqardьң 15—20 laqan өleң, poema, әngjme, piesseler çinaqь bar. „Eңbek çinaqь“, „Eңbek çьrь“, „Qөrlьs“, „Өlь maidanda“, „Kaskelen“, „Өsaq өleңder çinaqь“ siaqtь өleңder, çinaqtar „Cek arada“, „Qat“, „Uborcitsa“, „Stalindjk marcrut“ degen poemalar çinaqtarь çeke kjtap bolьp cьqtь. „Cәujldjr“ attь roman çazdь. Balalarqa arnap ta bjr qatar kjtapcalar çazdь. Asqar kyn sanap yirenjp, өsjp kele çatqan kөrnektj çazucьtarьmьzdьң bjrj.

ALA QORÇЬN

(„Cәujder“ romanьnan yzjndij)

Temjr stansasьnan 15-16 caqьrьm çerde Arьstan baptьң molasь bar. Bjreuler onь „mьң çasaqan әulie “eken dep te soqadь. Mөqambet paiqambar өlerjnde—Qazret Sөltannьң mьң çьl kejjn tuarьn bjljp, soqan arnap qөrma çemjsjn qaldьrqan eken deidj. Sol qөrmanь Arьstan bapqa: „Sen sonь qazret (Qoçaqmet) sөltanqa tapsьr deptj“. Paiqambardьң sol tapsьrqan qөrmasьn tapsьru ycjn Arьstan bap әulie mьң çьl çasaptь. . . Qөrmanь tjljnjң astьna saqtap mьң çьl boiь otьrьptь da qoiьptь. Kynderdjң kyninde Qoçaqmet er çetjp, әulieljk ataq alqanda, mьң çasaqan Arьstan bap Mөqambet paiqambardьң berjp ketken qөrmasьn әkep tapsьrьptь. Qөrmanь qolьna alьp Qoçaqmet:

— Maңьzь sjzge, syiegj bjzge qalqan eken, bava. . .

Sol sebepten tjlegj bar kjsjler eң aldьmen sjzge tynesjn de, menen sөrasьn, sonda qana tjlegj qabьl boladь—deptjmьs. Kөp өzamai alçьqan cal qazret sөltanqa paiqambar bergen amanattь tapsьrьp, osь çerde qaza bolьptьmьs. Sol әulienjң өlgen çerjnjң ystjnen mecjt saldьrьptь. Bala auruьna em, qiamette imandь boluьn tjlegender çaiau-çalpь, attьlь-esektj sonan berj osь mecjtke cөbьradь eken. . . Tyrkjstanmen ekj ara qөmьrьsqadai cөbьrqan sәlde sьmaqtьiar aqьtьlqan çөrttьң aldьn tosьp keskestep çjbermeidj. „Әuliege ataqanьңьz bolsa“-lap soңьnnan qalmaidь. Bermei ketse tjlegj qabьl bolmaitьndai kөrjp, barьn bөljp bere bastaidь. Tyrkjstandaqь qoçalardan qөtьlьp cьqqan qaltanьң qalьndьsь qaqьladь. Mecjtke çetkence it tjstegen terjdei çan-çaqьnan tartqьlap çatqanь.

Tyrkjstanmen ekj ara 30—40 caqьrьmnan artьq bolmasa, kem emes. Өlmelj kempjrler de soqьr senjmge qөl bolьp kele çatadь. Arьstan baptьң molasьnan aqiretjne sauaptь qaptap qaitatьndai senedj. „Çarьqtьqtьң basьna çetjp өlsek, armanьmьz bolmas edj“ dep kөbjrlesedj. Kөktemnің aңьzaqьna kiljgjp qөr syldesj kele çatadь. Çap-ças әielder belbeujne bjr taba nandь qьstьrьp alьp, „Әuliege tynep, bala alьp qaituqa kelemjz“ dep cөbьradь. Qisьq aiaq esegjn ьqьlap, kөzj jrjndegen caldar da qalmaidь. „Samarqanda Sansьz bap, Otьrarda otьz bap, Tyrkjstanda Tymen bap, eң ylkenj Arьstan bap“ dep bapьldaidь da, olar da osь Arьstan bapqa tartadь. Sol aitьp kele çatqan „baptьң“ ne ekenjne өzderj de tysjnjp çetpeidj. „Bap“ degendj olar „әulie“ dep өqьnadь. Sol „әulie lerdjң“ jcjndegj „әuliesj“ osь kjsj dep senedj. Moiьndarьnda salьp alqan kjrlj qara desbjsj

əureleumen çyr. Molanьq morçasьna qonьp alьp, sol maqaidьq iesj, çalqьz өzj sьqьldь kөzj baçьraiьp, basь çalpiьp, bjr çapalaq otьr. Bjr-ekj molda bjr өljktjq basьna qūran oqьqan bolьp, auzь çьbьrlap betjn sipap çatьr. Bir-ekj əiel mecjttjq tybjndegj topraqtь belbeujne tyijp „təbərjk qoi çarьqtьq" dep өzderjnce kөp çūmьs bjtjrgen kjsj siaqtanьp cyqkjldesjp otьr.

Ylken segjz qanat yidjq jcj lьq tolqan kjsj. Osь yidjq jcjnen qandai mjnezdj, qandai qūlьqtь adam kerek bolsa bərjn de tabasьz. „Qaitsem aldap, bjr nərse tyrsjremjn" dep otьrqan qьpqьzьl өqec. Myləijmsjngen mysəpjrsьmaqtar. Dəl tərde caqьraqtai aq səldelj Əleuqan otьr. Taqaita qьrqan mūrtьnьq astьnda ebedeisjz auzь çaiьlьp çatьr. Esebjn tapsa tyienj tygjmen çūtudan qacatьn da tyrj çoq. Kөzj өlgen balьqtьq kөzjndei өljmsjrep, syzjle qaraidь. Ol kөzdjq jcjnde—mai, būiьm, өljk, ysjrpjtjr, aldau-arbau çasьrьnьp tūrqandai. Tөrt qabat kөrpenj bөlektep salьp, ekj çaqьna ekj çastьqpen tiektep qoiьptь. Audarьlьp ketse de tysetjn emes sьqьldь. Qalai audarьlsa, solai cek-qarьnь sьlq ete tysedj. Kөzj çūmar-çūmbas sьqьraiьp, kyn cuaqqa būiьqan toraidьq kөzjndei çьltьraidь. Qolьnda ylken qara dəsbjsj aqьrьn qana sьrt-sьrt audarьlьp lьqьp otьr. Oqan taiau, çaqь sopaiqan, ūzьn, kөk qūtan tərjzdj soraiьp Narьmbet əzdər otьr. Çūtьnqan saiьn çūtqьncaqь çygjrjp, qarьs-syiem kenjrdektj qualap çyr. „Tas salsaq da çūtqьzьp çjberermjn" degendei tьnьm tappaidь. Onьq qolьnda çiegjnde çьrtьlmaqan çerj çoq, mailь qara qaiьspen qaptaqan kjtapca otьr. Soqan qarap bjr sөz aitsa, otьrqan çūrt basqa ūrqan tanadai tьrp etpei qaladь. Olar keide soqьs çaiьnda da, patcanьq taqtan taiqanьn da sөz qьladь. Əiteujr yidj basьna kөterjsjp dyrjldesjp çatьr.

Ūzьn Narьmbet əzdər qara qaiьs, mailь terj kjtaptь audara tysjp esjp otьr:

„Qalan nəbi qalaihь salam..." aittь paiqambar qalaihь salam... „iaumjl qiamatь"—qiamat kynj „taqruçon" cьqadь. „Mən çahannama"—dozaqtan. „Aqьrabūn"—caian. „Ismjha"—ol caiannьq atь, „Qūraicūna" —Qūraic dūr. „Ora suha"—ol caiannьq basь;—„Pau qьlsa ma"—aspannьq ystjnde „ozanbuha"—qāirьqь ol caiannьq „taqtьl arzь sabqati" çetj qat çerdjq astьnda bolar. „O capatьha" ol caiannьq ekj ernj (yreilendjre sөilep) „minal macriqь" „kynnjq" cьqьsьnan (çūrt yreilenjp otьradь) „ilal maqrūbь" kynnjq batьsьna çetedj. Pjradarlarl... (dauьsьn çoqarьlatьp) ol caiannьq jsteitjn çūmьsь, kjmde-kjm—„tarkj salatu" —namaz oqьmasa, „manqь zakatь" malьnan zeket bermese... „al mūtakalljm"—kөp soileitjn kjsj bolsa—„bikalamь dynia"—dynie sөzjn „pjlməçjdj"—mecjtte otьrьp, sonь caqadь... Soqan azap beredj.

Mьçьraiqan bjr qalpe Narьmbet əzdər „qьrьq ədjsjn" bastaqanda əp-ədemj aq tьqdap otьr edj „aua, aua..." dep otьrьp qalqьp ketken. „Qalan nəbi" dep çatqanda ol ūiqьqa ketken. Bara-bara ol qor ete tysken. Onьq qacanqь ədetj ūiqtadь degece qorьldaitьn. Keide qьrьldap, keide dem ala almai qalьp, qoqalaqtap, keide tūncьqьp əiteujr bjr өzj auldь kөcjretjn. Ol barqan auldьq itj saq bolsa, yrjp-cəuildep tьnьctьq kөrmeitjn. Bjlmegen adam bjreu qьlqьndьrьp çatьr ma dep te qorqatьn. Sol ədetjne basьp edj, qasьndaqь bjreu oiatьp çjberdj. Ol bjreu ūiqьsьnan oiatsa—cocьp ketjp, apalaqtap, keide yiden cьqьp barьp qaitьp keletjn... Būl çolqь oianьsta ol ədetj bolьnqьramai qaldь. Degenmen „ua-q-q" lap aq kөterjljp edj, əngjmemen otьrqandar baiqamai da qaldь. Baiqasa da bjlmegenge salьndь. Icandardьq aldьnda ədep saqtaqansьp, sөzge çendjrjp bildjrmeuge tьrьstь.

Mьçьraiqan qalpenj oiatqan kjsj enkeljp sьbьrlap, „ūiqtap qaiьp, qara bastь qoi senj" dep keljp edj, mьçьraiqan qalpe moinьna almadь. Өtjrjktj sudai aqьzdь:

— Uai, çarьqtьq, qūrannьq bərjn çatqa aitadь, osь kjsj sөzinjq cjrjnjn aitsa jzjnen sadaqasь keteijn... " dep çьlamsьrap ta qaldь.

— Pai, pai, paiai... nesjn aitasьn,—dep oiatqan kjsj qosьla mūnaidь. Ekj mysepjr solqьldap çьlap, etegjmen mūrьndarьn sjnьjrjsjp, cyqkjldestj de qaldь. Narьmbet əzdər qьrьq ədjsjn soqьp otьr. Būiьqan çūrt aldьndaqь qьmьzьn da jcpei—çьmçьrt bola qaliptь. Sapьrьlqan qьmьzdьq betj kөkcjldenjp, bar manьzь tybjne cөgjp sūiqьldana bastadь. Syzbenjq suьndai syzjljp suь jrkjljp betjne çiьldь. Əleuqan maqzūm anda-sanda Narьmbet əzdərdь qostap, cьqarьp saladь. Çūrt onan saiьn tūnçьraidь. Tūtqьndaqь otьrqan, өljm çazasьna kesjlgen adamdarca moiьndarь salьbraidь. Bastarь ainalьp, bjr nərsege eltjp otьrqan өqkei bjr mas sьqьldь. Nege mas bolьp, moiьndarь salьrap otьrqanьn өzderj de sezbeidj. Olardьq jcjnde tolьq tysjnjp, ūqьnьp otьrqan adamdar da az boladь. Bjr-ekj moldanьq өzderj bolmasa, basqalarь qat ta tanьmaidь. Qol qoi dese barmaqьn ala çygjretjnder. Əljptj taiaq dep bjlmeidj. Əiteujr nietjmjz tyzu, „çatqanьmьz kybjnjn qasь, otьrqanьmьz ottьq basь" dep basьn saçdaqa salatьndar. Tek „qiamat, paiqambar" degen qana sөzderj bolmasa, өnge sөzderj estjmegen sөzderj. Əiteujr „qūranьq sөzj, qūdaidьq sөzj" dep tysjnedj de, өzderj tysjnbese de-„çarьqtьq ai" dep kenjlderj bosap sala beredj.

Kөpten berj mauçьrap otьrqan Əleuqan maqzūm da kөterjldj. Saiasat əngjmesjnen cet qaludь өzjne kemcjljk sanaqan adamca kөterjljp, çūmqan kөzjn acьp, çan-çaqьna alaq-çūlaq qarap aldь. Otьrqan kөp—kөzdjq ьnqaiьn sezdj de, basьla qaldь. „Būl kjsj ne aitar eken" degen sūraqtar otьrqan kөptjq ər qaisьnьq basьnda tūr edj. Əleuqan maqzūm „patca taqьnan tysjptj degen" sөzdj qaita kөterdj,

— „Əmma sjzder patcahь aqzamdь taqtan tysjptj" degen өsek sөzge nanqandarьna qaçap, qairan qalamьn—dep bjr çaqьna anьp çatqan qarnьn, aldьna өngerjp dūrstanьp otьr. Tьndap otьrqan çūrtta yrei çoq. Cьp çjberse ūcьp ketkelj ūrqan

qambstbq ujldjrjgj sbqbldb yrpijsjp otbr. Kei bjreulerjnjq tanaularb eleurep it quqan eckjnjq kezjndei badbraibp cbqbp ketken...

— Patcanb qūlatqan bolcevikter degendj esjttjk. Al, ol—çetjmçesjrdj qorqaidb—deidj qoi, taqsbr... dep cetten bjreu qosarlanbp edj... Əleuqan maqzūmqa çaqbn otbrqan pbsbqsbmaqtau bjreu çekjrjp tastadb.

— Olar qūdaidbq barlbqbna cek keltjredj deidj, blaçbn tapsa qazaq bjtkendj orbs djnjne coqbndbradb degen qaueset te esjttjm... —dep setjk tanaub caqbraibp bjreu, odbraidb da qaldb.

Ol qauesettj bərjmjz de esjtkenbjz, — dep otbrqandardbq kebj cu ete tystj...

Bjlmegen soq auzbna ie bolu kerek qoi, qalbm qasbnda auzbna ie bolmasa, onan ylken masqaralbq bar ma? ...—dep otbrqandar jljp aldb da kettj. Səz basblbp çūrt qbmbzqa berjldj. Qbmbzqa ret tiujn kytjp otbrqandar kezdj çūmbp sjmjre bastadb. Bjr mestj bjr meske aubstbrbp qūibp çatqan sbqbldb. Jcjp-çeuden basqanb bjlmeitjn eqecter sūibq qoiubn aralastbrbp tartbp çatbr. Keibjr tamaq ycjn otbrqan „qarbndar" qoiqa tigen qasqbrdai baubrsaqtbq ortasbna aralastb da kettj. Yijljp çatqan maia çon baubrsaqtar, kezdj acbp-çūmqanca sbrbibp sala beredj. Elden kelgen sabalar qotarbibp, qūmqa qūiqan su sekjldj apan eqecterce çoq bolbp sjnjp çatbr... Sezdjq aiaqb boçbrap çoqtan ezgenj aitbp dabbrlasbp otbr. Əleuqan maqzūm da qbmbzqa albbrtbp mūrnb salbbrap tjzesjne tijp, qaitbp keterjldj. Qarbn degenjmjz denenjq biljgjnen cbqbp, ez aldbna elekse bop aldbnda çatbr.

Būl icandardbq ças əielderj otbrqan çerj onca kenjldj emes. Yige qamaqan torqaidai terezege talasadb. Dalaqa cbqudbq blaçbn taba almai bntbqadb. Apbr-topbr bolbp çatqan çūrttb kere almai armanda... Əsjrese, osbndai kepcjljk bolqan kynj, olar tūiaq serppesten qaladb. Erkektjq betjne qaraudb eljm dep sanaidb. Bjraq, ças çyrekter albp ūcbp, sbrtqa syireidj. Terezenjq aldbnan çastau bjreu ettj degence topbrlasa qaladb.

Qalai ondb ezj, mūrtb qandai cjrkjnnjq — dep alas ūradb. Olardbq kezj dyniege de sondai qbzbqa qaraidb. Çbltbrqan būibm kerse de ezderjne mencjktegjsj keledj. Būlardbq sol nietjne qarai mecjtke kelgen bjr səudegerdjq mjnjp kelgen atb, dəl osblardbq terezesjne qarsb bailandb. Attbq bekterjnde qbzbl ala qorçbn bar. Būl səudeger Būqar men Samarqan, Təcken arasbn qoimai qbdbrqan, ataqtb səudegerdjq bjrj edj. Bygin çolb tysjp, „Arbstan bapqa" ziarat etuge kele qalqan bolatbn. Qazandaqb et te pjse qoimai, onbq ystjne Būqardan kelgen Əleuqan maqzūmmen tabaqtas boludb dəreçe sanadb da kete almadb. Qoçanbq aublbna keljp otbrqandbqbn eske albp, qorçbnbn cecjp tbqbraqtamai aq qoiqbsb keldj de, bekterjnde qaldbrbp kettj. Qorçbn aitulb, qbmbat qorçbn. Etken çbib Būqarda çyrgende ekj bestjnjq pūlbna tysjrgen. Bjreuler onb Būqardaqb Əmjrdjn

būibrubmen tek tyrjkpenderdjq əielderj toqbp, ədetj aparbp tartu jstegen eken dep te soqadb. Alai-tylei tenkerjstjq kezjnde Əmjrdjq qolbnan cbqbp, osb səudeger satbp alubda kerek desedj. Çjbekpen calbp, nece tyrlj mənerlegen qorçbn. Qolmen toqbp jstelgenjne nanuqa da mymkjn emes. Adamnbq çoqbndа icannbq bjr qbzb kerjp te keldj. Sbrttan kerjp bntbqbp otbrqanda, qbzdbq sezj əielderdj onan saibn bntbqtbrdb. Blaçbn taubp albp qaludb ūiqardb. Būlar ūrladb dep aitpaitbnbn da bjledj. Eptjrek bjreuj bjldjrmesten barbp, qançbqadan qorçbndb albp, çailastbrbp ta qoidb. Tek, mūnb kergen qazanqa çaquqa sjmjltjr albp çatqan Qadica qana boldb. Bjraq, onbq nege albp çatqanbn, kjmnjq qorçbnb ekenjn eskergen Qadica çoq. Ez çūmbsbmen bola berdj. Sjmjltjrjn syiretjp qazanqa ot çaqbp, kyibendei berdj.

Qaba saqal qara taltaqtai çyrjp, qazannbq basbnan adam siregen kezjnde, qarbn-qaçaq, ūrlaqan etterjn yijne tastap, qaitbp keldj. Qazannbq kebjgjn sapbrbp, ystjndegj ettj astbna çjberjp çatqan Qadicaqa kiljktj.

„Aram qolbqmen adal tamaqtb bblqaisbn, cəmjctj ūstatqan qandai kergensjz saqan?—dep aqbra bastadb. Onbmen de tūrqan çoq, ezj qausap tūrqan adamdb iterjp te çjberdj. Qadica qazannbq ocaqbna səl aq qūlamadb. Qolamtaqa qolbn tbqbp albp, kyidjrjp ala çazdadb. Acu qbsbp kezjnen çasbn sbqbp-sbqbp aldb. Ekj betj dubldap, çyregj soqbp capqan attai dyrsjldedj. Qazjr qubp aidap çjberse de tijstj sezjn aitbp qalqbsb keldj.

— „Sekpe adamdb. Nege iteresjn, baidbq çūrtbn qorbqan tebet sbqbldanbp. Qanqa toibnqan qara tebet siaqtb albastb. Senen aram bolqanbm ba?... Ūrb neme... O nesj eken, maqan barbp?... " dep cacb bobbrap, yrpijp tūra qaldb.

Qaba saqal qara qoqbraqtap tūra ūmtbibp auzbna kelgenjn soqtb:

— „Mbna qancbq qaitedj çanbm au, kjmdj it deisjn... Men se tebet, men..."—dep soitaldai qolbmen Qadicanb çaqqa ūrdb. Qadicanbq kezjnen otb çarq ete tystj. Təltjrektep basb ainalbp, çbqbibp barbp otbra kettj. „Qara tebet-ten" tiljn tartqan çoq:

— „Əlendj çerde egjz semjredj" dese—sen eljktj çerdegj semjrgen egjzsjn. Qan men çbnqa, qarbn-qaçaqqa oarnbq cbqqan tebetsjn... Sen adamdb eitjp talamal... Tebettj tūmsbqqa ūrsaq—auzb qan boladb da qaladb...—dep kezjnen çasb domalap çyre berdj. Bjraq, tolbq esjttjrjp aita almadb... Qora çaqqa būrbibp kete berdj. Amançoldan, balasbnan airbiqanb taqb esjne tystj... Seileuge camasb çoq, çbiai berdj. „Amançol bolsa, osb qorlbqtb kerer me edjm?... Ittjq jstep tūrqanb mbnau: onb nege ūrdbq degen ec kjm de çoq... Qaita mazaqtap kyledj. Men əuliege keljp, arbqan denemdj tolbqtbrbp, airbiqan balamdb, erjmdj tabuqa capaqatb tie me, qaitedj desem, qalai ezj?...

Kedeidj, çetjmdj, çesjrdj əulie degen qoldamaitьn bolar ma?...— dep terең oiqa batadь.

Soiqan maldьң qan-çьnьna yimelegen qarqa-qūzqьn qimьldaqan Qadicadan yrkjp duьldap ūcьp dyrljgedj... Auldь basьna kөterjp, u-cu boladь. Bjrlj-çarьm ala qūirьq sauьsqan, olardьң cacbauьn kөterjp ciqьldap, ər būtaqa bjr qonьp, tьzalaqtaidь. Qadica qimьldap basьn kөtermese kөzjn cūqьp, qan çosasьn çьqqarqьssь keledj. Qan-çьnqa toiьp, çynj yrpigen qara tөbet qazannьң basьn qarqadan qorьp, quьp, arsalaqtap çyr. Auzьbasь candanьp, өzjnen əlsjzdeu ittj bas saladь.

Kyn besjnge çaqьndadь. Çinalqan çūrt qoidьң etjn çep boiьp, tьm tьraqai dəret alqansьp çyr. Əleuqan maqzūm men Narьmbet əzdər aldьnda. „Arьstan baptьң“ molasьn bjr top kjsj tauap qьlьp otьr. Yc adamnьң ūzьndьqьndai molanь asьl çjbekpen çabulap tastaqan. Kjrgen adam qolьmen sipap, kөzjn syrtedj. Aqьrьn qana cetjnen syiedj. Qasьnda çatqan qara desbjnj uьstap, kezek-kezek onь da syiedj. Ūstai-ūstai qara desbj kjrmen boialьp battasьp çatьr. Өljktjң ystjndegj eskj çabudьң cetj de çьrьmdalьp, toza bastaptь. Talai auru, talai pəlenj çūqtьratьn çer—osь. Jcjne kjrjp barsaң өljktjң kyljmsj, sasьq isj өkpeңdj atadь. Auьzqь yide qatarьnan yc adamnьң molasь tūr. Olardь əspettep, qьcpen ьspalap, ardaqtap qoiьptь.Būlar—osь molanь kyzetjp otьrqan Narьmbet əzdərqjң bабalarь—bjreuj „Ьlacьn bap“, bjreuj „Qarqa bap“ dep tanьstьradь. Eң aldьmen solarqa ataqan qūdaiьnь aladь da, „Arьstan bapqa“ kjrgjzedj „Arьstan baptьң“ qūdaiьsь өz aldьna. . . kөzderj syzjljp, alaqandarьn çaiьp, tjlenjp tūrqan səldeler. . . Ol moladan cьqa berjste ylken zaldь mecjt bar. Mūnda—kyndjz namaz oqьp, tynde zjkjr salьp,—„əulienjң“ azbandarьn bala sūrap kelgen əielderge qosaqtaitьn çerj. Tynjmen alas ūrьp, auzьna kelgenjn kөpjrjp, əiel-erkegj aralas əbden carcap osьdan qūlaidь. Tynj boiь oiьna kelgenjn əbden jsteitjn „qara saqaldь qara tөbet“ sьqьldь azbandarь da az emes.

Ol mecjttjң ekj ortasьna qoiqan ekj ūstьn [1] bar. Onь da çūrtqa tanьstьradь.—„Būl aqactar bjr zamandaqь osь kezdegj maqta sьqьldь maqtanьң qoza-paiasь eken. Ol kezde maqta osьndai daraqqa [2] bjtedj eken. Maqtasьn alьp kijm qьlsa, paiasьn alьp yige baqan, tjreu etedj eken. . . Būl əulienjң ekken maqtasь eken. . . Kөzderjndj syrtjp, təbərjk qьlьndar. Qūdaiьsadaqalarьң bolsa qasьnda tūrьp berjnder, qabьl boladь. Mūnь būl çerge „Arьstan bap“ əulie өz qolьmen qoiqьzqan eken. . .“ dep qūiqьlçьtadь. Oqan nanьp, qūcaqtap syijp, çьlasьp çatqan adamdardь kөresjn. Būl kədjmgj arcanьң aqacь ekenjn bjle tūrsa da çūrt aituqa bata almaidь. „Əulie өtjrjk aitucь ma edj? . . .“ dep senedj. „Balamьzdьң өmjr çasь ūzaq

[1] *Ūstьn*—вqana, tjreu.
[2] *Daraq*—aqac.

bolar ma eken, yige aparьp caiqa salьp, suьn jckjzemjz“ dep pьcaqpen çonьp aranьң ūiasьndai tesjp tastaptь. Bjreuler gyrkjldep zjkjr salьp, bjreuler çьlap, qūran oqьp otьr. Bjreuler molanьn topьraqьn oramalьna tyijp, qoinьna tьqadь. Bjreuler əlgj aqactan bjr çanqa alьp tjsjne basьp: „Tjsjmnjң qūrtь sap bolqanьn kөrdjnjz be?“ dep qьlçaqtaidь.

Bjreu cьqьp mecjttjң basьnda tūrьp azan aittь. Çūrt qūlaqqa ūrqan tanadai çьm boldь. Tūrqan-tūrqan çerjnde tūiaq serppei tūrdь da qaldь. Tek qazannьң qьrьndьssьn çalap, baiaqь qaba saqaldь qara menen qara tөbet çyr.

Çьlai-çьlai basь ainalьp, tek byijrj bylkjldep qoranьң kyn cuaq betjnde Qadica çatьr. Onь eskerjp bjr kese sorpa bergen ec kjm çoq. Qalqan-qūtqan çuьndьnь jcjp, qarnьn qampitьp qara tөbet auldьң aldьna kelgen esektj quьp, arsalaqtap qaitadь. Aitqan azandь ittjk jstep sol qana būzadь. Azancьmen qosьla ūlidь. Keide dauьssь qosьlьp ta ketedj. Ittjң ūlьqanьn, bolmasa azancьnьң dausь ekenjn bjlmei de qalasьn. . .

Çūrt icanqa bererjn berjp, jcerjn jcjp qaituqa kjrjstj. Əngjmemen ūiьp otьrьp qalqan səudeger de cьqtь. Qьmьz ben etke əkesjnjң qūnь ketkence sūqьnqan tamaq saular, yiden cьqa kekjrjp, qan-çьnьn aralastьrьp qaita çūtьp „qūdaia cykjr“ desjp taltaqtasьp çyr. Çalaqtaqan tazьdai ekj-yc çjgjt silь qonaqtardь attandьrьp çatьr.

Qьmьzdьң əserjmen basь ainalqan sūlu mūrt səudeger yzengjge aiaqьn salqanda barьp qorçьnьn jzdedj.

— „Əlde bjreu at aunasa bьlqanar dep alьp qoiqan bolar“—dep cьdamdьlьq jstep, qaqьrьnьp-tykjrjnjp bjr az çyrdj. Bjraq, qorçьnьnьң çoqь cьnqa ainaldь. Qabardьң ūcь Narьmbet əzdərqa da çetjp ylgjrdj. Əleuqan maqzūmnьң da qūlaqьna calьndь.

Narьmbet əzdər—„onь ūrlaqan qandai badbaq, qandai djnnen cьqqan?...“ dep mecjtten cьqьp, səudegerge qarai səilep keledj.

— Kjm bar būl çerde, bөten-bastaq ec kjm çoq pa, qanqьrqan cocqalar əulienjң atьna daq tysjredj, tabьndar padarь laqnattar . . .—dep aiqaidь saldь. Йгь itce çьlmaңdaqan çjgjtter yi-yidj tjmjskjlep, ec çerden taba almadь. Bjraq, icannьң əielderj otьrqan yidjң maңьna da çuьqan çoq. Yide qamalqan icannьң qatьndarь ala qorçьndь ortaqa alьp topьrlasьp kөrumen çatьr edj. Sūlu mūrt səudegerdjң atьnьң qasьnda qabaqь salbьrap, tūnçьrap çyrgenjn terezeden qarap kөrjp, sьqьlьqtap kyljp, məz-mairam bolьstь. „Bjzge bergen bazarlьqьnьz da, bjr qorçьnqa nesjne qьnçьlasьz“ desjp, yide otьrьp kyljstj.

Bygjngj çiьlqan kөptjң jcjndegj, typtei kelgende qorçьndь ūrlauqa Qadicadan qolailьsь bolmai cьqtь.

— Йrlasa ūrlaitьn sol qatьn, balasьmen baiьnan adasьp qalьp, Təckenge çetuge qaraçat taba almai çyrgen de osь. . . dep qa:: saqal qaba kiljktj.

— Onan basqa kjm ürlaucь edj. . . Alьp kel padarь laqnattь. . .—dep Narьmbet əzdər kərjn tөktj. . . Çalaqtaqan bjrçjgjt qoranьn kyn cuaqьnda çьlap çatqan Qadicanь çygjpjr bardь da teujp qaldь. Taqasь bijk өkcelj kebjsj çanbas syiegjn sьndьrьp çjbere çazdadь. Qadica ьcqьnьp basьn kөterdj. Qьzarqan kөzjmen çьlamsьrap qarap Qadica oqan an-tan qaldь.

— Jcken tamaqьnmen türmai nege ürlьq jstep, əulienjn atьn bьlqaisьn? Atana laqnat qanqьrqan it, tap qorçьndь" dep taqь teptj. . . Qadica tykke tysjngen çoq.

— Sjzdj bjr nərse soqqan ba, өzj. . .—dedj de, auьrqan çerjn sipalai berdj

— Kərdjn be tjljn. . . qorçьndь tap,—deimjn—dep zьqьr ektj kelgen çjgjt.

— Qorçьnьn ne, senjn?...—dedj Qadica aculanьp.

— Senen basqa kjm alucь edj. . . Senjn alqanьndь kөrgen de kjsj bar. . . Tap degen soң tap...—dep bürьmьnan syirelep taqь qinadь.

— Qoia ber, kjmdj ürь qьlasьn өzjn. . . bäzьq. . . —dedj doldanqan Qadica.

— „Qorçьndь əkel!" dedj. Mecjttjn basьndaqь „əulienjn" bjreuj osь qoi dep senjp „sürar, anьqtar, bekerge kyidjrmes" degen Qadicanьn oiьnan cьqpadь. Tjptj osь qorçьnnьn ne ekenjne tysjnbei an-tan qaldь.

Sjzderdjn aitьp türqandarьnьz ne qorçьn?...—dedj Qadica.

— Bjlmegensujn. . . Oi padarь laqnat. . .—dep icannьn tөbetterj cu ete tystj.

Bürьmьnan syirep səudegerdjn atь bailanqan çerge əkeldj.

— Osь attьn qançьqasьnan ala qorçьndь sen alьp çatqandь өz kөzjmen, mьna kjsj kөrjptj—dep qaba saqaldь, qara tөbet sьqьldь mes qarьndь ьrsьldatьp kuaqa tarttь. Saqalь sjrkelegen „qara tөbet" sьqьldь neme, kөzj syzegen büqanьn kөzjndei alarьp, üialmai, qьzarmai bьlcьldai bastadь.

— Men qazannьn astьna attьn aldьnan sjmjltjr əkel dep çjbergenjmde, bjr saqattai çoq bop kettj. Bül antürqan qaida kettj desem! . . qorçьn ürlap çyr eken qoi. Onь bjr çerge tьqьp keldj... Onan basqa bjr saqat qaida çoq boladь—dep soqtь.

Qadicanьn çanь cьqьp kete çazdadь. Barьp betjn byrjp, tьrnap alqьsь keldj. Büqanьn kөzjndei kөzjn oiьp alar ma edj—dedj aculanьp.

— Menjn sendei qarьn-qaçaq tьqatьn calbarьm da çoq, ne өzjnnjn aitьp türqanьn. . . dep cьdai almai çьlap çjberdj.

— Kərdjn be, moinьna su qüibldь, osь alqan qoi—desjp antalap türqandar qarqadai culadь. Əsjrese, bjr-ekj səldəlj saubsqandai cьqьlьqtap Qadica bəlege ala-bəle solardan qaldь.

— Ala qorçьn kөrsem, ala qorçьndai pəle çabьssьn, əulienjn aruaqь soqsьn. . .—dep qьsьlqan Qadica qarqanьp ta saldь.

— Astaqpьraldai, mьnada djn çoq cьqar. . .—desjp, türqan sopьsьmaq sümdar bərj çaqasьn üstap, betterjn terjs bürdь. Narьmbet əzdər bьlьc etkjzjp Qadicanьn betjne tykjrjp te çjberdj.

Icannьn qorçьn ürlaqan qatьndarь terezeden qarap, cek sjlesj qatьp kyljp çatьr.

— Cjrkjn aubz yidj bittetjp bolьp edj, qürьsa eken qaita...—dep dyrljgedj.

— Men saqan aitpadьm ba baqana, bjzge pəle çolamaidь degen çoq pa edjm, bjr qorçьndь aldьq ta qaldьq. Ызatqanda senjn saqina-bjlezjgjndj osьqan salьp ьrqap-çьrqaimьn, səulem—dep bjr qьzdь qücaqtaidь. Oi qьz oqan məz boladь.

— Oqan deijn osьqan salьp, өzjm de bjr qorçьn toqьp, saqan qaldьramьn, apa...— dep colçandaidь—üzьn siraq qara qьz.

— „Өzjn bjr az sьdьrtьp sabap almadь au, ylken qatьnnьn çьlaqanь qandai boladь eken, kөrmedjk au"—dep terezege çabьstь əlgj qьz.

Qadicanьn kөzj terezege tystj de, oiьna qorçьndь cecjp alьp çatqan qatьn elestedj. Oi icannьn ycjncj toqalь edj, Qadica onьn atьn bjledj. Onьn өzjnjn kyndesterj „sumaqai Badьqül" deitüqьn. Qadica quanьp kettj.

— Oi qorçьndь alqan icannьn toqalь Badьqül—dedj çülьp alqandai.

Çürt qaita loblьdь. „Astaqpьralda"-lap culap çjberdj. Narьmbet əzdər cьdap türa almadь.

Tart! . . .—dedj bar bolqanь.

Icannьn auzь nege bürьlar eken dep türqan sümdar „tart" degen söz, auzьnan cьqьp bolmai çatьp aq „ta" degenjn esjttj de Qadicaqa çarmastь. Bjreuj bürьmьnan, bjreuj qolьnan tartqьlap syirei çөneldj. . .

„Ala qorçьn" „Cəujldjr" romanьnan yzjndj. Asqardьn proza salasьndaqь alqacqь enbegjnjn bjrj. Bül revolutsiaqa deijngj eskj auldьn eskjljk basqan, az adam ystem bolqan kөpcjljk enbekcjler ezjlgen auldьn, djnnjn—çьnnьn oinaqь, ordasь bolqan auldьn өmjrjnen alьnqan bjr epizottь suretteidj. Oqiqasь Tyrkjstan aimaqьnda boladь.

Tyrkjstan ainalasьnda bürьn qaranqь qalqtь aldap-arbap qanau ycjn, tonau ycjn, ezu ycjn qürьlqan nece tyrlj eskj—өtjrjk djn üialarь, mecjtter qoldan çasalqan „Əulie", „kerametter", eskj çailarь—molalarь tjptj kөp bolatьn. Mecjt molalarьnьn basьnda çemtjkcjl qüzqьndai qüçnaqan ala qarqa siaqtь ala capan kigen moldalar, өtjrjk—əuliemjz,—dep qalqtь aldaitьn. Oi sümrailar aldanьp barqan enbekcj momьn carualardь tjrjdei tonaitьn, çьlanca arbap—çalmaitьn. Syite türa, өzderj qalqtь qanai türa,—өtjrjktj, ürlьqtь djn aramdaidь,—dei türa өzderj ürlьq jsteitjn, өtjrjk aitatьn, basqada nece tyrlj adam balasь çerkenerljk büzьqtьqtar jsteitjn. Adal adamnьn basьn aramdьq cьrma-

uьna salatьn, tyrlj trageɑiaqa—qaiqьqa ūcьratatьn. Zalьmdьq—zūlьmdьqtьn, ətjrjk-əsektjn, kəz boiaqьc saiqaldьqtьn „Ala qorçьn" bet perdesjn çьrtadь. Zalьm moldalardьn çirenjctj qьlьqtarьnьn bjr kərjnjsjn kərsetedj. Sūmьrailardьn qьlmьstь əzderj çasai tūra, ūrlьqtь əzderj jstei tūra, naqaqtan bjreudj kyidjrgenjn—esjgjnde çyrgen çalcь əiel Qadicaqa çala çauьp azap tarttьrqanьn kərsetedj. Qalьn qalq aldьnda momaqansьp otьrьp sol qьlьqtь nece tyrlj təsjldermen, aramdьq ailalarmen çyljktjk çoldar men ezetjnjn kərsetedj. Djn cьrmauь qaiqtьn basьn ainaldьrqьc ulь, en zalaldь opium ekendjgjn kərsetedj.

ÇAQAN SЬZDЬQOV

Çaqan. Sьzdьqov 1902-çьlь Soltystjk Qazaqьstan obьlьsьnьn Kəkcetau audanьndaqь „Qaraqac" deitjn çerde tuqan. Əkesj kedei craua bolqan. Çaqan alqac çastau kezjnde auьldьq bastauьc mektepte oqьp, qat tanьp, soŋьraq Kəkcetau qalasьnda tūradь. Saduaqas degen aqasьnьn yijnde tūrьp 2 klastьq orьsca-qazaqca mektepte bir çьl oqьp; tūrmьs auьrcьlьqьnan bjtre almai cьqьp ketedj.

1921-1922-çьldarь Kəkcetau yiezjnde qazaq auьldarьnda mūqaljmdjk qьzmetjn atqaradь, 1923-çьlь Kəkcetaudьn yiezdjk atqaru komitetjnjn azьq-tyljk bəlimjnde çūmьs jsteidj. 1924-çьldan 25-çьlqa deijn Atbasardьn yiezdjk atqaru komitetjnjn azьq-tyljk bəljmjnde çūmьs jsteidj. Naq osь çьldardan bastap Çaqan audandьq, əlkeljk gazetterge qьsqa-qьsqa əleŋ əngjmeler çaza bastaidь. Petropavlda cьqatьn „Bostandьq Tuь" gazetjnde tьrnaq aldь tūŋqьc əleŋj basьlьp cьqadь.

1926-çьldan 1929-çьlqa deijn „Bostandьq tuь" gazetjnjŋ redaksiasьnda qьzmet jsteidj. Osь tūsta əleŋ əngjme, qьsqa-qьsqa oqcaular çazadь. Əlkede cьqatьn gazet-çurnaldarqa da çij-çij qatьnasa bastaidь.

1929-çьlь „Eŋbekcj Qazaq" (osь kyngj „Sotsialistjk Qazaqьstan") gazetjnjŋ redaksiasьnda qьzmet jsteidj; basqa çazucьlar men tanьsьp, kərkem ədebietke tereŋrek cūqьldanьp, batьl qimьldaidь. Çazqan əleŋ, əngjmelerj de maŋьzdь, açarlь, çūrt syisjnjp oqitьn bola bastaidь.

1930-1931-çьldarь Qazaqьstan baspasьnda qьzmet jsteidj, soŋraq Tyrkstan audanьnda cьqatьn „Qьzьl Tyrkstan" gazetjnjn çauaptь redaktorь bolьp jsteidj. Onan soŋ bjr qatar uaqьt „Ontystjk Qazaqьstan" gazetjnde redaktor orьnbasarь bolьp qьzmet jsteidj. 1934-35-çьldarь Almatь obьlьsьnda cьqatьn „Staljn çolь" gazetjnjŋ çauaptь redaktorьnьn orьnbasarь boladь. 1936-çьlь Qazaqьstan çazucьlar soiuzьnьŋ organь „Ədebiet Maidanь" çurnalьnьŋ redaktor orьnbasarь bolьp jsteidj. Qazjrgj kezde Qazaqьstan kərkem ədebiet baspasьnda bas redaktorlьq mjndetjn atqaradь.

Çaqannьn on-onbes çьldьq ədebittjk enbegjnjn jcjnde bjr nece ələnder çinaqь çarьqqa cьqtь. 1926-çьldan bastap 1938-çьlqa deijn „Enbek çemjsterj"—(ələnder çinaqь), „Tabьs"—(ələnder çinaqь), „Naçaqai"—(ələnder çinaqь), „Qьzqaldaq"—(poema), „Sylet"—(balalar ycjn), „Tolqьn"—(ələn, poemalar çinaqь), „Əlj qart"—(poema), „Bijk cьnda"—(ələnder çinaqь,) taqь basqa enbekterj basьlьp cьqtь. Çaqan Sьzdьqov Qazaqьstan sovet çürtcьlьqьna belgjlj, oqucьlar syijp oqitьn qalamь təselgen, ədebiet maidanьna bjr qatar enbek sjnjrgen aqьnnьn bjrj Çaqannьn „Əlj qart", „Maikyl tamь", „Qalq çьrь" degen poemalarь oqucьlarьmьzdьn syisjnjp oqitьn cьqarmalarьnьn qatarьna qosьladь.

QALQ ÇЬRЬ

Tüncьqqan dauьs çanqьrьp,
Edjldj ala, ərdj ala,
Bal tamьzьp, kyi terbep
Asqar, asu beldj ala,
Bürьnqь quqьl, qaq türqan
Qülpьrdь qazjr en dala.
En dala deuge sia ma?
Kemelj altьn kең dala.
Kең dalanь kyi kernep
Baqьttь əsken men balal
Gyl təgjlgen, ən cьqqan,
Qalqtьn cattь çarьnan.
Balqьn denem balqьqan,
Balbьraqan nürьnan.
Kənjldj əsem kyi tolqьp,
Ülь Müqit sarьnan.
Kəlden münai aqьzьp
Kənnen kymjs tamьzьp,
Taudь çarьp, tas tjljp,
Minalь baqca ektjrgen
Qoian qacpas çьmьnan.
Qialai asьp, bel basьp
Kək müzьndь aibьra,
Kəkten yrker qaibьra,
Topcьsь men bült cəgjp,
Sünqar ücqan cьnьnan.
Tau suьndai tasqanbьz,
Oipatьnnan, beljnnen.
Kyn səulesj kyljmdep
Çaltьrap, çainap, kərjngen.
Bürqьnь bastьq, büradьq
Qiьn-qьstau ərjnnen.
Çer çemjsj çelkjldep,
Çerden altьn terjlgen.
Tygjn tartsa mai cьqьp
Alalь çьlqь, aqtь qoi
Byijrj cьqьp, semjrgen,
Əlde qacan qütьlqam
„Ocaqtьn yc bütьnan",
Kəzjn satqan teljmnen.
Qanqьldap qaz kyi salьp,
Sanqьldap naz bi salьp,
Aidьn calqar kəljnen.
Nür səulesj qüiьlьp:
Tjlegjm de, oiьm da,
Çyregjm de, boiьm da,
Saltanattь toiьm da,
Anqьdь çüpar lebjmnen.
Ərjm çastar tas tylek,
Tas tylekter bjr tylep,
Tylegende kyn de ydep,
Oqьlьmnьn tasьn kemjrgen.
Ətken talai türmьstьn
Qan ürttaqan Cьnqьstьn
Zamanьn da kərgenbjz,
Barqьldaqan Batidьn
Tabanьn da kərgenbjz,
Əlekudjn—əlegjn—
Zaualьn da kərgenbjz.
Qan Temjrdjn qalqanьn
Qaharьn da kərgenbjz.
Maimandaqan myrittjn,
Sopьsьnqan sür ittjn
„Sauabьn" da kərgenbjz.
Sarь-ala cendj „taqsьrdьn
Uьsьnan qapsьrqan
Auanьn da kərgenbjz.
Mjne, osьndai ylespen,
Tartьs-aiqas kyrespen,
Sol tarixtan kelgenbjz...
Sol kez qalqьm qaçь-
qan
Kəzjn çasqa suarьp.
Sonda çerjm tarьlqan,
Qülazьqan quarьp.
Eldj taptap tabanqa
Qorsьldaqan qabanqa—
Dəl ūqsaqan kelbetj,
Çaudьn sūqsьr çendetj,
Cacqan qandь qaharьn.
Basqan ьzqar qadamьn,
Eljn satqan kycjkter
Mai çegenge quanьp
Əlsjretjp eljmdj,
Saldь au olar būqalьq.
Būqalьqьn bьt-cьt qьp
Torьn būzqan eljm bar,
Qan qaharьn, bi bəktjn
Çolьn būzqan eljm bar.
Ūcan-tenjz baqьtqa
Esjk acqan eljm bar.
En dəulettj erjkke,
Besjk acqan eljm bar;
Qart çasarqan, ças əsken,
Çairandaqan eljm bar;
Malь təldep, basь əsken—
Sairandaqan eljm bar.
Kynde eseijp, teneljp,
Gyl bəlengen eljm bar.
Saqat saiьn keneljp,
Nür bəlengen eljm bar.
Tabьs penen cattьqtan,
Çьr bəlengen eljm bar.
Tuьsqandьq, bauьrdan
Sьr bəlengen eljm bar.
Quanьctьn qoinьnda,
Calqьp çatqan eljm bar.
Aiasьnda səulenjn
Balqьp çatqan eljm bar.
Gyl cacaqtь cacuьn
Tartьp çatqan eljm bar.
Alan-baitaq olçasьn
Artьp çatqan eljm bar.
„Qülanь qaqtan çerjgen"
Arьsьmdь qaracь!
Arьs au! Senjn bjr kezde,
Alьsьndь qaracь.
Qan temjrdjn ornatqan,
„Sarь sьm" dь qaracь.
Tozan cьqьp, qülazьp,
Alau-çalau jljngen,
Qoçanьn qisьq molasь.
Mūnaiьp qana kynrengen
Darianьn çaqasь.
Misalqa münь keltjrdjm,
Ol bjr kezde qandai ed
Adamnьn aqьl, sanasь.
Sol Arьstьn boinda
Tabьsьmdь qaracь.
Ceçjreden səz quьp,
Çьrdьn kjltjn acaiьn.
Dombьranьn pernesjn
Kyige salьp basaiьn.
Aqьn sudai arqьrap,
Bal būlaqtai sarqьrap,
Çьrdan marçan cacaiьn.
Cacaiьn demei ne deijn?
Cadьmanь mereijm.
Naz aqqudai sanqьldap,
Bylkjldesjn kəmeijm.
Çadьraqan çürtьma
Çьr asьlьn tereijn.
Çürt sūraqan qalauьn
Qalamьmnan bereijn.
Ələnjmdj ərnektep
Qūiqьlçьta təgeijn.
Dūcpanьmdь talqandap
Topcьsьnan tebeijn.
Çürtьma çau obьrdьn,
Qabьrqasьn səgeijn.
Qūla dyzge quraqan,
Gyl baqcasьn ektjm be?
Tau bürqьlap, toң çerdjn,
Qabьrqasьn səktjm be?
En dəulettjn, altьnnьn
Qazьnasьn təktjm be?
Tūiьq sьrlь tabiqat
Bjzge tjze byktjn be?
Mьs qorьtьp, çez qūiьp
Çyirjk arba çektjm be?
Kək būlьtьn qaq çarьp
Polusjne çettjm be?

Kək catьrlь, kək tăman
Senen de ərj өttjm be?
Asqaqtaqan tauьqnnьq
Çyregjnen teptjm be?
Məngj tūman çamьlqan
Çerge nūrdь septjm be?
Bar sūraqqa bjr çauap—
Səzsjz bərjn jstedjk.
Oktəbrden nūr çanьp
Jstedjk bərjn kyc keljp.
— Səz çoq!
— Bjzdjq kycjmjz!
— Dau çoq!
— Bjzdjq jsjmjz!
Būlьūlь ən cьrqaqan,
Çazqa ainaldь qьsьmьz.
Zamanьmьz qūlpьrьp,
Gyl çainadь tysjmjz.
Kəne tarix kərmegen,—
Baqьttь өsken kjsjmjz!
Būldьr, būldьr zamanda...
Būrьnqь būrqaq dalada,
Burьl tartqan casьmьz,
Ol kynderde bala edjm,
Acьlmaqan qabaqьm,
Kerjlmegen qasьmьz.
Tamaqьmnan bjr өtpei
Tyijljp edj asьmьz.
Talauda ketjp malьmьz,
Aranqa ūcьrap çanьmьz,
Darqa tysken basьmьz.
Өtken kyndj eske alsaq,—
Cьmьrlaidь denemjz,
Kyuə tarix kənenjz.
Tarixtь çana acьnьz:

Bygjn çyrek aibьndь
Batьr tuqau çasьmьz!
Bөbegjn syigen baqьtqa,
Bygjngj bjzdjq anamьz.
Səndj bygjn kərjktj
Elj duman erjktj,
Kecegj kyngrt dalanьz.
Altьn aidar kekjldj,
Taq colpanь sekjldj,
Baqьttь bygjn bəlamьz!
— Būl bjz!
Çihan tarixьn,
Tanьrqatqan syidjre.
Kyn çyregjn, səulesjn,
Kyljmdetken idjre.

— Būl bjz!
Adam balasьn,
Ardaqtaitьn alqalap
Adamnьq çauьn, zūlьmьn,
Kyl qьlatьn çanqalap.

— Būl bjz!
Qūla tyzjndj,
Miualь baqca gyl etken,
Qaranqь, qapa tynjndj,
Ai tuqьzьp, kyn etken.

— Būl bjz!
Barlьq eljndj,
Ьntьmaqpen kyldjrgen.
Aqaiьndь odaqtь,
Qūcaptatьp syidjrgen.

— Būl bjz!
Çelkesjnen bjr basьp,
Çoiqan obьr, zalьmdь.
Ūlь-qьzьn məpelep,
Cьqarqan million qalьmdь

Al, dauьsьm! Sanqьldap,
Qalamьm menjq, çorqala!
Çyregjmnen qūiьlьp,
Tjlimnen çьr, sorqala!
On sausaqьm, oinaqta!
Dombьranьdь qolqa ala.
Serpjlte tys aqьla
Babьnda kele, tolqana.
Tau bөkterjn qialap
Cьqьnan ūcqan sūnqarda!
Qanatьndь qomdana.

Zamanama zan berjp,
Cattandьrqan kjm edj?
Ūlь toiqa aqьndь
Attandьrqan kjm edj?
Cadьratьp çūrtьmdь
Syisjndjrgen kjm edj?

Kyn səulesjn qūiьltьp
Ijldjrgen kjm edj?
Kөsegemdj kөgertjp
Kyn tudьrqan kjm edj?
Telegei-tenjz cattьqtan
Yn tudьrqan kjm edj?

Saqaranь sairan qьp,
Gyldendjrgen kjm edj?
Quanьcpen eljmdj
Tyrlendjrgen kjm edj?
Өner, bjljm, tabьstьq
Kenj qьlqan kjm edj?
Otanьmdь çihannьq
Belj qьlqan kjm edj?
Kjm desenjz çauabьn
Qalqtьq acqan çanarьn
Stalin—ai, kyn edj.

Zamanama zaq berjp,
Cattandьrqan Stalin!
Cattь tūrmьs, baqьtqa
Attandьrqan Stalin!
Ūlь Otan qalqьmnьq
Ol çyregj Stalin!

Çer çihannьq qalamnьq
Tjregj ol—Stalin!
En dəulettj eljmdj
Keneldjrgen Stalin!
Gyl baqcaqa çerjmdj
Bөlendjrgen Stalin!
Çanь syigen çadьrap,
Eldjq sьrь Stalin!
Çyregjnde, tjljnde,
Eldjn sьrь—Stalin!

Ormandaqь būlūldьq
Sairaitьnь Stalin!
Өmjrjnjq çasarьp
Qainaitьnь Stalin!

Qalьqtardь quantqan
Stalinnjq qasьrь,
Çihannьq tūtqa iesj,
Stalin—adam asьlь.

Cьn baqьtqa çetkjzgen,
Stalinnjq dəujrj.
Cьn çyrekten syietjn
Stalin—adam bauьrь.

Sol өleqnjq saraiьn
Al, baraban qaqьla!
Al, aqьndar, kyi tolqa,
Taqь da ait, taqь da!
Çьrdan өrnek tөgjltjp
Ūlь Otnanьq baqьna.
Qalьq çūrtьm sappenen,
Çinala tys taqь da!
Stalinnjq manьna!
Ūlь Otannьq eljmnjq
Cattьq sazь—Stalin!
Bar qalamnьq ai-kynj
Çihannьq çazь—Stalin!
Өleqjmmen, çьrьmmen
Sairaitьnьm Stalin!
Əserlenjp, kyi terbep
Çainaitьnьm Stalin!
Altьn zandь qolqa alьp,

Azamattьq dauьspen
Sailaitьnьm Stalin!

«QALQ ÇЬRЬ» TURALЬ

„Qalq çьrь" Çaqan aqьnnьq soqqь uaqьtta çazqan өleqçьrlarьnьq, poemalarьnьq jcjndegj kərnektjlerjnjq bjrjnen sanaladь.

Baitaq otau, baqьttь eldjq Stalin dəujrjndegj cattьq өmjrj, sotsialistjk qūrьlьstьq, çana qoqamnьq auьzben aitьp tausьlmastai bai, tamaca tabьstarьn suretteidj. Oktəbr revolutsiasьnьq çenjsj nətiçesjnde, Lenin—Stalin ūlt saiasatьnьq myltjksjz js çyzjne asьrьlu arqasьnda SSSR-daqь barlьq ūlt respublikalarь

Puckin, Taras Cevcenko, Geine, Cota Rustaveli siaqtь ülь aqьndardьn enвekterjn qazaq tjljne audaruda вjr qatar kyrdelj enвekter jstedj. Әвdjldә kөrkem әdeviettjn proza, poezia çanьrlarьmen cüqьldanuda.

CATTЬQ KYI

(yzjndj)

Kyn men aidai вaq вergen,
Azattьq altьn zaq вergen.
Mәngj ie qьp çer вergen,
Tausьlmaitьn nan вergen,
Kөk orai calqьn qonьs pen
San çetpeitjn mal вergen.
Tyrjksivtei çol вergen,
Traktordai әl вergen.
Duman вergen, toi вergen,
Өleq вergen, әn вergen,
Erjk вergen, sөz вergen
Enвek вergen, sәn вergen.
Aqьl men oidьn bülaqь,
Adamzattьn cьraqь,
Kelecektjn tjregj,
Өmjrdjn soqqan çyregj
Ylkenderdjn aqasь,
Balalardьn вavasь,
Atь çenjs üranь
Sөzj tavьs qüralь.
Barlьq çerge kyn bolqan,
Barlьq tjlde çьr bolqan,
Cecenderdjn cecenj
Kөsemderdjn kөsemj
Stalin çoldas sailansьn!

———

Çasьnan вerjk bolcevik,
Boiьnda quat qainaqan
Revolutsia kynjnde
Qaruьn вerjk sailaqan.
Ardaqtap Lenin üranьn,
El qamьn qana oilaqan.
Talai sьndь kynderde
Çolьnan Lenin taimaqan.
Stalinnjn on qolь
Narkomdardьn narkomь
Molotov çoldas sailansьn!

———

Çasьnan syijp çanьndai
Stalinmen вjrge өsken.
Ekj talai kynderde
Etjgjmen su kecken.
Вjr qolьnda oraqь,
Вjr qolьnda вalqasь
Qalqpen cьndap tjldesken,
Tjldesken de вjrlesken
Kalinin çoldas sailansьn!

———

Temjr çoldь вastaqan
Jrkjljp, sjrә, saspaqan,
Qandai qiьn js вolsa
Qolьna alqan, qacpaqan.
Aralasqan maidanьn
Вjr kөterjp tastaqan,
Bolsa da kycj kөl daria
Maqtanвaqan, taspaqan,
Stalinmen вjrge өsken
Aiaqьn auьq вaspaqan
Tegeujrnj temjrdei
Kaganovic çoldas sailansьn!

———

Zenвjregj kөk çarqan
Pulemөtj top çarqan
Kemesj suda keremet,
Tәnkjsj taudan çol salqan,
Attь әskerj arьstan,
Capsa çüldьz aqьlqan
Mergenderj oq atsa
Kөzdegenjn dәl ürqan.
Aspanda вült aidaqan
Йcqьctarь er qьran
Sauьtь вolat çamьlqan
Semserj almas taqьnqan,
Çaralqan sөzj çalьnnan,
Attan salqan dauьsьnan,
Zamanь çaudьn tarьlqan,
Baqьttь eldjn saqcьsь
Klim çoldas sailansьn!

———

Әlemdj atь tandantqan,
Aiamai çaudь qandatqan.
Ordalь çьlan ordasьn,
Otqa өrtegen qanratqan.
German-Çapon tьncьsьn,
Qaltьratqan anьratqan,
Sjlkjp çaudь laqtьrsa
Kөrmegen artьq qanвaqtan.
Kycjne dosь maqtanqan,
Dücpanь qorqьp zar qaqqan
Eljmjzdjn qьranь
Eçop вatьr sailansьn!

———

Egjn ekse ensergen
Dalanь nanqa kөmdjrgen,
Malqa cьqsa вaqtacь
Çailьm suat çer вjlgen.
Kombaiьndь qaqpalap,
Bas вjldjrgen, çeldjrgen,
Traktordь tjzgjndep
Degenjne kөndjrgen,
Sauьncь bolsa celektep
Bülaqtai sytj өndjrgen.
Өner-qьlьm zerttep
Вjljmge çürtь sendjrgen.
Barovozьn aqьrtьp
Auьzdьqьn cainatqan,
Aeroplandь aspanda
Ьlacьndai oinatqan,
Kemenj suda çyzdjrjp
Terenge typsjz, boilatqan.
Caxtada kendj omьrqan
Terjne enвek comьlqan,
Zavodta temjr, bolattь
Bürqьldatqan qainatqan.
Dumandь çerde әn salqan,
Muzikasьn sairatqan.
Oq atqanqa oq atqan,
Tap вerse çau cap вerjp,
Bet вaqtьrmai çairatqan
Stalinnen ylgj alqan
Ataqtь erler sailansьn!

«CATTЬQ KYI» TURALЬ

„Cattьq kyij" Әвdjldә aqьnnьn sonqь çazqan poemasьnьn вjrj. Stalindjk Konstitutsiaqa negjzdeljp өtkjzjlgen tünqьc Йlь Sovet sailauьna daiarlьqqa arnalqan. Stalindjk Konstitutsianь—вaqьt zanьn çьrlauqa arnalqan çaqsь poemalar konkursьnda вәigj alqan poema. „Cattьq kyij" poemasьn tütas engjzвei qьsqartьp, yzjndj tyrjnde qana kjrgjzjp otьrmьz. Poemanьn qьsqaca mazmünь: qalqqa вaqьttь өmjr, tәttj türmьs, kөnjlge kyi, çyrekke cattьq çьr вergen, dyniede qara qьldь qaq çarqan en әdjl, en demokratiacьl zan вergen Stalinkjk Konstitutsianь, adamzattьn asqan danasь, qalqtardьn syijktj kөsemj, dosь, qamqorь Йlь Stalindj, tünqьc ret çyrgjzjlgen Йlь Sovet sailauьn quanьcpen çьrlaidь. Qazaq qalqьnьn, qazaq enвekcjlerjnjn вürьnqь вasьnan kecjrgen auьr azaptarьn, qalьn qaiqьlarьn, mexnat cekken qara kynderjn, aqьn өtkjr qalammen çyitkjle, qülacьn ken çaiьp tolqana çьrlaidь. Өtken kynge, çolsьz, zansьz ozвьrlьq ystem bolqan qara өmjrge enвekcj qalq atьnan qarqьs, nәlet aitadь. Bygjngj Stalin qasьrьndaqь nür sәulettj, вaqьttь, saltanattь zamanqa toiattap, san çetpestei tavьstarьmьzdь aitьp, gyljstan вaqcadai cecek atьp qülpьrqan çana өmjrjmjzdj quana carьqtai çьrlaidь. Bygjngj өmjrge, qalq atьnan alqьs aitadь. Bykjl qalqьmьzqa вaqьt вergen qalq kynj—en syijktj dosь Йlь Stalin sailansьn, Йlь Stalindjk өmjrdjn üstalarь, aivьndь erlerj Йlь Stalinnjn serjkterj, cәkjrterj, qalqtьn adal üldarь men qьzdarь sailansьn dep, aqьn qalq tjlegjn, qalq dausьn çjвek çьrьmen aspanqa köteredj.

———

Yidj oiladь sezjksjz.
At kelgence su jcjp
Almaq boldь çümьp kөz.
Çykke syiep mьltьqьn,
Çümdь kөzj jljndj.
Ac qasqьrdai bas salqan,
Caldь qulaq dybjrdj.
Atьp türdь, arьstan,
Çau qolьnda mьltьq tür,
Qara caldьn astьnan
Acьlьptь bjr cüqьr.

Bes ofitser, bes mьltьq
Çanqa salьp azuьn,
—Senen aqqan ьstьq qan
Dep türqandai— azьqьm!

Qolqa tysken komandir,
Ol, ümьttь, өz basьn.
Çau qolьna tyspesjn,
Dep oiladь çoldasьn.
Granatьn tastadь
Cьqtь çalьn ortadan,
Boz yi, cal men çetj çan.
Tygel boldь kyl talqan.
Çauь menen bjrge өljp,
Çan çoldasь qaldь aman.
Qaitьp kelgen çoldasь,
Yi ornьnda kөrdj qan.
Dos denesjn өngerjp,
Keijn qaitqan partizan,
Çauьm çardьn astьnda!
— Sabaq dedj bül maqan.

1935-çьl, sentəbr.

TƏTTJ QAUЬN

Tyrkjstannьn bekter bilegen bjr dəujrj.

Ondaqь su—lassavi arьqь. Qara taudь bөkterlep aqьp, ьldiqa çaiьladь. Eң qüiqalь çerdjң iesj bai-batcalar, barmaqьna basьp, bes baqcalь balcьq qorqan men cьr ainaldьrьp alqan kezder edj.

Sonau Qara taudan sьldьrap qüiьlqan lassavi arьqь, onan cьqqan üzьn çaptar, kөterme toqandar, sudь syiemeldep otьrьp bai-batcalardьn sol zəuljm qorqandarьna qamaidь. Onьң jcj alma zar, çyzjm zar, alca zar, өrjk zar, beңe zar . . . tolьp çatqan zar, mauçьraqan məve, çainaqan gyl;—beine „Iramбaq" bolatьn.

Ol qorqannьn jcjnde əlde nece çyzdegen mardьkar-qüldar, denesjndegj bar lьpasь dambal qana . . . ьcqьrьn bjrnece ainaldьrьp tyrjp alqan. Tyktj siraqtar qabьqьn өrt calqan aqac tərjzdj. Çon arqasьnan cьqqan ter, beine bjr tesjk mesten tamcьlaqan su tərjzdj. Taң atqannan kyn batqanca qarc-qarc . . . ketpen cabatьn edj. Olardьn atь:

Ərendjkar . . . mərdjkar . . . bülardьn alatьnь eңbek өnjmjnjң belgjsjz bjr ylesj . . . Kəsjpsjzdjk aidap qorqannьn qaqpasьna əkelgende, bai-batcalar:

— Sattasь menjkj, nьmtasь senjkj—degen bolatьn. Bül lassavi arьqьnьn suьndai tөgjljp çatqan eңbek sol „nьmta" ycjn qana bolar edj! . . .

Sol terdjң nөserj egjn pjsse aq qьzьl altьn, aq kymjs bolьp bai-batcalardьn qambasьna qüiьladь.

— Nətiçesj:

— Əne qalla bazarqa qara, mal bazarqa qara, „bit" bazarqa qara, cөp bazarqa qara, hamma bazarqa qara . . .

— Acxana, nauбaixana, bozaxana, haluaxana, balxana tür. Qaz-qatar qaqpaqьn qaiьrьp, ətken-ketkenge:

— „Keljң . . . keljң"—dep qol bülqap türqan satucьlar bərj de өz satьp otьrqanьn maqtaidь:

— Münь—aranьң balь demenjz,—bül çannattan cьqqan cьrьn cakalat . . . deidj balcьsь.

— Oi . . .çaңьlьp çalpaq qьlpprьn, ümьtьp ylken qьlьpprьn, su dep mai qüiьpprьn, tüz dep qant salьpprьn . deidj . . . tyie kөzjndei nan kөterjp çyrgen bjreu.

Cьrt pürьc, et pürьc, cөp pürьc, qalla pürьc, lətə pürьc, çjp pürьc . . . Çan alьp çan berjp, өңecjn keptjrjp aiqaidь salьp tür;—əiteujr alucь tabu. Bərj de bai-batcanjkj! . . . Mecjt çəmjge kjrseң de „Sültannьң" saraiьna barsaң da, qazьnьң qanasьna kjrseң de qolьn kөkke kөterjp, qazandai aq səldeler „qazjretjn" dep düqa qьlьp otьr. Bərjnjң de „alda taqaladan mьnaçatь" bai-batcanьң „kəsjp kərjnjң" (saudasьnьң) tjlegj boladь.

Əne qьp-qьzьl məsəlləxanada qian-keskj kyrjldesjp otьrqan bai-batcalar . . .

— Sen kedei! . . .

— Men bai! . . .

— Sen kedei!

— Men bai! . . .

— Kyl tөbenjң kylj kөp pe, menjң pülьm kөp pe!... dep kөkjp ətьrqan Çamanacal, sol ter nөserjnen kөp djldə sьqьp alqandar boladь.

EҢBEK BAZARЬNDA

Bazar qainap çatьr. Sonau kjsj sirek çiekte qaz-qatar otьrqan ketpencjler.

Çjbek capanьn delditjp qaiqaңdap çyrgen bjreuler, ər qaisьsьna bjr baradь. Olar bai-batcalar.

Ketpencjler:

— Nan beresjz be...—deidj. Çjbek capandьlar:

— Arzanqa kelesjn be!?...—deidj.

Ketpencjler çabьrqap təmen qarap bjr nərse aitsa, olar qarqqarq kyljsedj. Bjr azь münaibp nalьqan tyspen cekpenjn arqalap erjp ketjp te çatьr.

Oqcaulau otьrqan bjr qara calqa bai-batcanьң bjr azь aq bardь. Bərj de qarqьldasьp kyljsjp ətjp kete beredj. Onьң sөzj өzge ketpencjlerden basqa, bai-batcalarqa „өreskel", „masqara" siaqtь. Onьң aitatьnь:

— Men de çaldanatьn kjsjmjn. Bjraq, basqalardai nan ycjn qana emes, sattanьң „nьmtasь" ycjn qana emes, naqtь sanap alьp djldəqa qьzmet etem. Men çerge egjn egjp altьn cьqara-

na qūlьp saldь. Өzgelerdjң aidaqan çerjn aralap kərjp, ne çaqsь aidaldь degen çerge:

— Osьqan da egjn cьqpadь dep өkjnesjnder me—deidj diqan.

Çürttьn qauьnь pjsjp, aldь bazarqa tyse bastadь. Qauьnь aqca cьqarqan mьrzalar:

— E, Pөlserap bai-batca, tөrt çyz djldanьң diqanь ne jstep çatьr!...— dep kylkj ete bastaidь. Oqan mьrza qьsьlaiьn dedj. Qipalaqtap diqannan talai ret sūraiьn dese de sūramaimьndep bergen uədesj bel bola berdj. Syitse de, qūlьptь qorqannьң qaqpasьna bjr kynj çetj ret keljp qaittь. Qasьnda otьrqan diqan oqan ne qьlьp çyrsjn demedj. Ertenjne taqь keljp:

— Diqan, qorqanьnnьң jcjn bjr kөrsetsең qaitedj...—dedj.

— Əbden boladь, mjnj kjlt, bar da өzjң kjre qoi—dedj diqan. Esjktj acьp çjbergende çapьraqьnьң qalьndьqь elj bolьp tөrt çerde tūrqan tөrt typ pəlektj kөrdj. Ol pəlekterdjn tysj sarqaiьp cөldep ūcьp keteijn dep tūrqan tərjzdj. Yndemeimjn degen mьrzanьң jcjne batьp aq kettj de:

— Sjzdjң osьqьz da js bola ma?...—dep aitьp saldь. Onь esjtken caldьn qabaqь salьnьp kettj de:

— Uədeң qaida?—dedj.

Mьrza yndemedj.

Qosьna keljp qūlactai maqta qaltanь aldь da tөrt çyz djldə altьndь sanai bastadь.

— Sen siaqtь uədesjz kjsjge eңbek satqan aiьbьm ycjn mьna djldənj sanap al!—dep aldьna yie saldь. Mūnьң tegjn cal emes ekenjn altьn kyuələndjrjp tūrqan soң, Pөlseraptьң salqьn terj maңdaiьnan būrq ete tystj.

— Qlapu etjnjz, qatelesjppjn. Onьmdь endj sezdjm—dedj.

— Ai, sen sezjp te oңbassьn, bjraq, jstj aiaqtap cьqu menjң mjndetjm edj—dedj de diqan djldənj qaltaqa qaita salьp, ornьna tastai berdj.

Sonan bjr ai өtkende „sol diqandь sen al" dep keңes beretjn bai-batcalar taqь çiьlьp keljp:

— Endi Pөlseraptь masqaralaitьn kyn boldь, bjz qauьndь satьp ta bjtjrdjk. Kel, barьp masqarasьn cьqarьp bjr kyljp qaitalьq—dep Pөlseraptьң yijne keldj.

— E, mьrza, qalьң qalai?

— Əbden çaqsь.

— Tөrt çyz djldə ne jstep çatьr?

— Bjlmeimjn.

— Onьң sebebj ne?

— Өzderjnnjң aldьnda jstegen jsjn sūramasqa uədem bolqan. Men bjr aitqannan soң senderdei taqaqtap kjsjnj bei-mazalaitьn kjsj emespjn,—dedj maңqazdanьp.

— Kel, bjzge bjr qauьn çegjz...—destj mьrzalar.

Pөlserap qipalaqtasa da sezdjrmeijn degendei:

— Çyrjnjzder—dedj.

Kyluge kelgen mьrzalar jle çөneldj. Salьp otьrьp diqannьң qosьna keldj. Bai-batcalardьn qauьn çegelj kelgendjgjn aitь.

— Balam, bjr kyn asьqьs keldjn. Qaiьr өzjң qoraqa kjrde, menjң kjre bergende ala taiaq cancьp qoiqan çerjmde bjr tyinek çatьr, sonь alьp cьqьp çenjz—dedj.

Qorqannьң jcjne kjrjp barqanda taiaq tūmsьqь siarlьq qara çerj çoq eken. Çaiьlьp ketken pəlek, deңkijp çatqan qauьn. Kjre berjste cancьp qoiqan ala taiaqtьң tyвjnde çatqan kjsjdei qara qauьndь yzjp çjbergende qars airьlьp ekj bөljndj de qaldь. Keseden asьp tөgjlgen baldai cjrnasьn sorqalatьp, çartьsьn keterjp əkeljp, kesjp çegen mьrzalar ekj-ycten artьq auzьna saluqa təttjljgjnen tjljn yijrjp mymkjncjljk bermedj. Sol çartьsь bərjnjң susьnьn qandьrdь. Sonь „tyinegjm" dep otьrqan diqannьң ylken qauьnьnьң qandai ekenjne kөzderj çete almai kyluge kelgen bai-batcalar:

— Tөrt çyz djldə,—tөrt çөz djldə—dep bjr-bjrjne qarastь. Būl, Tyrkstandaqь qauьnqa kjrgen airьqca təttjljk destj. Ketuge ainalqanda diqan:

— Bai-batca, endj bes kynnen keijn bazarqa qauьn aparatьn elu arba çjber—dedj diqan.

— Olai bolsa—dedj kөzj kyljm qaqqan Pөlserap,—bazardan dyken əzjrleteijn.

— Qauьnnьң satu mjndetj mende bai-batca... Men ycjn dykennjn keregj çoq—dedj diqan.

— Kөljk kelgende aldьmen tөrt typ pəlektj өgjz çegjp arqanmen tarttьrьp dalaqa cьqarьp tastadь. Qorqannьң jcj yijlgen qauьn boldь da qaldь.

Qauьn bazarqa barqanda өzgenjң bjr arba qauьnьnьң qūnь—diqannьң bjr qauьnьnьң qūnь boldь. Өzgelerdjң qauьnьna saudalasqandь qoiьp çūrt çaңa tystj qauьnqa çabьldь. Diqan basьnda өzj tūrьp alьp-satucьlardьn qolьna tyspeitjn qьlьp kөptep qauьn satqьzbadь. Qauьn tūqьmь elge tygel taraqandai etjp bjrden, ekjden artьq ec kjmge bergjzbedj. Elu kөljkpen tasьp qauьndь satьp ta bjtjrdj. Cal aqcanь tapsьru ycjn bai-batcanь өzjnjң qosьna qonaqqa caqьrdь.

— Mьrza, aqca degen osь...—dedj, betjne aiu terjsjnen bөstek tөsegen qambanь kөrsetjp.—Bjrjң ekj bolmasa kөnjljң kөncjmes, olai etujndj zamanьң kөteredj. Bjraq, onan artьq eңbektj sjzge beruge men qimaimьn... Men Qьtai, Yndj, Persj, Auqan, Arap, Qarzamnьң bərjn kezjp osьlai eңbek etudj kөrsettjm. Bygjn Tyrkjstandamьn. Çer ьrьs taңdamaidь, eңbek taңdaidь. Tyrkjstannьң bygjngj taңьnda cecljljp eңbek etetjn çaqdai çoq eken... Eңbek iesjnde çer çoq eken. Çer iesjnde eңbek çoq eken. Men būl topьraqtьң bərj yiulj çatqan altьn ekenjn kөrsetucjmjn.

— Bai-batca Pөlserap! Sen qolьna sanap bergen pūlqa ije bolasьn. Mьna qambada çatqan endjgj altьn sen aluqa өte tereңde qaldь. Onь aluqa senjң qolьnnan kelmeidj.

deijn baspa sөz orьndarьnda qьzmet jsteidj. 1934-çьldan 1936-çьldьn çazьna ceijn Leningradta әdebiet, tarix, filosofia institutjnjn aspiranturasьnda oqidь. 1931—32-çьldarь Taiьrdьn „Çūldьz çarьqь“ degen bjrjncj өlender çinaqь basьlьp cьqadь. 1932-çьlь „Neftstan“ degen poemasь, 1933-çьlь „Өmjr sөileidj“ degen өlender çinaqь basьlьp cьqadь. 1933-çьlь „Kommunizm tanьnda“ degen poemasь, 1934-çьlь „Kyn tjl qattь“ deitjn poemasь, 35-çьlь „Mator çьrь“ degen өlender çinaqь, çana „Mūz tūtqьnь“ deitjn poemasь basьladь. 1937-çьlь „Tasqьn“ deitjn kөlemdj poemasь qazaqca çana orьsca kjtap bolьp basьlьp cьqadь. 1937-çьlь „Otan dauьsь“, „Cek ara“ degen poemalardь çazadь.

Taiьr orьs klassikterjn qazaq tjljne audaruqa da bjr az eңbek jstedj. Ol,—Puckinnjn „Kavkaz tūtqьnь“, „Sigandar“, „Aqaiьndь qaraqcьlar“, „Kalomьndaqь yicjk“, „Graf Nulin“ degen poemalarьn qazaqcaqa audardь; Gruzianьң ūlь aqьnь Cota Rustavelidjn „Çolbarьs terjsjn çamьlqan batьr“ degen ataqtь poemasьnьn ekj glavasьn audardь.

CEK ARA

(*poema*)

I

Myijzj altьn aidьң kөktj syzjp,
Syngjdj tan aldьnda kөkte çyzjp;
Otannьң cek aralьq cьңьnda tūr,—
Qьrandai—Qьzьl әsker kөzjn syzjp.

Sьrttan çau өtpesjn dep tuqan elge,
Qaraidь ol qas qaqpastan binoklge;
Çanьnda it sьrttanь ovcarkasь
Serjgj kyzettegj tūrqan bjrge.

Qūcqanь vintovkasь—anasьndai,
Syiedj, onь saqtap sanasьndai
Saqtasa vintovkasьn, saqtaidь eljn
Kөzjnjn aqь menen qarasьndai.

Anqьp yn aspandaqьai nazьna,
Tartьlsьn sьrnai bolьp tan sazьna;
Otancьl,—altьn өmjr—saqcьssьna
Tәttj өlең bal cьrьnь baiqazьqa.

Qara өzen tas toltьra qaltьratьp,
Būlaqьn qūiqan qūzdan sarqьratьp,
Aspannan ai sәulesj caqьlьsqan,
Kymjstei tolqьndarьn çarqьratьp.

Sol өzen çiegjnde kөzben coiьp,
Qьrandai aidьn kөldj ūcqan torьp.
Kolxozdьң cek aralьq qarauьlь
Egjsjn altьn dәndj çyrdj qorьp.

Çaraqan astьnda atь çortuьna,—
Oiqastap or tekedei orquьna,
Qaraidь ol—çel caiqaqan egjsjnjn
Tenselgen tenjzdeijn tolqьnьna.

Sabaqь aq bidaidьң altьn dәnjn,
Solqьldap kөtere almai tolqьndauьn,
Kөrgendө—Otanьnьң өmjrjndei
Qūmarlь qandьradь oi tandauьn.

Attьlь, taqьmьnda qьsqan mьltьq,
Oqtaulь, atqan oqь keipeid myltjk;
Kөk culan qasьna ergen ovcarka—itj,
Cancьlьp qūlaqtarь bjtken tjp-tjk.

Kөk sьrttan ovcarkasь qasqьrdai aq,—
Qacqandь ūstaid qadam bastьrmai aq,
Cancьlьp qūlaqtarь, çerdj iskelep
Çat çandь çyrgen sezed tapsьrmai aq.

Qasьnan qaldьrmaidь onь kynde,
Qarauьl er Qarrasqa serjk tynde,
Bөken san, qasqьr qūlaq, barьs mandai.
Sьrttan bel, arьstandai bөrj leude.

Sondьqtan, ol it atьn qoiqan „Barьs“—
„Barьsqa“ ol aranьң çerj tanьs.
Estjse ia sьbdьrdь, ia qimьldь,
Qiьrdan kөzj calad, baspaid calьs.

Tjzgjnjn teçep Qarras aiandadь,
Tarlan at taqьmda oinap būlandadь,
Qūlaqьn tjgjp-tjgjp çerdj iskelep
„Barьs“ ta qasьna ergen sьlandadь.

Tūmsьqьn çelge tөsep ijskelөp,
Bjrese çerdj, sudь tjmjskelөp,
Tьң tьndap, keide tөsjn çerge tөsep
Çortadь keide çolmen çjnjckerek,

Qarras çai at ystjnde qialdanьp,
Tan aldь tau-tas coqь mūnarlanьp
Kөzjne kөrjngen kez „Barьs“ bjr uaq
Qьnsьlap çygjrdj tez çūmarlanьp.

Kjm ɜjled, çygjrdj me qūmarlanьp.
Nemese, ɜjr qaranь kəzj calьp.
Beiseuɜet, iaki çyrgen adam jzjn
It cjrkjn kərdjme, ələde—kəzj qanьq?

Əiteujr, çanqьrьqtьrьp tau men tastь,
Çygjrjp, qьnsьlaumen ormanqa astь.
Ne ekenjn ɜjleijn dep mьltьqtь oqtap
Qarras ta tarlan atqa qamcь bastь.

Syitkence, „Barьs" qaida çaqьndadь.
It dauьsь—abalaqan—canqьldadь:
Qarrastьn kərjnjm çer kəz aldьnda
„Barьs" ta ɜjr çaiaudь taqьmdadь.

Asьqьp Qarras çetjp tjstene kep,
Barьsqa belgj berdj „tjsteme" dep,
Çjbermei Barьs bəgep tūrqan çannьn
— Qol kəter,—dedj,— Qarras ystjne kep.

Çat adam qol kəterjp tūrdь qatьp,
Mьltьqьn kezep Qarras çaqьn batьp
Bardь da, qaru qarap ystjn tjntjp,
— Ber!—dedj,—qaidan qaida çyrsjn aitьp.

Qarrastьn esjtpesten sūraqtarьn,
Tūrqan qьz cacьn çūlьp, çьlap çanьn
Çalьnqa çandьrqandai, çantalasьp
Asьqьs çan talasьp aittь çaiьn.

Dedj ol:

„...Cet kapital çəɜjrjnen
Cьdamai qacьp cьqqan lagerjnen
Qьzь edjm çūmьscьnьn zavodtaqь
Çasьmnan çan emes em çanь kyigen.

Lagerde səner bolдь keleceglm,
Sondьqtan jzdep cьqtьm Sovet eljn.
Qalmadь bətjmde qan, kəzjmde nūr.
Sol elge çetsem qaiqь çemes edjm.

Artьmnan quqьncьlar quьp keled,
Qьlьctap qanqa çolьn çuьp keled;
Çasьrьp, qan jcerden qūtqarьnьz
Qūzdь ərlei qarьndasьn būqьp keled.

Dedj de, Qarrastьn kep aiaqьna—
Cyginjp, cьqьlqandai çai oqьna,
Çalьnьp, çalbarьnьp qarai berdj
Çaltaqtap qasь menen qabaqьna.

Sol kezde: Qarras kenet oiqa kettj
Boidaqь bar sezjmjn oiqa çektj
Kəsemnjn aitqan səzj kəz aldьna
Qorcaudь kapitaldьq elestettj.

Sondьqtan, baqьttь Otan topьraqьn
Kymjstei bijk cьndь—coqьlarьn,—
Mьna qьz çaqalaqan çau bop cьqsa,
Ətkjzjp qalaiьnca otьramьn?

Dedj de az oilanьp saldь aqьlqa.
Toqtalьp, qabaq tyijp saldь aqьlqa;
Kezdesken qьsьlcanda uaqiqanьn
Cecetjn typ tyijnj qaldь aqьlda.

Çalьnьp, çyz būralьp, çьlçьp çailap
Qarrasqa, sol qьz endj „aqatai" lap—
—Tezjrek qūtqarьnьz, aialdasaq
Quqьncь quьp keljp ketpek aidap:—

Dep səzjn bjtjrgence bolmai tūrьp,
Çaqьndap quqьncьlar qaldь keljp!
—„Lagerden qacqan qьzdь qalaiьnca
Çasьrmaq bolьp tūrsьz bjzden tьqьp?"

Dep olar çalьndanьp, çantalasьp,
Entjgjp, alas ūrьp, sūlqьn basьp,
Qaranдap bjr kərjnjm çerde qana
Qarrasqa,—tūrdь aiqailap aibat cacьp,

Sol kezde accь abalap batьr „Barьs",
Çūlqьnьp, çūmarlanьp çatьr „Barьs",
Əltse de iesjnen bjr belgjnj
Kytkendei kyizelude batьl „Barьs".

Tьqьlьp qьz Qarrasqa būqa tystj,
Quqьncь,—qьzqa,—səzjn sūqa tystj
Bjr cataq uaqiqaqa kezdeskenjn—
Qarras ta onan ərj ūqa tystj.

Bardai aq artьnda kəp otrədj,
Aiqailap Qarras sol kez artqa qattь,—

Bürьlьp—„Basqalarьn türa tür“ dep
Çaudь aldap süraqtarьn berjp çattь.

Taisalmai Qarras endj batьrlandь,
Aiqailap analardai aqьrmadь;
Çandarqa quьp kelgen süraq qoiьp,—
Йquqa js mənjsjn çaqьndadь.

Dedj ol: sjzder bosqa qьzьp türsьz,
Jljnbes sudan casaq syzjp türsьz:
Grannьn sьzьqьnan attap өtjp
Tərtjьjn cek aranьn bүzьp türsьz.

— Çoq!
Dedj,—quqьncьlar:—өzjn bүzdьn,
Bjz kelsek keldjk jspen өzjmjzdjn;
Artьnan keltjrmeske ne qaqьn bar,—
Lagerden ketken qacьp qьzьmьzdьn?

— Saspaŋьz,—dedj Qarras: sүlqьn basqьn!
Qьz qacqьn bolsa eger, sjz də qacqьn;
Çasьrьnьp өtpesenjz saqcьlardьn!
Calьnbai kөzderjne qalaica astьn?

Qarras tүr alьsuqa da, atьsuqa,
Qit dese qaru çүmsap qatьsuqa;
Çau yceu, Qarras çalqьz bolsa daqь
Berjser emes çauqa qapьsьnda.

Çalqьz er tysj süstь çaudan saspai,
Aibatь çapьrqandai çaudь çasqai,
Mьltьqьn kezep çauqa qol kөterjp,
Qarlenjp türdь Qarras çolbarьstai.

Çanьnda „Barьsь“ da çoq,—bөltjrjk
Baiqausьz tastadь ma çau өltjrjp?
Tek qana—çek aranьn tyngj өzenj
Sьrqьrap aqьp çattь,—tьm lepjrjp!

Qүlaqqa talьqsьp bjr dauьs çettj,
Qattь emes, emjs-emjs calьs çettj;
Bolmai aq syitkenjnce,—arsalandap
Anqьldap, asьqьp tez „Barьs“ çettj.

Jzjnce „Barьs“-tьn da jle-cala,
Zastavtan attarьna mjne sala
Йcьrtqan kel p qaldь qьrandar da
Dysjrlep dyrljktjre çele, cava.

Yitkenj, Qarrastь çau qamaqan kez
Belgjsjn Qarras bergen calaqan kөz
„Barьs“ ta calьp qalьp zastavqa ücqan
Qabarlap qьrandardь qiadan tez.

Bүrьnnan mündai jstj kөrgen „Barьs“,
Zastavqa talai qabar bergen „Barьs“,
Sol çolьn osь rette taqь orьndap,
Erlerdj çauqa bastap kelgen „Barьs“.

Өrmelep өtken çьlçьp cet adamdь,
Йstadь etler,—qara bet adamdь!
Kyn cьqa zastavqa aidap tapsьrdь olar,—
Qanь qas bjzdjn elge nietj aramdь.

Tau, qүzdan cek aralьq çaqpar-çaqpar,
Çьlandai өtken çьlçьp qanь çattar
Йstalьp, zastavqa әkep teksergende,
Çapondьq bolьp cьqtь diversanttar.

Elj oiran, çerj qairan—әŋkj-tәŋkj,
Qandь qol caikalardьn qankoi antь;
Cet elden sүr çьlandai susьp kelgen
Facistjn bolьp cьqtь qьz agentj.

Degen sөz: „çau çoq deme çar astьnda“,
Qalqtьn tauьp aitqan rasьnda
Sөzj eken, cьqqan өmjr cьndьqьnan,—
Este üstar, çasьrьnqan çaudь acuda.

Kyn batьp bara çatьr ana taudan,
Qarras ta oinaqtatьp attь Tarlan;
Qasьna „Barьstь“ ertjp qьrdan astь,
Tap berse, cap beruge çauqa ümtьlqan.

Kyn çyzjp kөk çiektjn nүrьn syigen,
Cүqьlasь cek aranьn cьnьn syigen,
Qondь, әne—qьzьl arai üiasьna
Otannьn qьzьl qьran ülьn syigen.

Sarqьrap cek aranьn qүzdь өzenj
Mөldjrep aqьp çattь müzdь өzenj;
Bүlqьntьp asqaq asau tolqьndarьn
Laqtьrьp tastь tasqa bүzdь өzenj.

Kөrdjn be, qүzdaqь anau otan ülьn,
Qьraqь erdjn saqcь otancьlьn;

Qūcaqtap syigen çardai vintovkasьn
Qaraqan qas qaqpastan sinokijn.

Facistjn cek aradan qūzqьndarьn
Ötkjzbeu—Qarrastьn da ьntizarь!
Bygjngj er kolxozcь—ol kyndegj
Azamat soqьsьnьn partizanь.

Baqьttь el, batьr—qьzьl qьrandarь—
Tūrqanda ötе almaid çau çьlandarь;
Otandь, stalincjl—Eçovtai bop
Qorqaimьzl—dep ant bergen ūrandarь.

Çelbjrep çetken qьzьl tuьm kökke,
Çer carьn cьqqan çarьp cuьm kökke!
Çьlandai çau qorqalap bas köterse,—
Talqan qьp, ūcьramьz kyljn kökke!

SSSR—çihandaqь baqьt cьnьm,
Ec bjr çau qūlata almaid baqьt cьnьn!
Bykjl çer carьnan da bjzder bijk
Berjk ūsta stalindjk baqьt tuьn!!!

Ūl syigen öz Otanьn, ūlьn daqь—
Syiedj uьlçьtьp ūlь odaqь!
Tättj yndj Otan syigjc tamьlçьtьp
Qūiadь sondьqtan da, çьr būlaqь.

„Cek ara" otan qorqau taqьrьbьna **çazьlqan poema.** Qalqьmьzdьn baqьttь ömjrjn qorqap cek ara kyzetjnde tūrqan ei çyrek batьr ūldardьn cek aranь qorqaudaqь ylgjlj jsterjn körsetedj. Būl poemanь oqьqan ças patriottar körkem söz arqьlь berjlgen cek ara kyzetjndegj erlerdjn obrazdarьn köz aldarьna elestete qoiadь, olarqa degen syijspencjljgjn arttьra tysedj. Baqьttь otanьmьzdьn aibьndь cekaracьlarь—cek ara tärtjbjn būzucь aram niet sümdardь qandai tyske enjp boialsa da, nece tyrlj amal qoldanьp çasьrьnsa da tas tөbesjnen tysjp, ūstap aladь, attatpaidь. Sondьqtan qalqьmьz olardь ceksjz syiedj.

Eljmjzdjn çastarь Qьzьl äskerler qatarьnda bolьp, Otan qorqau çümьsьn atqarudь en ardaqtь mjndetjm—dep bjledj; sondьqtan çastardьn äskerljk mjndetjn orьndauqa caqьrьluь—ömjrjnjn en quanьcь kezjnen sanaladь. Äsker qatarьnda bolьp, soqьs texnikasьn çaqsь yirenudj, özjne tapsьrьlqan mjndettj ylgj orьndaudь bjrjncj borcьm—dep ūqadь. Onь js çyzjnde orьndaidь. „Cek ara" mjne osьndai ylgjlj çastьn cek aradaqь erljgjnjn ajr epizotьn körsetetjn poema.

MAZMŪNЬ

	Bet
I. ABAI QŪNANBAEV	
Attьn sьnь (ölеn)	6
Anсьlьq turalь (ölеn)	6
Masqud ängjmsj (poema)	8
II. A. S. PUCKIN	
Bekectj (ängjme)	15
III. A. P. CEXOV	
Futlärdaqь adam	30
IV. MAKSIM GORKI	
Celkac (ängjme)	48
Daulpaz turalь çьr	71
V. ÇAMBЬL ÇABAI ŪLЬ	
Sälem	79
Dostьq çьrь	80
Gasem Laxutiqa	82
VI. DEMIAN BEDNI	
Zeinettjn antь (poema)	86
VIII. SYLEIMAN STALSKI	
Ūlь Stalinnjn syijktj serjgj. dosь Sergo Ordçonikidze turalь poema	98
IX. IANKA KUPALA	
Cьq suьrьlьp	104
X. MŪQANOV SÄBIT	
Aitьs („Aq aiu" poemasьnan yzjndj)	107